

બાલ બ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

તત્પાર્થ સૂત્ર

પ્ર-બો-ધ-ટી-કા

અધ્યાય-૧

—: પ્રેરક :—

નિપુણ નિર્ધામક

પૂજ્ય મુનિરાજ શ્રી સુધર્મસાગરજી મ.સા.

પ્રબોધટીકા-કર્તા

અભિનવ સાહિત્ય સર્જક મુનિદીપરત્નસાગર

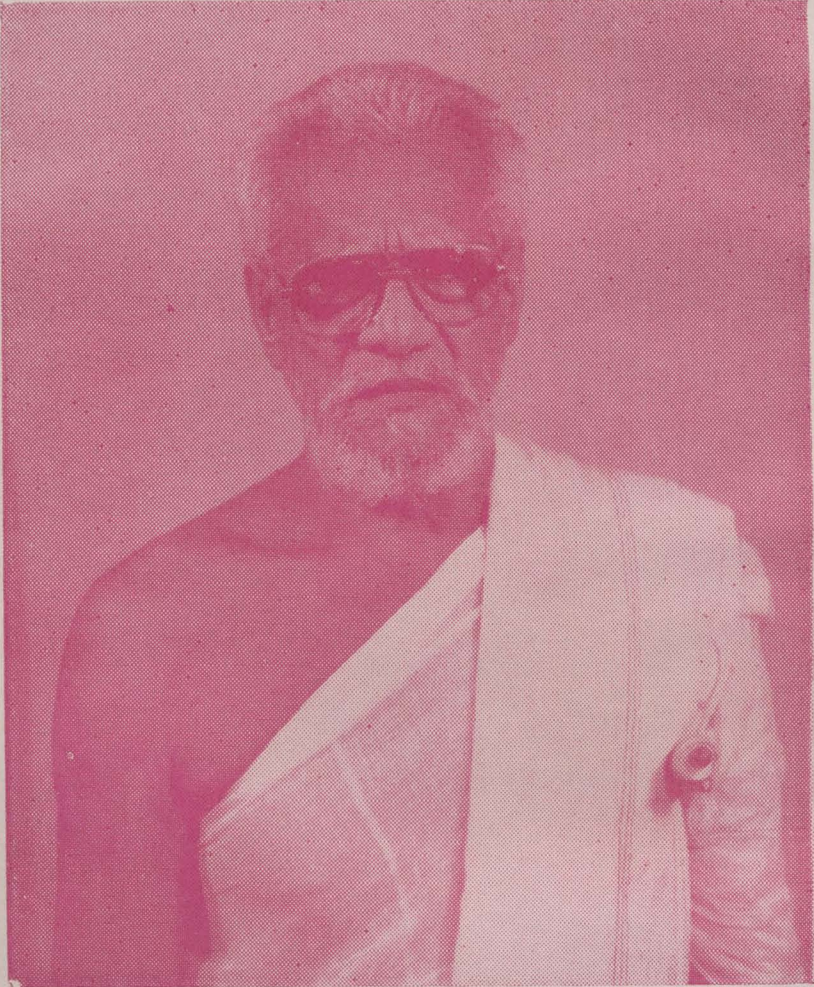
ગ્રન્થ પ્રેરકના પરમ ઉપાસ્ય
બાલબ્રહ્મચારી, વિષય વિકાર ભંજક યદુકુલ મંડન

શ્રી નેમિનાથ ભગવાન

આ પ્રતિમાજી ભમનગરમાં શેઠજીના દહેરાસરજીની જગ્યામાં
નાનું દહેરાસરજી હતું તેમાં મુળનાયકજી હતા, હાલ બનેલા
વિશાળ સ્મરણીય કાચના સુંદર કામ કરાવાયેલ દહેરાસરજીમાં ઉપર
અરિહંત રૂપે બિરાજમાન છે.

સરળ સ્વભાવી - વય-પર્યાય સ્થવીર પરમ પૂજ્ય
પંન્યાસ પ્રવર શ્રી જિતેન્દ્ર સાગરજી ગણિવર્ય

પરમ પૂજ્ય પંન્યાસ પ્રવર શ્રી જિતેન્દ્રસાગરજી
ગણિવર્યના મુશિષ્યરત્ન

પ્રિયવક્તા પ્રવચનકાર પૂજ્ય મુનિરાજ
શ્રી પુન્યપાલ સાગરજી મ. સા.ની પ્રેરણાથી

श्री लीडमंजन पार्श्वनाथ

नीमय (M. P.)

प्रणोद्य टीका कृतनि जेमना यमत्कारनो वारंवार
अनुभव थयो હતો તેવા અદ્ભુત ચમત્કારી
લીડમંજન પાર્શ્વ પ્રભુના ચરણે કોટિશઃ વંદના.

प्राचीन श्रुत साहित्य-अध्ययन प्रेमी, किया इत्थीवत

अनेके लोवोने श्री नवकारमंत्र तथा

१ कोड चारित्रपद लपना प्रेरक

निपुण निर्यामक

पूज्य मुनिराज श्री सुधर्मसागरल म. सा.

: दीक्षा :

जेठ सुद-५ २०२५ लामनगर

: वडी दीक्षा :

अषाढ सुद-११ २०२५ पोरणंदर

पाल प्रहारा श्री नेमिनाथाय नमः
श्री आनंद क्षमा दलित सुशील सुधर्म गुरूभ्यो नमः

तत्त्वार्थ सूत्र प्रबोध टीका

-: प्रेरक :-

निपुण निर्यामक

पुण्य मुनिराजश्री सुधर्म सागर म. सा.

-: प्रबोधटीका-कर्ता :-

अभिनव साहित्य सर्वक मुनि हीपरत्न सागर

ता. ८/४/९१ सोमवार २०४७ चैत्र वद : ६

अभिनव श्रुत प्रकाशन

વિષય-અનુક્રમ

ક્રમ	વિષય	સૂત્ર	પૃષ્ઠ
૧	મોક્ષમાર્ગ	૧	૩
૨	સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ	૨	૧૩
૩	સમ્યક્દર્શન ઉત્પત્તિ નિમિત્ત	૩	૨૦
૪	તત્ત્વોનો નામ નિર્દેશ	૪	૨૫
૫	ચાર નિક્ષેપા	૫	૪૫
૬	તત્ત્વોને જાણવાના સાધન	૬	૪૬
૭	તત્ત્વ વિચારણા માટેના દ્વારો	૭/૮	૬૦
૮	જ્ઞાનના પાંચ ભેદ	૯	૮૧
૯	જ્ઞાનને આશ્રીને પ્રમાણ ચર્ચા	૧૦ થી ૧૨	૮૮
૧૦	મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી શબ્દો	૧૩	૧૦૪
૧૧	મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિના નિમિત્તો	૧૪	૧૧૦
૧૨	અવગ્રહ આદિ ચાર ભેદો	૧૫	૧૧૬
૧૩	અવગ્રહાદિનો વિષય	૧૬	૧૨૬
૧૪	અવગ્રહના બે ભેદ	૧૭થી ૧૯	૧૩૫
૧૫	શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને ભેદો	૨૦	૧૫૨
૧૬	અવધિજ્ઞાનના ભેદ અને સ્વામી	૨૧થી ૨૩	૧૬૪
૧૭	મન:પર્યાય જ્ઞાનના ભેદ	૨૪-૨૫	૧૭૭
૧૮	અવધિ અને મન:પર્યાયનો તફાવત	૨૬	૧૮૫
૧૯	મતિ આદિ પાંચ જ્ઞાનના ગ્રાહ્ય વિષયો	૨૭થી ૩૦	૧૯૦
૨૦	એક જીવને એક સાથે થતા જ્ઞાનની સંખ્યા	૩૧	૨૦૨
૨૧	વિપરીત જ્ઞાનનું નિર્ધારણ	૩૨-૩૩	૨૦૬
૨૨	નયના ભેદો અને સ્વરૂપ	૩૪-૩૫	૨૧૩

□ મુદ્રક □

દર્શના પ્રિન્ટર્સ,

ધી કાંટા રોડ,

અમદાવાદ-૧

□ પ્રકાશક □

卐 અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન ળ

C/o. પ્ર. જી. મહેતા

પ્રધાન ડાકઘર પાછળ

જામનગર-૩૬૧૦૦૧

પ્રબોધ ટીકા પ્રકાશન સમયે કેટલાંક સ્મરણો

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશનના નેજા હેઠળ કંઈક ને કંઈક અભિનવ પ્રદાન થઈ શકે તો સારું એવી મનોકામના સાથે લેખન-સંપાદન યાત્રા આરંભાઈ પૂજ્ય ગુરુદેવ શ્રી સુધર્મસાગરજીની હાર્દિક પ્રેરણા તથા આર્થિક આયોજન સક્ષમતાના બળે નાના-મોટા કે વિશાળ સર્જનો થતા થતા ચોવીસેક પ્રકાશનો થયા.

પ્રકાશનો વખતે વસ્તુની અભિનવતા-તટસ્થતા કે બહુજન સ્વી-કૃતિનું ધ્યેય તો રહેતું જ હતું. તેમાં વિચાર સ્ફૂર્યો કે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર વિશે કંઈક કાર્ય કરું તો કેમ? પૂજ્ય ગુરુવર્યશ્રી સુધર્મસાગરજી સાથે રાત્રિ પ્રતિક્રમણ બાદ વિચારણા કરતા તેઓએ જણાવ્યું કે “આ એક જ ગ્રંથ પ્રવેતામ્બર-દ્વિગંબરાદિમાં માન્ય ગ્રંથ છે. વળી તેમાં દ્રવ્યાનુયોગનું સુંદર નિરૂપણ છે. અનેક વિષયોને આવરી લે છે અને તારા વ્યક્તિગત જ્ઞાન માટે પણ ઉપયોગી છે.” માટે કરવા જેવું કાર્ય તો છે જ. —પણ કંઈક નાવિન્ય કે વૈશિષ્ઠ્ય સભર બની શકે તે રીતે લખજે.”

સા. શ્રી મલયાશ્રીજીના શિષ્યા પ્રૌઢ-ગંભીર એવા સા. શ્રી હિતજ્ઞાશ્રીજીએ પણ પ્રેરણા કરી. વાગડવાળા સાધ્વીશ્રી અનુપમાશ્રીજીએ “પોતે રોજ ભગવદ્ પ્રાર્થના થકી આ કાર્ય પૂર્ણ થાય” તેવી પ્રાર્થના કરશે તેમ જણાવ્યું. વળી જ્ઞેષ્ઠપુર નિવાસી જૈહરીમલજી પારેખે વિશેષ પ્રેરણા કરી.

[આ સફળહસ્થની લાગણી પાછળનો રણકે પણ સ્પર્શી જાય તેવો હતો-એક વખતના ચાર્ટર્ડ એકાઉન્ટન્ટ વ્યક્તિ, શ્રીમંત ગૃહસ્થ બધું છોડીને જ્ઞાન આરાધનાનો લેખ લીધો. વસ્ત્રમાં માત્ર ધોતી, નિત્ય એકાસણા, પ્રતિક્રમણાદિ ક્રિયાનુષ્ઠાન તો ખરા જ. આવા ગૃહસ્થ પોતાના વિશાળકાય પ્રાકૃત સંશોધન પ્રોજેક્ટ લઈને આવેલા. સાથે પૂ. આ. પદ્મસાગરસૂરિજી સંસ્થાન-કોબા તથા પૂ. જંબૂવિજયજીની ભલામણ-કે દ્વીપરતન સાગરને આ પ્રોજેક્ટમાં સામેલ કરવા જેવા છે.

મારી સવિનય અસ્વીકૃતિ બાદ તેઓએ એક જ પ્રાર્થના કરી કે મારે કોઈક ને કોઈક સારું કાર્ય તો આરંભવું જ]

આ રીતે તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પ્રબોધ ટીકા લેખનના પગરણુ મંડાયા. પ્રવેતામ્બર અને દિગંબર બંનેના વિદ્વાનોની ટીકા સામે રાખી વિચાર્યું કે ખૂબ વિસ્તારથી જ પદાર્થ છણાવટ કરવી—પ્રત્યેક સૂત્ર માટે સૂત્રહેતુથી નિષ્કર્ષ સુધીના દશ વિભાગો કર્યાં. એ રીતે લેખન કાર્ય શરૂ થયું.

પૂ. ગુરુદેવશ્રી સુધર્મસાગરજીની હાર્દિક ઇચ્છા—અંતઃકરણની પ્રેરણા અને પૂર્ણ પ્રયાસોથી તેમજ લેખન મૂંઝવણ સમયે મળેલા તેમના તત્કાળ માર્ગદર્શન થકી માત્ર ૪૦ દિવસમાં પ્રથમ અધ્યાય લેખન કાર્ય પૂર્ણ થયું.

પૂ. આ સુરેન્દ્રસૂરિજી પાઠશાળામાંથી માધુલાઈએ અને પ્રાચ્ય વિદ્યાલવનમાંથી તેમના માનદમંત્રીશ્રીએ જે ઝડપે પુસ્તકો પુરા પાડેલા તે પણ સ્મરણો ન ભૂલાય તેવા જ હતા.

પ્રત્યક્ષ—પરોક્ષ સહાયક બનેલા બધાંને યાદ કરી શકતો નથી તે હકીકતને સ્વીકારું છું.

આ પ્રબોધટીકા અભ્યાસુ વર્ગને ઉપયોગી બને તેવી અભ્યર્થનાસહ—

દીપરત્નસાગર

— x — x —

બાલ બ્રહ્મચારી શ્રી નેમિનાથાય નમઃ

નમો નમો નિમ્મલ દંસણસ્સ

તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર

તત્ત્વ :- (૧) યથાવસ્થિત જીવાદિ પદાર્થોનેા સ્વ-ભાવ તે તત્ત્વ.

(૨) જે પદાર્થ જે રૂપથી હોય તેનું તે જ રૂપ હોવું તે તત્ત્વ જેમ કે જીવજીવરૂપે જ રહે અને અજીવ-અજીવ રૂપે જ રહે છે.

અર્થ :- (૧) જે જણાય તે અર્થ.

(૨) જે નિશ્ચય કરાય કે નિશ્ચયનો વિષય હોય તે અર્થ.

તત્ત્વાર્થ :- (૧) તત્ત્વ વડે જે અર્થનો નિર્ણય કરવો તે તત્ત્વાર્થ.

(૨) જે પદાર્થ જે રૂપે હોય તે પદાર્થને તે રૂપે જ જાણવો-કે-ગ્રહણ કરવો તે તત્ત્વાર્થ.

અધિગમ :- (૧) જ્ઞાન અથવા વિશેષ જ્ઞાન.

(૨) જ્ઞાન થવું તે.

સૂત્ર :- અદ્યપ શબ્દોમાં ગંભીર અને વિસ્તૃત ભાવ દર્શાવનાર શાસ્ત્ર વાક્ય તે સૂત્ર.

પ્રસ્તુત અન્યમાં જીવ-અજીવ-આશ્રવ-અન્ધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ એ સાત તત્ત્વો છે. આ સાતે તત્ત્વો ને તે સ્વરૂપે જ ગ્રહણ કરવા રૂપ નિશ્ચયાત્મક બોધની પ્રાપ્તિ તે તત્ત્વાર્થાધિગમ.

સૂત્રકાર મહર્ષિ પૂ. ઉમાસ્વાતિજીએ સમગ્ર અન્યમાં તત્ત્વાર્થની સૂત્ર સ્વરૂપે જ ગુંથણી કરી છે માટે તેને તત્ત્વાર્થાધિગમ સૂત્ર કહ્યું છે.

પ્રથમ અધ્યાયના આરંભે

આ અધ્યાયમાં કુલ ૩૫ સૂત્રો છે. જેની શરૂઆત મોક્ષ માર્ગના પ્રતિપાદનથી કરાઈ છે. કેમકે આ શાસ્ત્રનો મુખ્ય પ્રતિપાદ્ય વિષય મોક્ષ છે.

જગતના તમામ જીવો સુખના અર્થી છે. તે સુખ માટે પ્રયત્નશીલ રહે છે. જો આ સુખ પરપુદ્ગલને આશ્રયી હશે તો તે નાશવંત જ રહેવાનું. જો તે સ્વઆશ્રયી હશે તો તે કાયમીત્વનું રૂપ ધારણ કરી શકશે. “કાયમી સુખ એ જ મોક્ષ.”

મોક્ષ વિશેની માન્યતા લગભગ બધાં જ દાર્શનિકો કે આસ્તિકો ધરાવે છે. પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિના યોગ્ય માર્ગની જાણકારાને અભાવે જીવો ભટક્યા કરે છે. તેથી પૂજ્યપાદ ઉમાસ્વાતિજી મહારાજ પ્રથમ સૂત્ર થકી સીધો મોક્ષ માર્ગ જ દર્શાવે છે.

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણ સુંદર સાધનો થકી મોક્ષનું સાધ્ય દર્શાવ્યું. આ સાધનો પણ કેવા સુચારુ, ગોઠવ્યા કે જીવને આ સાધનો જ અંતે નિજ ગુણ પ્રગટતા સાધ્ય બની જશે.

જૈન પરિભાષામાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રને રતનત્રયી કહેલ છે. વળી અન્ય સ્થાને જ્ઞાન ક્રિયા-ભ્યામ્ મોક્ષઃ પણ કહ્યું છે. તેનું કારણ એ છે કે દર્શન-જ્ઞાન જ્યારે સમ્યક્ હોય છે ત્યારે તેની ઉત્પત્તિ-સ્વામિત્વ વગેરેમાં વિપુલ સમાનતા હોવાથી એક જોવા ગણી દર્શન અને જ્ઞાનને માત્ર જ્ઞાન શબ્દથી અભિવ્યક્ત કર્યા છે. જ્યારે ક્રિયા અને ચારિત્ર ને પર્યાયવાચી જોવા ગણેલ છે.

સૂત્રકાર મહર્ષિ રતનત્રયને આધારભૂત ગણી મોક્ષમાર્ગને જણાવે છે. ચારિત્રની ઈમારતનો આધાર સમ્યક્દર્શન-જ્ઞાન ઉપર હોવાથી સૂત્રકારે પ્રથમ દર્શનજ્ઞાન દ્વયીને આધારસ્તંભ લીધા છે. તેથી આ અધ્યાય મુખ્યત્વે દર્શનજ્ઞાન દ્વયીને જ સ્પર્શે છે. તેની વિશદ અને યોગ્ય સમજ પ્રાપ્ત થયા પછી ચારિત્રની વાત પછીના અધ્યાયોમાં કરી છે. આથી પ્રથમ સૂત્ર-સમગ્ર શાસ્ત્રની આધારશીલા છે.

અધ્યાય—૧ સૂત્ર : ૧

卐

[1] સૂત્ર હેતુ

卐

ભવ્ય જીવોને સત્યમાર્ગથી વાકેફ કરવા- જીવનના સારભૂત એવા મોક્ષમાર્ગનું આ સૂત્ર નિદર્શન કરે છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષમાર્ગ:

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ મોક્ષ-માર્ગ:

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

સમ્યક્ દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ ચારિત્ર (એ ત્રણેનો સમન્વય) મોક્ષનો માર્ગ છે.

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

□ સમ્યક્ :- (૧) સમ્યક્ શબ્દ પ્રશસ્તવાચી છે.

સમ્યક્ શબ્દ બે પ્રકારે પ્રશંસાવાચી છે. અવ્યુત્પન્ન પક્ષે સમ્યક્ શબ્દ નિપાતન છે. તે પ્રશંસા અર્થ ધરાવે છે. વ્યુત્પન્ન પક્ષે સમ્ પૂર્વક અઙ્ચ ધાતુને ક્વિપ પ્રત્યય લાગી સમ્યક્ શબ્દ પ્રથમા એકવચનમાં થયો તેનો અર્થ પણ પ્રશંસા થાય છે.

(૩) સમ્યક્ શબ્દ સંગત અથવા અવિપરીતપણુનો ભાવ સૂચવે છે.

□ દર્શન :- (૧) જેના વડે જોવાય તે. (૨) યથાર્થ શ્રદ્ધાન.

□ સમ્યક્દર્શન :- (૧) તત્વભૂત જીવાદિ પદાર્થો વિશે શ્રદ્ધા

(૨) દર્શન મોહનીયના ક્ષય કે ઉપશમ થકી ઉત્પન્ન થયેલી જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે સમ્યક્ દર્શન.

(૩) જે ગુણ અથવા શક્તિના વિકાસથી તત્ત્વની અર્થાત્ સત્યની પ્રતીતી થાય, જેના વડે છોડી દેવા યોગ્ય અને સ્વીકારવા યોગ્ય તત્ત્વના યથાર્થ વિવેકની અભિરૂચિ થાય તે સમ્યક્ દર્શન કહ્યું છે.

□ જ્ઞાન :- (૧) જેના વડે જાણાય તે જ્ઞાન (૨) અવબોધ

- સમ્યક્જ્ઞાન :- (૧) જીવ-અજીવ વગેરે પદાર્થોનો યથાર્થ અવબોધ.
 (૨) પ્રમાણ અને નય થકી જીવાદિ તત્ત્વોનો સંશય-વિપર્યય અને અનધ્યવસાયથી રહિત બોધ તે સમ્યક્ જ્ઞાન.
- ચારિત્ર :- વર્તન અથવા આચરણ.
- સમ્યક્ ચારિત્ર :- (૧) નિજ સ્વરૂપે સ્થિરતા
 (૨) યથાર્થ જ્ઞાનપૂર્વક અસત્ ક્રિયાથી એટલે કે રાગ-દ્વેષાદિ ભાવ અને મન-વચન-કાયાના યોગથી નિવૃત્તિ તથા સત્ક્રિયાની પ્રવૃત્તિ તે સમ્યક્ ચારિત્ર.
- મોક્ષ :- (૧) જ્ઞાન અને વીતરાગ ભાવની પરાકાષ્ઠા
 (૨) સંચિત થયેલા અને થતા કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરવો.
- માર્ગ :- સાધન અથવા પથ.
- મોક્ષમાર્ગ : આત્માની સર્વથા શુદ્ધિનો પથ અથવા આત્મશુદ્ધિ કે સ્વ-રૂપ દર્શન માટેના સાધનો તે મોક્ષમાર્ગ.

❧ [6] અનુવૃત્તિ ❧

આ સૂત્ર પ્રથમ સૂત્ર જ હોવાથી તેમાં અન્ય કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ આવશે નહીં.

❧ [7] પ્રબોધ ટીકા ❧

સૂત્રમાં સર્વપ્રથમ મૂકેલો સમ્યક્ શબ્દ માત્ર દર્શન પદ સાથે નહીં જોડતા દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર ત્રણે પદો સાથે જોડવાનો છે. કારણ કે “સમ્યક્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ” અહીં ચકારંવહુલો દ્વન્દ્વઃ નિયમાનુસાર ક્લ-ક્લ સમાસ થયેલો છે. અને વ્યાકરણના નિયમ (દ્વન્દ્વાદૌ દ્વન્દ્વાન્તે ચ શ્રૂયમાણં પદં પ્રત્યેકં અમિસમ્બન્ધયતે) મુજબ ક્લ-ક્લ સમાસની આદિમાં કે અંતમાં જોડાયેલ શબ્દ પ્રત્યેક શબ્દ સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

જેમ રામ લક્ષ્મણ સીતા વનમાં ગયા તેમ કહેવાથી રામ વનમાં ગયા-લક્ષ્મણ વનમાં ગયા-સીતા પણ વનમાં ગયા એવું નક્કી થઈ જાય છે તે રીતે અહીં સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્ર એ પ્રમાણે સમ્યક્ શબ્દ ત્રણે પદો સાથે જોડાયેલો સમજવો.

□ અહીં સમ્યક્ શબ્દ મુકવાથી મિથ્યાદર્શન મિથ્યાજ્ઞાન અને મિથ્યાચારિત્ર ત્રણેની નિવૃત્તિ બતાવે છે, જેથી આપોઆપ અતતવેતું શ્રદ્ધાન, સંશય-વિપર્યય અને અનધ્યવસાય રૂપ જ્ઞાન, વિપરીત ચારિત્ર ત્રણેને કોઈ મોક્ષ માર્ગ કે મોક્ષના સાધન રૂપ સમજશે નહીં.

□ મોક્ષ શબ્દ થકી સઘળાં ઠમોનો સર્વથા કે આત્યન્તિક ઉચ્છેદ સમજવાનો છે. મોક્ષ શબ્દ મોક્ષ અસને ધાતુ પરથી બનેલો છે. અને મોક્ષણ મોક્ષઃ એ રીતે ક્રિયા પ્રધાન લાવ સાધન છે.

□ માર્ગ શબ્દ પ્રસિદ્ધ પથ-રસ્તો કે માર્ગના જેવો છે. જેમ કાંઠરા રહિત માર્ગમાં યાત્રી સુખ પૂર્વક પોતાના જવાના સ્થળે પહોંચે છે તે રીતે મિથ્યા દર્શન વગેરે કંટક રહિત સમ્યક્ દર્શનાદિ માર્ગથી મોક્ષ નગર સુધી સુખેથી પહોંચી શકાય છે.

માર્ગ શબ્દ માર્ગ અન્વેષણે એ પ્રમાણે ચુગાદિ ગણની ધાતુ લઈએ તો “શોધવુ” એવો અર્થ થાય. આ ધાતુને ઘઙ પ્રત્યય લાગીને માર્ગ શબ્દ બન્યો. જેનાથી અભીષ્ટ પ્રદેશનું અન્વેષણ કે શોધન એવો અર્થ થશે. એ અભીષ્ટ પ્રદેશ તે “સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ કે મોક્ષ.”

જે માર્ગ શબ્દથી મૂજ શુદ્ધી એવો અર્થાદિ ગણ લઈએ તો મૂજ ધાતુને ઘઙ પ્રત્યય લાગી બનેલા માર્ગ શબ્દનો શુદ્ધિ કરવી, અર્થ પરથી શુદ્ધ એવો અર્થ થશે. શુદ્ધ એટલે કાંટા-કાઠરા રહિત સમજવો.

જેમ આવો નિષ્કંટક માર્ગ નગર-ગામ-ઉપવનાદિમાં પહોંચવામાં અભીષ્ટ છે. તે રીતે મિથ્યાદર્શન-કુજ્ઞાન-અચારિત્ર વગેરે દોષો રહિત રતનત્રય રૂપ મોક્ષમાર્ગે મુમુક્ષુ જીવ મોક્ષે પહોંચી શકે છે.

□ સૂત્રકાર મહર્ષિએ પૂર્વપદ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ વિશેષણરૂપ વાક્ય માં બહુવચન મૂકેલ છે અને વિશેષ્ય રૂપ એવા ઉત્તર પદમાં મોક્ષ માર્ગઃ વાક્ય એકવચનમાં મૂકેલ છે. વ્યાકરણના નિયમ મુજબ વિશેષ્ય-વિશેષણનું વચન સમાન હોવું જોઈએ. પરંતુ સૂત્રકારે જે વચન ભેદ કર્યો તે નિયમને માટે કરેલ છે.

આ વચનભેદ થકી શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ એવું સૂચવે છે કે મોક્ષને, માર્ગ [સાધન] ત્રણ નથી પણ એક જ છે. માર્ગ શબ્દ ત્રણે સાધનોમાં સમાન રૂપે રહેલ છે. તેથી સમ્યક્દર્શન, સમ્યક્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણેનું એકત્વ કે સમન્વય એ મોક્ષ-માર્ગ છે. ત્રણમાંથી કોઈપણ

એકનો અભાવ એ મોક્ષનું સાધન બની શકે નહીં.

□ સમ્યક્દર્શન સમ્યક્જ્ઞાન-સમ્યક્ ચારિત્રની અલગ અલગ વિચારણા.

પ્રશ્ન :- શબ્દ નયની અપેક્ષાએ સમ્યક્ દર્શન વગેરે શબ્દોથી ક્ષાયિક અને પૂર્ણ સમ્યક્ દર્શન વગેરે ગ્રહણ કરવા જોઈએ તે ક્ષાયિક દર્શન, ક્ષાયિક જ્ઞાન, ક્ષાયિક ચારિત્ર ક્રમમાં જ પ્રગટ થવાના. તે મુજબ ચોથાથી સાતમા ગુણુ સ્થાનક સુધી ક્ષાયિક દર્શન પછી તેરમા ગુણુ ઠાણે ક્ષાયિક જ્ઞાન, ચૌદમાં ગુણુઠાણુના અંતે ક્ષાયિક ચારિત્ર રહે છે, તેથી ક્ષાયિક ગુણુની પૂર્ણતામાં પૂર્વનો ગુણુ હોય તો ઉત્તર (પછીનો) ગુણુ પ્રગટ થાય. આ નિયમ મુજબ ક્ષાયિક સમ્યક્ દર્શન હોય તો અવશ્ય મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવાની છે.

તો પછી સમ્યક્દર્શનરૂપ સાધનની શ્રેષ્ઠતા કેમ નથી સ્વીકારતા ?

સમાધાન—કેવળી કે વીતરાગ પરમાત્માની સાથે સાથે શ્રીકૃષ્ણ મહારાજ કે શ્રેણિક જેવા ભાવિ તીર્થંકરોના આત્માઓ પણ ક્ષાયિક દર્શનયુક્ત જ હોય છે જેઓ દેવ કે નારકી ગતિમાં અવિરતિવંત હોય તો પણ ક્ષાયિક સમ્યક્ દર્શનનો સફલાવ તો રહેવાનો જ, પરિણામે આવા અવિરતિ સમક્ષિત દષ્ટિને પણ જે સમ્યક્ દર્શનની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારીએ તો વંદન કરવું પડશે.

બીજી વાત એ કે ચોથા ગુણુઠાણે જે ક્ષાયિક સમક્ષિતની વાત તમે સ્વીકારી, તેવી રીતે સાથે સાથે ચૌદમા ગુણુઠાણે ક્ષાયિક ચારિત્રને પણ તમે સ્વીકારો છો. જે ક્ષાયિક દર્શનને જ શ્રેષ્ઠ ગણુશો તો વચ્ચે દશ તબક્કા [આત્માના વિકાસ ક્રમના પાંચથી ચૌદ સ્થાનકો]નો પ્રવાસ બાકી રહેવાથી મોક્ષ થવાનો નથી એટલે માત્ર સમ્યક્દર્શનને શ્રેષ્ઠ સાધન ગણી શકાય નહીં.

“જે વિણુ નાણુ પ્રમાણુ ન હોવે ચારિત્ર તરુ નવિ ફળીયો”

પૂ. યશોવિજયજી મહારાજની આ પંક્તિથી કદાચ દર્શનની શ્રેષ્ઠતા જણાય ત્યાં પણ એ જ સમજવું કે આ પંક્તિ સમ્યક્દર્શનનું મહત્ત્વ પ્રસ્થાપિત કરવા માટે છે; પણ ત્યાં જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ બે સાધનોનો લોપ કરવાનો ભાવ નથી.

પ્રશ્ન—મિથ્યાજ્ઞાનથી જ બધા મતવાળાઓએ કર્મબંધ માનેલ છે તેથી મોક્ષ તો કેવળ સમ્યક્ જ્ઞાન વડે જ થવો જોઈએ. તો પણ સમ્યક્ દર્શનાદિ ત્રણેને બદલે માત્ર સમ્યક્ જ્ઞાન જ મોક્ષનું સાધન કેમ નથી ગણતાં ?

સમાધાન :- આ શંકા યોગ્ય નથી. કેમકે મોક્ષ પ્રાપ્તિ સાથે સમ્યક્ દર્શન-સમ્યક્જ્ઞાન-સમ્યક્ ચારિત્રનો પ્રત્યક્ષ સંબંધ છે. ત્રણેના સમન્વય વિના મોક્ષ મળે જ નહીં. જ્ઞાનરૂપ આત્માના તત્વાર્થ શ્રદ્ધાન્ પૂર્વક જ સામાયિક-સમતાભાવ રૂપ ચારિત્ર હોઈ શકે છે.

કહ્યું પણ છે કે ક્રિયા વગરનું જ્ઞાન નકામું છે. અને અજ્ઞાની આત્માની ક્રિયા નિષ્ફળ છે. હવે જો માત્ર જ્ઞાન વડે જ મોક્ષ માની લેવાય તો કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિની બીજે જ ક્ષણે મોક્ષ થવો જોઈએ એક ક્ષણ પણ સંસારમાં રહેવાનું, તીર્થ પ્રવર્તન અથવા ઉપદેશાદિ પ્રવૃત્તિ કરવાનું થઈ જ ન શકે.

પણ તે સંભવ નથી જેમ દીવો પણ બળી બળ અને અંધારું પણ રહી બળ તે બની શકે ખરું? તેમ અહીં પણ જ્ઞાન માત્રથી મોક્ષ થતો હોય તો પૂર્ણજ્ઞાન પણ થઈ બળ અને મોક્ષ પણ ન મળે તેવું બની શકે ખરું ?

પણ પૂર્ણજ્ઞાન થયા બાદ પણ કેટલાંકે કર્મો બાકી રહે છે. જેના ક્ષય વિના મોક્ષ મળતો નથી. જ્યાં સુધી તે કર્મો બાકી છે ત્યાં સુધી તીર્થ પ્રવર્તન-ઉપદેશાદિ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે છે. હવે વિચારો કે બાકી કર્મોનો ક્ષય જ્ઞાનથી થવાનો કે અન્ય કોઈ ઠારણથી ?

જ્ઞાન તો પૂર્ણત્વ પામી ગયું. બીજા કર્મોને ક્ષય અન્ય ઠારણથી થવાનો છે. તે અન્ય ઠારણ એ સમ્યક્ ચારિત્ર. જો માત્ર જ્ઞાનથી મોક્ષ થતો હોય તો જૈનધર્મ સર્વ સ્વીકૃત જ બની બળ કેમકે ચારિત્ર પાલનની જરૂર જ ન રહે.

જંગલમાં ભૂલા પડેલા માનવી ને લોભીયો રસ્તો દેખાડે છે, ત્યાં લોભીયો માર્ગનું જ્ઞાન ધરાવે છે. હવે તે લોભીયો જ્ઞાન મુજબ ચાલશે-વર્તન કરશે તો લક્ષ્ય સ્થાને પહોંચશે. તે રીતે સમ્યક્ જ્ઞાન હોય પણ જ્ઞાન મુજબનું આચરણ સમ્યક્ ન બને ત્યાં સુધી મોક્ષ થતો નથી.

૦ સમ્યક્ દર્શન હોય ત્યાં સમ્યક્ જ્ઞાન અવશ્ય સહચારી હોય છે તે મંતવ્યાનુસાર સમ્યક્ જ્ઞાન હોય ત્યાં સમ્યક્ દર્શન હોવાનું જ.

એ તત્ત્વાર્થ ભાષ્યનો મત લઈએ તો—“પૂર્વના ગુણની પ્રાપ્તિ હોય તો ઉત્તરના ગુણ પ્રાપ્તિ હોય કે ન પણ હોય. પરંતુ ઉત્તર ગુણની પ્રાપ્તિ થતા પૂર્વના ગુણની પ્રાપ્તિ અવશ્ય હોય.”—એ કથન મુજબ પણ સમ્યક્ જ્ઞાન હોય ત્યાં સમ્યક્ દર્શન હોવાનું જ છે.

આ બંને મતથી પણ કદાચ જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાનો વિચાર આવી શકે. તો ત્યાં પણ એ જ સમાધાન છે કે અહીં જ્ઞાન સાથે આપોઆપ દર્શનનું સાહચર્ય તો સ્વીકારાઈ જ જાય છે. તેથી ફક્ત જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતા પૂરવાર થશે નહીં. વળી તેરમા ગુણ સ્થાનકે જ્ઞાન તો પૂર્ણ જ હશે છતાં મોક્ષ ન થવામાં અ-યોગ રૂપ ચારિત્રની પૂર્ણતા જ બાકી રહેવાની. માટે માત્ર જ્ઞાનને મોક્ષનું પૂર્ણ સાધન ગણી શકાય નહીં.

પ્રશ્ન :- સમ્યક્ દર્શન સમ્યક્ જ્ઞાન અને સમ્યક્ ચારિત્રમાં ઉત્તરની પ્રાપ્તિ થતા પૂર્વના ગુણોનો લાભ નિશ્ચિત હોવાનો જ. તો સમ્યક્ ચારિત્ર ને જ મોક્ષનું શ્રેષ્ઠ સાધન શા માટે નથી ગણુતા ?

સમાધાન :- પ્રથમ તો આ પ્રશ્ન થકી જ સમ્યક્ દર્શન અને સમ્યક્ જ્ઞાન ના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર થઈ જાય છે. પરિણામે ત્રણે સાધનોનો સમ-વય સ્વીકૃત બની જ જવાનો.

ખીલ વાત એ છે કે તત્ત્વની શ્રદ્ધા હશે તો જ્ઞાન પણ સંગત બનશે, અને દર્શન-જ્ઞાન બંને સાધન શુદ્ધ હશે તો પરિણામે ચારિત્ર પણ સમ્યક્ બનશે. તેથી ચારિત્ર હોય ત્યાં દર્શન અને જ્ઞાન અવશ્ય હોય તેવાત બેટલી સત્ય છે, તેટલું જ એ સત્ય છે કે દર્શન અને જ્ઞાનની સમ્યક્તા પછી જ ચારિત્ર પણ સમ્યક્ બનવાનું.

ભુવ-અભુવ વગેરે તત્ત્વોની શ્રદ્ધા ન હોય, મોક્ષની માન્યતા જ ન હોય તેનું જ્ઞાન કદી સમ્યક્ બને નહીં. અને સમ્યક્ દર્શન અને જ્ઞાન વિનાનો આત્મા કદી સમ્યક્ ચારિત્રી બનશે નહીં. તેથી માત્ર ચારિત્ર પણ મોક્ષનું સાધન બની શકે નહીં.

આગળ વધીને કહીએ તો તેરમાં ગુણસ્થાનકે તો સમ્યક્દર્શન-સમ્યક્જ્ઞાન પરિપૂર્ણ છે. કેમકે કેવળ દર્શન કેવળજ્ઞાન થયેલા જ છે.

વીતરાગલાવરૂપ ચારિત્ર પણ છે જે છતાં મનોયોગ-વચનયોગ-કાય-યોગ ચાલુ હોવાથી અયોગીપણું ન હોવાથી તેટલે અંશે ચારિત્રની અપૂર્ણતા રહેવાની. તેથી અશરીર સિદ્ધિ એટલે કે મોક્ષ થશે નહીં. આ ત્રણે સાધનોની સમ્યક્ પરિપૂર્ણતાથી જ મોક્ષ થઈ શકે.

સૂત્રકારે આ ત્રણે સાધનોની સમન્વીતતા દર્શાવવા માટે જ સમ્યગ્ દર્શન જ્ઞાન ચારિત્રાણિ એ પૂર્વ પદ બહુવચનમાં અને મોક્ષમાર્ગઃ એક વચનમાં દર્શાવેલ છે.

□ ત્રણે સાધનોનો સમન્વીત વિચાર—

સમ્યગ્દર્શનની સાથે સામાન્ય મતિશ્રુત જ્ઞાન અવશ્ય રહે છે. પરંતુ વિશેષ સમ્યગ્દર્શન પૂર્વે સમ્યગ્જ્ઞાન હોવું જરૂરી નથી. પરિપૂર્ણ ક્રાંદશાંતી શ્રુતજ્ઞાન પણ એ જ જીવને ઉત્પન્ન થાય છે જેને પહેલા સમ્યગ્ દર્શન ઉત્પન્ન થઈ ચુક્યું હોય. મનઃ પર્યાવ અને કેવળજ્ઞાન પણ સમ્યકદષ્ટિ જીવને જ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ સમગ્રતયા જોતાં સમ્યગ્દર્શનનું જ્ઞાન કરતા પૂજ્યપણું સાબિત થયેલું છે માટે સૂત્રકારે પ્રથમ સમ્યગ્દર્શન મૂક્યું તે યોગ્ય જ છે.

○ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ તે ભવે કે બીજે ભવે મોક્ષ પ્રાપ્તિ થાય જ તેવો નિયમ નથી. શ્રેણિક રાજા જેવા ક્ષાયિક સમકિતી ત્રીજે ભવે મોક્ષે જશે. વળી કોઈ લોગ સુખ વાળા યુગલિક ભૂમિમાં જન્મ પામ્યા હોય તેવા ક્ષાયિક સમકિતી જીવ ચોથા ભવે પણ મુક્તિ પામે. પરંતુ પ્રત્યક્ષ પૂર્ણજ્ઞાની (કેવળ જ્ઞાની) તે જ ભવે મોક્ષ પામે છે [તેથી દર્શન કરતાં જ્ઞાનની પૂજ્યતા વિશેષ લાગે તો તેઓએ પ્રથમ ચારિત્રની પૂજ્યતા વિચારવી] એટલે દર્શન પછી બીજા ક્રમે જ્ઞાન મૂક્યું તે પણ યોગ્ય જ છે.

○ ક્ષાયિક દર્શન જેમ અવ્યવહિત પણ તે જ ભવે મોક્ષનું કારણ બને તેવો નિયમ નથી તે રીતે ક્ષાયિક જ્ઞાન-પૂર્ણજ્ઞાન પણ અવ્યવહિત પણ ઉત્તર સમયે મોક્ષનો સંપાદક જ બને તેવો નિયમ નથી ત્યાર પછી અઘાતી કર્મોનો નાશ-પૂર્ણ ચારિત્ર વગેરેની અપેક્ષા રહેવાની જ છે. કેવળજ્ઞાન બાદ અઘાતી કર્મોનો નાશ થયા પછી મોક્ષ પ્રાપ્તિ થશે.

ચૌદમાં અયોગી કેવળી નામના ગુણ ઠાણા ને અંતે પ્રાપ્ત થયેલ

સમ્યક્દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણે જ અવ્યવહિત પણે ઉત્તર કાળે થનાર મોક્ષના સાક્ષાત્ કારણરૂપ છે. તેમ જ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણેનું પૂજ્યપણું સમાન છે. ત્રણે રત્નો મોક્ષ માટે સમાન રૂપે જ સાધનભૂત છે.

એક વખત સમ્યક્દર્શનની સ્પર્શના પામેલો જીવ વધુમાં વધુ અર્ધ પુદ્ગલ પરાવર્તન કાળમાં અવશ્ય મોક્ષે જવાનો. અનંત ભવોનો મૂળ સહિત નાશ કરવામાં સમ્યક્ દર્શન જ એકમાત્ર પ્રાથમિક સાધન છે. ત્યાર પછી તેરમા ગુણુ સ્થાનક પૂર્વે જ્ઞાનાવરણીયાદિ નો સર્વથા ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થયેલ જ્ઞાન શબ્દ બીજે ક્રમે મૂક્યો. કેમકે કેવળ જ્ઞાનનો સંબંધ ધાતી કર્મ ક્ષય સાથે છે. ત્યાં સમ્યક્જ્ઞાન પરિપૂર્ણ બને છે. એથા શુકલ ધ્યાનના અંતિમ તબક્કે સંપૂર્ણ કર્મ ક્ષયથી ક્ષાયિક ચારિત્ર પરિપૂર્ણ બનશે માટે ત્રીજા ક્રમે છે. એ રીતે સૂત્રમાં પરિપૂર્ણતાની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થતા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્રનો ક્રમ સર્વથા યોગ્ય અને હોષ રહિત છે.

૦ અહીં દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર એ ત્રણે શબ્દોનો કર્તૃસાધન કરણુસાધન-ભાવસાધન એમ ત્રણે પ્રકારે સમજવા.

□ કર્તૃસાધન-

- (૧) દર્શન-પદ્યતિ इति दर्शनम् अर्थात् જે તત્વ શ્રદ્ધા કરે તે દર્શન.
- (૨) જ્ઞાન-જાનાતિ इति ज्ञानम् अर्थात् જે તત્વ શ્રદ્ધા કરે તે જ્ઞાન.
- (૩) ચારિત્ર-ચરતિ इति चारित्रम् अर्थात् જે આચરણુ કરે તે ચારિત્ર.

કર્તૃત્વ સાધનનો સ્વીકાર કરવાથી જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર પર્યાયોથી પરિણત આત્મા જ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર રૂપ હોય છે.

□ કરણુ સાધન-

- (૧) દર્શન:- दृश्यते अनेन इति दर्शनम्-જેના વડે શ્રદ્ધા થાય તે દર્શન.
- (૨) જ્ઞાન:- ज्ञायते अनेन इति ज्ञानम्-જેના વડે જણાય તે જ્ઞાન.
- (૩) ચારિત્ર:- चर्यते अनेन इति चारित्रम् જેના વડે આચરણુ થાય તે ચારિત્ર.

કરણુ સાધનની સ્વીકૃતિ વડે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર આત્માના ગુણો છે તેમ નક્કી થશે.

□ ભાવ સાધન-

- (૧) દર્શન:- દષ્ટિર્દશનમ્ તત્વ શ્રદ્ધા એ જ દર્શન.
 (૨) જ્ઞાન:- જ્ઞાતિ જ્ઞાનમ્ બાણુવું તે જ્ઞાન.
 (૩) ચારિત્ર:- ચરણં ચારિત્રમ્ આચરણુ તે જ ચારિત્ર.

ભાવ સાધનની સ્વીકૃતિ વડે તાત્પર્ય એ થશે કે આ ત્રણે ક્રિયા જ મોક્ષ માર્ગ છે.

□ સાધન-સાધ્ય સંબંધ

□ પ્રશ્ન-આત્મિક ગુણોનો વિકાસ એ જ મોક્ષ કલ્પો છે. વળી સમ્યક્દર્શન-સમ્યક્જ્ઞાન-સમ્યક્ચારિત્ર એ ત્રણ સાધન પણ આત્માના ખાસ ખાસ ગુણોનો વિકાસ છે. તો પછી મોક્ષ અને તેના સાધનમાં તફાવત શો રહે છે? અહીં સાધ્ય સાધનભાવ કઈ રીતે સમજવો?

□ સમાધાન- સમ્યક્ દર્શન-જ્ઞાન અને ચારિત્ર ત્રણે સાધન પણ છે અને સાધ્ય પણ છે તેથી મોક્ષ કે મોક્ષના સાધનમાં કોઈ તફાવત જણાશે નહીં. પણ અહીં જુદી રીતે વિવક્ષા કરશો તો સાધ્ય સાધનભાવ સ્પષ્ટ થશે.

જે સિદ્ધ પરમાત્માની અપેક્ષાએ વિચારશો તો મોક્ષ અને દર્શન-નાદિ રતનત્રયનો સાધ્યસાધન ભાવ રહેશે નહીં. કારણકે તેઓએ સાધ્ય સિદ્ધ કરી લીધું છે. પરંતુ સાધક અવસ્થામાં આ ભેદ સ્પષ્ટ થઈ શકશે.

સાધક આત્માને માટે દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે સાધન પણ છે અને સાધ્ય પણ છે. દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ત્રણે પદની આરાધના જ પૂર્ણ રતનત્રયરૂપ મોક્ષ આપશે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી દર્શનાદિ આરાધના થકી આત્માના ગુણોનો ક્રમિક વિકાસ કરવાનો છે ત્યાં સુધી દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ સાધનરૂપ છે. જ્યારે પૂર્ણ વિકાસ થઈ જાય ત્યારે તે જ ગુણો સાધ્ય સ્વરૂપ પૂર્ણ કરે છે.

જેમ એક મીણખતી છે. તે સળગતી જ હોય તે મીણખતી વડે આપણી મીણખતી સળગાવીએ ત્યારે પહેલી મીણખતી સાધન થયું અને આપણી મીણખતી સાધ્ય થયું. તેમ દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણે સાધન રૂપ છે. અને આ જ સાધનો વડે સાધ્ય એવા નિજ-ગુણ પ્રગટાવવાના છે.

□ અંતિમ ખુલાસો:- [રત્નત્રયનું ઐક્ય કઈ રીતે]

દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર એ ત્રણેમાં લક્ષણો વડે કરીને ભેદ છે. જોવું બહુવું અને આચરવું એમ ત્રણે ક્રિયાઓ તો સ્પષ્ટ રૂપે અલગ અલગ છે. તેથી ત્રણે મળીને એક માર્ગ ન થઈ શકે. ત્રણે માર્ગ અલગ જ હોવા જોઈએ ને ?

સમાધાન- કોળીયું દિવેટ અને તેલ એ પદાર્થો ત્રણ છે. ત્રણે લિનન પદાર્થો મળીને એક દીવો અને કે નહીં ? એ જ રીતે અહીં ત્રણે સાધન સ્પષ્ટ અલગ હોવા છતાં એક એવો આત્મહીપક કે આત્મ ન્યોતિ પ્રગટ કરે છે કે જે અખણ લાવથી એક માર્ગ બની જાય છે

બીજું દૃષ્ટાંત લઈએ તો વિલિનન રંગોથી બનેલું કપડું જેમ ચિત્રપટ બની જાય છે. તેમ વિલિનન ક્રિયાવાળા આ દર્શન જ્ઞાન-ચરિત્રરૂપ સાધનોથી એક માર્ગ બને છે.

ખાસનોંધ :- આ સૂત્ર મોક્ષના ત્રણ સાધન દર્શાવે છે જ્યારે ઉત્તરાધ્યયન સૂત્રના અધ્યયન ૨૮ ગાથા ૨-૩ મોક્ષના ૪ કારણ કહ્યા છે.

(૩) નાણંચ દંસગંચેવ ચરિત્રં ચ તવો તહા ।

एस मग्गुत्तिपन्नत्तो जिणेहीं वरदंसिहिं

(૨) નાણં ચ દંસણં ચેવ ચરિતં ચ તવો તહા

एयंमग्गमणुपत्ता जिवागच्छन्ति सोगइं.

૦ મોક્ષના ચાર કારણો :- (૧) દર્શન (૨) જ્ઞાન (૩) ચારિત્ર (૪) તપ એ પ્રમાણે પણ જણાવાયેલ છે.

卐

[૪] સંદર્ભ

卐

તત્વાર્થ સંદર્ભ

દર્શનપદ- વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય : ૧-સૂત્ર ૨-૩

જ્ઞાનપદ- વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય ૧-સૂત્ર ૬થી૩૩

ચારિત્રપદ- વિશેષ ચર્ચા- અધ્યાય : ૯ સૂત્ર ૧૮

મોક્ષ- વિશેષ ચર્ચા- અધ્યાય ૧૦ સૂત્ર ૩-૪

આગમ સંદર્ભ

(૧) દંસણિસ્સનાણં, નાણેણ વિણા ન હુન્તિ ચરણગુણા

અગુણિસ્સ નત્થિ મુકલ્લો, નત્થિ અમુકલ્લસ્સ નિઠ્ઠવાણં

ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર અધ્યયન ૨૯ ગાથા ૩૦

(૨) તિવિધે સમ્મે પળ્લન્તે તં જહા-નાળસમ્મે વંસળ સમ્મે
ચરિત્તસમ્મે સ્થાનાંગ સ્થાન ૩ ઉદ્દેશ ૪ સૂત્ર ૧૬૪/૨

卐

[9] પદ્ય

卐

(૧) મુક્તિમંદિર ગમનકરવા, માર્ગ વીરે ઉપદિશયે
શ્રવણ કરીને ભવ્યજીવ, હૃદયમાંહે સદ્હયે
સારી શ્રદ્ધા જ્ઞાન સાચું, ચરણ સાચું આદરે
શિથિલ કરીને કર્મબંધન મુક્તિમાર્ગે સંચરે

(૨) સર્વે ભોતિક લાલસા જતી રહી જગે મુમુક્ષા તથા
લાઘે જ્ઞાનશુ' વીતરાગી પણની પાકી પરાઠાઠાતા
કર્મો ક્ષીણ થતાં વીકાસ વધતા આત્માતણી પૂર્ણતા
તે છે મોક્ષ સ્વરૂપ જે ભવિજનો જે માર્ગને અંખતા.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

જીવો જગતમાં જે દુઃખ ભોગવી રહ્યા છે. તેનું કારણ પોતાના
સ્વરૂપની ભ્રમણા, અજ્ઞાન દશા છે. જેને મિથ્યા દર્શન-મિથ્યા જ્ઞાન
કહેવાય છે. જીવે પોતાની આ દશા પોતાની મેળે જ કરી છે. જો હવે
શાશ્વત સુખની ઈચ્છા હોય તો સમ્યક્દર્શનાદિ પ્રગટ કરવા પ્રયત્ન
કરવો જોઈએ.

આ સૂત્ર શાશ્વત સુખ માટે શ્રદ્ધાળુ બનવા, સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત
કરવા અને પ્રશસ્તક્રિયા કે આચરણ કરવાનું જણાવે છે.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય-૧ સૂત્ર : ૨

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

આ સૂત્ર સમ્યક્દર્શનનું લક્ષણ-સ્વરૂપ અથવા વ્યાખ્યા પ્રગટ કરે છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનમ્

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનમ્ સમ્યક્ દર્શનમ્

❧

[4] સૂત્રસાર

❧

- (૧) તત્ત્વરૂપ [જીવ-અજીવદિ] પદાર્થોની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહે છે.
 (૨) તત્ત્વરૂપથી નિર્ણીત કરાયેલ વાસ્તવિક અર્થોનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન

❧

[5] શબ્દજ્ઞાન

❧

❑ તત્ત્વ (૧) જીવ અજીવ આશ્રવ બંધ સંવર-નિર્જરા મોક્ષ આ સાત તત્ત્વો છે.

(૨) યથાવસ્થિત વસ્તુ વિષયનું અવિપરિતપણે અવધારણુ કરવું. જેમ કે જીવ જીવ સ્વરૂપે જ રહે છે.

❑ અર્થ :- (૧) જે નિશ્ચય કરાય કે નિશ્ચયનો વિષય હોય તેને અર્થ કહેવાય છે. જેમકે જીવનો જીવ સ્વરૂપે જ નિશ્ચય કરવો. અજીવનો અજીવ સ્વરૂપે જ નિશ્ચય કરવો.

❑ તત્ત્વાર્થ :- (૧) વસ્તુનું યથાર્થ અહંણુ

(૨) તત્ત્વ વડે જે અર્થનો નિર્ણય કરવો તે તત્ત્વાર્થ.

(૩) જીવ-અજીવ વગેરે તત્ત્વ એ જ અર્થ છે જેનો તે તત્ત્વાર્થ

❑ શ્રદ્ધાન- શ્રદ્ધા દધાતિ

(૧) વિશ્વાસ રાખવો (૨) આદર કરવો (૩) જેના દ્વારા શ્રદ્ધા થાય તે શ્રદ્ધાન (૪) જેની શ્રદ્ધા કરાય તે શ્રદ્ધાન.

❑ તત્ત્વાર્થશ્રદ્ધાન :- (૧) તત્ત્વાર્થની શ્રદ્ધા-આદર

(૨) પરમ અર્થ ભૂત પદાર્થની રૂચિ તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન.

❑ સમ્યગ્દર્શન- જુઓ અધ્યાય ૧ સૂત્ર ૧ શબ્દજ્ઞાન વિભાગ પૃષ્ઠ-૩

❧

[6] અનુવૃત્તિ

❧

આ સૂત્રમાં કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ નથી.

❧

[7] પ્રબોધ ટીકા

❧

❑ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન એવા સમ્યગ્દર્શનના લક્ષણમાં તત્ત્વ અર્થ અને શ્રદ્ધાન ત્રણ શબ્દોને સૂત્રકારે વણી લીધા છે. જેમાં સર્વ પ્રથમ રહેલા તત્ત્વ શબ્દમાં જે તત્ત્વ શબ્દ છે તે સર્વનામ છે. અને પ્રત્યેક સર્વનામ સામાન્ય અર્થના વાચક હોય છે. તેને ભાવ અર્થમાં “ત્વ” પ્રત્યય લાગેલો છે. એટલે કે સર્વાદિ ગણમાં રહેલો તત્ત્વ શબ્દ

+ તદ્વિતનેા ભાવ પ્રત્યય ત્વ લાગી તત્ત્વ બન્યું, જે ભાવ સામાન્ય વાચી શબ્દ થયો. તેથી પ્રત્યેક પદાર્થનું સ્વરૂપ તત્ત્વ વડે કહી શકાય છે.

□ તત્ત્વ કયા કયા છે તે આ અધ્યાયના સૂત્ર : ૪માં જણાવેલ છે તે મુજબ જીવ-અજીવ-આશ્રવ-અંધ-સંવર-નિર્જરા-મોક્ષ એ પ્રમાણે સાત તત્ત્વો છે.

ખીજી રીતે દેવ-ગુરુ-ધર્મ એ ત્રણ ને જ તત્ત્વ ભૂત ગણ્યા છે. બંને વ્યાખ્યામાં તત્ત્વ એટલે “ભાવથી નિશ્ચિત કરાયેલ” એ અર્થ કહેવાય છે. ભાવથી એટલે પોતાની જ રૂચિ-સમજ (પ્રતિપત્તિ) વડે જે નિશ્ચય કરાયો હોય તે સમજવો. માતા-પિતા વગેરેના દાક્ષિણ્યથી કે ધન આદિના લાભની અપેક્ષા વડે કરાયેલો નિશ્ચય ભાવથી ભાવતઃ કરાયેલો નિશ્ચય સમજવો નહીં.

તત્ત્વની ખીજી વ્યાખ્યા મુજબ જિજ્ઞાસુ-વન્નત્ત-તત્ત-જે રાગ દ્રેષ રહિત અહંત્ત એવા એવા જિનેશ્વરે ભાખ્યુ તે જ તત્ત્વ. અવિપરીત ભાવ વ્યવસ્થા વાળા નિયત કરાયેલા જીવ વગેરે તત્ત્વોને તત્ત્વો જાણવા.

□ તત્ત્વ શબ્દ સાથે જોડાયેલો ખીજો શબ્દ અર્થ છે. અર્થ એટલે માનવું અથવા નિર્ધારણ કરવું. અહીં તત્ત્વ ને જ અર્થ રૂપે સ્વીકારવા માટે ત એવ અર્થ વાક્ય મુકી દીધું જેમ કે જીવ-એટલે ઉપયોગ લક્ષણ વાળો જીવ તે તત્ત્વ છે એ જીવ તત્ત્વ ઉપયોગ લક્ષણવાળા અર્થમાં સ્વીકારવું કે નિશ્ચય કરવો તે અર્થ.

□ સમગ્ર જે તત્ત્વાર્થ શબ્દ બન્યો તેના અર્થને સ્પષ્ટ કરતાં જણાવે છે કે તત્ત્વાર્થ એટલે જે પદાર્થ જે રૂપમાં રહેલો છે તે પદાર્થ ને તે રૂપથી જ ગ્રહણ કરવો. મતલબ કે વસ્તુનું યથાર્થ ગ્રહણ થવું.

તત્ત્વોના અર્થ અથવા તત્ત્વ (પદાર્થ કે વસ્તુ)ના સ્વ-રૂપ સહિત જે અર્થનું નિર્ધારણ કે નિશ્ચય કર્યા બાદ મહત્ત્વનું પાસું છે શ્રદ્ધાનું. શ્રદ્ધાનું શબ્દની વિચારણા કરણ-કર્મ-ભાવ ત્રણે રૂપે કરવાની છે જેના દ્વારા શ્રદ્ધાનું થાય તે, જેની શ્રદ્ધા કરાય તે અને શ્રદ્ધા માત્ર શ્રદ્ધાનમાં મુખ્ય વાત છે તત્ત્વાર્થનું અવધારણ કરવું તે. તત્ત્વાર્થની રૂચિકે પ્રીત તે શ્રદ્ધાનું છે.

તત્ત્વરૂપ અર્થોનું શ્રદ્ધાન અથવા તત્ત્વરૂપથી અર્થોનું શ્રદ્ધાન કરવું

તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન્ કહેવાય છે. પરમ અર્થભૂત એવા જીવાદિ પદાર્થો કે વિતરાગ સર્વજ્ઞ ભાષિત વચનો પરત્વે રૂચિ-પ્રીતિ.

સામાન્ય કે વિશેષ જ્ઞાનપૂર્વકની જીવાદિ તત્ત્વોની શ્રદ્ધા અથવા જીવાદિક પદાર્થોની હેય-ઉપાદેય- જ્ઞેય પરિસ્થિતિ મુજબ આદરવા યોગ્ય-છોડવા યોગ્ય કે માત્ર જાણવા યોગ્ય પદાર્થો ની નિશ્ચય પૂર્વકની શ્રદ્ધા તે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન.

સમ્યક્-દર્શન પદ અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૧ માં વિવક્ષા કરાયેલી જ છે. તે મુજબ સમ્યક્ શબ્દ પ્રશંસા અર્થ કે પ્રશસ્ત અર્થનો વાચ્ય છે જે પદાર્થ જેવો છે તેવા જ રૂપે જાણવો પણ મિથ્યા અર્થાત્ (વપરિત રૂપે ન સમજવો. જેમ જીવને અજીવ ન માનવા કે સુદેવને જ સુદેવ સ્વરૂપે જાણવા તે સમ્યક્ અર્થ થયો. આ શબ્દ અહીં “દર્શન” સાથે જોડાયેલા છે. તેથી દર્શન શબ્દનો અર્થ પણ સમ્યક્ રૂપે જ વિચારવાનો છે. સામાન્ય અર્થમાં તો તત્ત્વોની શ્રદ્ધા તે જ સમ્યક્દર્શન કહી દીધું. વિશેષથી સ્પષ્ટતા કરતા કહી શકાય કે દર્શન મોહનીયના ક્ષય-ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ થકી ઉત્પન્ન થયેલી તત્ત્વની રૂચિ કે સત્યની પ્રતિતિ. જેના વડે છોડી દેવા યોગ્ય અને સ્વીકારવા યોગ્ય તત્ત્વના ચથાર્થ વિવેકની અભિરૂચિ થાય તે સમ્યક્દર્શન.

□ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન્ રૂપ સમ્યક્દર્શન આત્માનો સૂક્ષ્મ ગુણ છે. જેને કેવળી લગવંત સિવાયના છદ્મસ્થ જીવો જોઈ શકતા નથી. તેથી સમ્યક્દર્શનના અનુમાન માટે શાસ્ત્રકાર મહર્ષિ પાંચ લક્ષણો જણાવે છે. આ પાંચ ચિહ્ન જોઈને સમક્રિતી હોવાનું અનુમાન થઈ શકે.

(૧) પ્રશમ-ક્રોધ-માન-માયા-લોભ રૂપ કષાયોનું મંદપણું. અનંતાનુબંધી કષાયોનો અનુદય તેને શમપણું કહે છે. ખીજા અર્થમાં કષાય વૃત્તિ અને વિષયતૃષ્ણાનું શમી જવું તે પ્રશમ.

(૨) સંવેગ :- મોક્ષની અભિલાષા તે સંવેગ. જૈન પ્રવચન અનુસાર નરકાદિ ગતિને જાણવાથી જે ભય ઉત્પન્ન થાય છે તેવા જીવ, પોતાના કર્મોદય વડે નારક-તિર્યંચ-મનુષ્ય આદિમાં પ્રાપ્ત થતા શારીરિક-માનસિક મહદ્ દુઃખો હવે ન થાય કે ન ભોગવવા પડે તેવા વિચારથી હું પ્રયત્ન કરું તેમ ચિંતવે તેને સંવેગનું લક્ષ્ય સમજવું.

(૩) નિર્વેદ :- જેના ચિત્તમાં સંસારરૂપી કારાગૃહનું વર્જન કરવામાં

તત્પર એવી બુદ્ધિ હોય તેને નિર્વેદ લક્ષણુ સમજવું. પરમાત્માના ઉપદેશ વચનથી સંસાર-શરીર-ભોગ ત્રણે વિષયમાં ઠંટાળો ઉત્પન્ન થવો.

(૪) અનુકંપા :- સંસારના બધા પ્રાણીઓ પરત્વે કરુણા ભાવના તે અનુકંપા, દીન દુઃખી દારિદ્રને પામેલા પ્રાણીઓના દુઃખોનું નિવારણ કરવાની નિરંતર ઈચ્છા તે અનુકંપા. આગળ વધીને ત્યાં સુધી કહ્યું કે સુખના અર્થી અને દુઃખ નિવારણાર્થી જીવોને મારા વડે અદ્ય પીડા પણ ન પહોંચે એવું ચિંતવી કરુણાદ્રૃ હૃદય વડે વર્તા હોવું તે અનુકંપા.

(૫) આસ્તિક્ય :- જિનેશ્વર પરમાત્માએ લાખ્યું છે તેજ નિઃશંક સત્ય છે એવી દૃઢ આસ્થા-વિશ્વાસ, તે આસ્તિક્ય. જીવાદિ પદાર્થો જે સ્વરૂપે અરિહંતાદિકે બતાવ્યા છે તે તેમજ છે. અથવા આત્મા છે-નિત્ય છે વગેરે જેની મતિ છે તે આસ્તિક તેનો ભાવ કે પરિણામવૃત્તિ તે આસ્તિક્ય.

□ આ પાંચ ચિહ્નોનો ક્રમ પશ્ચાત્તુપૂર્વી સમજવો. પ્રથમ આસ્તિક્ય પછી અનુકંપા-નિર્વેદ-સંવેગ-પ્રશમ. આવો ક્રમ પ્રધાનતાની અપેક્ષાએ છે. આસ્તિક્યથી અનુકંપા પ્રધાન છે. અનુકંપાથી નિર્વેદ પ્રધાન છે એમ ઉત્તરોત્તર ક્રમશઃ પ્રશમ ગુણુ પ્રધાન હોવાથી સર્વ પ્રથમ પ્રશમ ગુણુ લખ્યો છે.

અલબત્ત આ ગુણો જિનવચનानુસારી હોય તે મહત્ત્વનું છે. જિનવચનને નહીં અનુસરતા એવા પ્રશમાદિ ગુણો પરમાર્થથી ગુણો જ નથી એટલે મિથ્યાદષ્ટિમાં આ ગુણો હોય તેમ જણાય તો પણ તેને સમ્યક્ત્વ ન મનાય.

□ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનમ્ અને સમ્યગ્દર્શનમ્ બંને સમાનાધિકરણુ વાળા છે ત્યાં અગ્નિથી ધુમાડો બુદ્ધો છે તેવી રીતે આ બંને સિન્ન છે તેવો ભેદ કરવો નહીં. પણ જેમ અગ્નિ અને ઉષ્ણમાં સમાનતા છે તેમ તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાન અને સમ્યગ્દર્શન સમાન ગણવા.

□ તત્ત્વ અને અર્થમાં અનેકાન્ત મત મુજબ થોડો ભેદ છે અને થોડો અભેદ છે તેવો મત સ્વીકારીએ તો પ્રશ્ન થશે કે માત્ર તત્ત્વ શ્રદ્ધાન કે અર્થ શ્રદ્ધાન જ લખવું જોઈએ ને?

પણ આ શંકા અયુક્ત છે. કેમકે માત્ર તત્ત્વશ્રદ્ધાન થી “માત્ર સ્વરૂપ

કે ભાવ” એવો અર્થ જ ગ્રહણ થશે અને અર્થ શ્રદ્ધાનું કહેતા બધાં જ પ્રકારના અર્થો ગ્રહણ કરવા પડશે. મતલબ એકાન્ત પક્ષનું ગ્રહણ થશે. માટે બંને લેવા જરૂરી છે.

સૂત્રસારાંશ :- તત્વાર્થ શ્રદ્ધાનું એવું ન લખે તો પણ સમ્યગ્દર્શન શબ્દ નિરુક્તિ સામર્થ્ય વડે સ્પષ્ટ છે, છતાં આ સૂત્ર બનાવવામાં આવ્યું તે સમજવા યોગ્ય છે.

સમ્યક્નો અર્થ પ્રશંસા થયો. દર્શનનો સામાન્ય અર્થ “જ્ઞેવુ” થાય છે. આ બે શબ્દો ભેગા મુકવાથી સમ્યગ્દર્શનનો પારિભાષિક અર્થ પ્રાપ્ત થતો નથી. નિરુક્તિથી તો “સારું જ્ઞેવુ” એવો અર્થ નીકળશે આવો દર્શનોપયોગ તો એકેન્દ્રિય અલવ્ય જીવોને પણ જ્ઞાનની પૂર્વે હોય છે. આવો કોઈ વિપરીત અર્થ ન થાય તે માટે તત્વથી નિર્ણીત થયેલા અર્થોનું શ્રદ્ધાન તે સમ્યગ્દર્શન ગણ્યું.

દશ ધાતુનો સામાન્ય અર્થ “જ્ઞેવુ” એ આખાલ-ગોપાલ પ્રસિદ્ધ છે. સમ્યગ્ એટલે પ્રશસ્ત અર્થ સ્વીકારતા સારી રીતે જ્ઞેવુ” અર્થ નીકળે પણ અહીં શબ્દ નિરુક્તિ સ્વીકાર્ય નથી. તેમ કરતા અતિ વ્યપ્તિ દોષ લાગે છે અને મિથ્યાત્વી દ્વારા થતું પ્રશસ્ત દર્શન પણ સમ્યગ્દર્શન ગણાશે. તેથી બધાં દર્શનિકે માનેલી પારિભાષિક નિરુક્તિ જ સ્વીકારવી પડશે. કેમકે વ્યાજ્ઞં ની શબ્દિક વ્યુત્પત્તિ તો વિશેષ પ્રકારે સુઘવાવાળો અને ગૌ નું ગચ્છતિ ઇતિ એટલે ગમન કરવા વાળો જ થવાની. પણ આપણે ગૌ નું બળદ/ગાય જ લઈએ છીએ તેમ અહીં પારિભાષિક અર્થ લેતા “તત્વાર્થ શ્રદ્ધાન એ સમ્યગ્દર્શન” અર્થ જ લેવાનું સૂત્રકાર સૂચવે છે.

કોઈ કહેશે કે પ્રતિમાજીનું દર્શન પણ મોક્ષનું કારણપણું જણાવે છે. મોક્ષમાર્ગના હિસાબે તો દર્શનનો આ અર્થ પણ લેવો જોઈએ. તેમને એટલું જ કહેવું કે તત્વાર્થશ્રદ્ધાન રહિત કૌરા દર્શનથી મોક્ષમાર્ગ કહેશે તો સમવસરણમાં બેઠેલા અલવ્ય ને પણ મોક્ષ પ્રાપ્તિ થવાની. તેમ સાબિત થશે કેમકે ત્યાં તો સાક્ષાત્ અહત્ દર્શન થવાનું.

તત્વાર્થ ને લઈને માત્ર શ્રદ્ધાન કેમ ન મુક્યું ? માત્ર શ્રદ્ધાન લખે તો અનર્થોનું શ્રદ્ધાન પણ સમ્યગ્દર્શન બની જશે અને અર્થ શ્રદ્ધાન એમ સૂત્ર લખે તો પણ અધુરું છે. કેમકે ત્યાં કાલ્પનિક અર્થોનું શ્રદ્ધાન પણ સમ્યગ્દર્શન બની જશે. એટલે અર્થ

શબ્દ પૂર્વે તત્ત્વ વિશેષણ મૂક્યું છે. વળી માત્ર તત્ત્વ શ્રદ્ધાન લખે તેો પણ અનેક મતો ઉભા થશે. તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન ગણવું. તત્ત્વમાં શ્રદ્ધાન ગણવું—તત્ત્વ કરીને શ્રદ્ધાન ગણવું એવી અતિ વ્યાપ્તિ થશે. “તત્ત્વાર્થ” શબ્દ લેતા તત્ત્વ અને અર્થ બંને સ્પષ્ટ થશે. જેમકે જે-જે સ્વભાવથી જીવ વગેરે ભાવ વ્યવસ્થિત થતા હોય તે જ સ્વભાવ [ગુણ ધર્મ] વડે તે જણાતા હોવાથી તે બધાં તત્ત્વાર્થ—છે.

તત્ ના ભાવથી નિર્ણય કરાયેલા અર્થ તે તત્ત્વાર્થ છે. તત્ત્ નો સંબંધ યત્ સાથે છે. [તેથી કહેતા જેથીનું અનુસંધાન જોડાઈ જ જવાનું] “જે જીવ-અજીવ આદિ સ્વભાવોથી પદાર્થ પોતપોતાના સ્વરૂપે સ્થિત થઈ રહ્યા છે. તે જ સ્વભાવોથી પ્રમાણનય દ્વારા જાણેલા જે ભાવ તે તત્ત્વાર્થ છે.” આ તત્ત્વાર્થનું શ્રદ્ધાન એટલે કે રૂચિ-વિશ્વાસ તે સમ્યગ્દર્શન છે.

❧

[8] સંદર્ભ તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

❧

તત્ત્વ :- વિશેષ સ્પષ્ટતા અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૪

સમ્યગ્દર્શન :- ઉત્પત્તિ અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૩

આગમ સંદર્ભ

તહિયાણં તુ ભાવાણં સત્ત્ભાવે ઉવણ્ણેણં
ભાવેણં સદ્ધહન્તસ્સ સમ્માતં તં વિયાહિયં

—ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયન-૨૮ ગાથા-૧૫

❧

[9] પદ

❧

(૧) તત્ત્વભૂત પદાર્થ કેરી, રૂચિ અંતર વિસ્તરે.

એ શુદ્ધ દર્શન પ્રગટ થાતાં, ભવિક્ક ભવથી નિસ્તરે.

(૨) જૈનો તત્ત્વ તણા સદા ખરખરે રૂપે જ જોડેલ છે.

તેની રૂચિ ચથાર્થ રૂપ સત તે સાચું જ છે દર્શન.

❧

[10] નિષ્કર્ષ

❧

સાચી શ્રદ્ધા એ જીવ ના મુખ્ય ગુણને સ્થિર કરવાનું કે વિકસાવવાનું સાધન છે. આત્માની પરમોચ્ચ દશા પામવા કે જન્મ જરા-

મૃત્યુ આદિ અનંત દુઃખ મય સંસારથી વિરમવા માટે આવી તત્વાર્થ શ્રદ્ધા અર્થાત્ યથાર્થ પદાર્થોની રુચિ કેળવવી જરૂરી છે તેમ આ સૂત્ર નિર્દેશ છે : શુદ્ધ આસ્કિતતા પ્રાપ્ત કરી-જીવન કરુણામય બનાવી-સંસાર પરત્વેના કંટાળા પૂર્વક-મોક્ષની અભિલાષા વડે પ્રશમ ગુણની પ્રાપ્તિ થવી તે જ આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ છે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૩

卐 [1] સૂત્રહેતુ 卐

આ સૂત્ર સમ્યગ્દર્શનની ઉત્પત્તિના નિમિત્તો જણાવે છે. આત્મામાંથી સમ્યગ્દર્શન કઈ રીતે પ્રગટે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

卐 [2] સૂત્ર : મૂળ 卐

તન્નિસર્ગાદધિગમાદ્વા

卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ક 卐

તન્ નિસર્ગાન્ અધિગમાન્ વા

卐 [4] સૂત્રસાર 卐

તે [સમ્યગ્દર્શન] નિસર્ગથી (સ્વાભાવિક) અથવા અધિગમથી (બાહ્યનિમિત્ત-ઉપદેશાદિથી) [ઉત્પન્ન થાય છે]

卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐

□ (૧) નિસર્ગ :- જે સમ્યગ્દર્શન બાહ્ય નિમિત્ત વિના પૂર્વના સંસ્કાર કે આત્માની તથા લવ્યતાના યોગે સહજપણે [આપોઆપ] આત્મામાં પ્રગટ થાય તે નિસર્ગજ ગણાય.

(૨) પ્રાણીઓને તીર્થંકરાદિ ઉપદેશ દાન વિના આપમેળે જ કર્મનો ઉપશમ કે ક્ષય થવાથી આત્મામાં જે ઉત્પન્ન થાય તે નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન ગણાય.

(૨) અધિગમ (૧) જે સમ્યગ્દર્શન પરના, ઉપદેશ દેવ-ગુરુ જિનપ્રતિમા, જૈન શાસ્ત્ર આદિ બાહ્ય નિમિત્તોથી ઉત્પન્ન થાય તેને અધિગમજ કહેવાય.

(૨) તીર્થંકરાદિ ઉપદેશ સહિત બાહ્ય નિમિત્તોની અપેક્ષાપૂર્વક કર્મનો ક્ષય કે ઉપશમ થવાથી જે આત્મામાં પ્રગટ થાય તે અધિગમ સમ્યગ્ચદર્શન કહેવાય.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

તત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં સમ્યગ્દર્શનં ૧-૨ સૂત્રથી સમ્યગ્દર્શન ની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં આવે છે.

卐

[7] પ્રબોધ ટીકા

卐

□ સૂત્રમાં સૌ પ્રથમ શબ્દ તત્ મૂકેલ છે. વ્યાકરણ પદ્ધતિ મુજબ અહીં સૂત્રકાર મહર્ષિ સૂત્રની લાઘવતા માટે આ રીતે ઉપરોક્ત સૂત્રોની અનુવૃત્તિ અહીં કરે છે. તેથી તત્ શબ્દ દ્વારા અનન્તર કહેવાયેલ સૂત્ર ૨ માંથી સમ્યગ્દર્શન શબ્દનું અહીં કરવાનું છે.

□ મૂળસૂત્રમાં પંચમી વિલક્ષિતવાળા બે પદ મૂકેલા છે. એટલે ઉત્પચ્ચતે (ઉત્પન્ન થાય છે) તે ક્રિયા અધ્યાહાર સમજવી. સૂત્રમાં વ્યાકરણ નિયમાનુસાર જે પદ નથી હોતા તેને બીજા સૂત્રોથી પણ અહીં કરાય છે. તેમજ અસ્તિ ભવતિ ઉત્પચ્ચતે વર્તતે એવા ક્રિયાપદો તાત્પર્યબળથી શબ્દબોધે કરાવવા માટે અધ્યાહાર કરવામાં આવે છે.

□ નિસર્ગ શબ્દના સ્વભાવ-પરિણામ અપરોપદેશ એવા સમાન અર્થવાળા પર્યાયવાચી શબ્દો છે. હવે બાહ્ય નિમિત્ત વિના સ્વભાવથી જ પરિણામ વિશેષથી ઉત્પન્ન થતું સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગ જ કહેવાય છે.

જ્ઞાનદર્શન રૂપ ઉપયોગ લક્ષણવાળો જીવ અનાદિકાળથી સંસાર પરિભ્રમણ કરી રહ્યો છે. તે જે કર્મોનો આશ્રવ કરે છે. તે કર્મોનો બંધ-નિકાચના-ઉદય-નિર્જરા વગેરે અપેક્ષાએ જીવ નારકી-તિર્યંચ-દેવ-મનુષ્ય ચાર ગતિમાં ભટકે છે. અને શુભઅશુભ કર્મોને ભોગવે છે. ત્યારે તે જીવ જ્ઞાન દર્શન ઉપયોગ રૂપ સ્વભાવને કારણે એવા અધ્યવસાયો [મન: પરિણામ] પ્રાપ્ત કરે છે કે તેના પરિણામ વિશેષથી ક્યારેક અપૂર્વકરણ થકી બાહ્ય નિમિત્ત વિના તે જીવને સમ્યગ્દર્શન પ્રગટ થઈ જાય છે તે સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગ જ કહેવાય છે.

આવા જીવોને અનાદિ મિથ્યાદષ્ટિપણામાં જ એવા પ્રકારની તથા

લવ્યતાના યોગે કર્મો અપતા અપતા બાહ્ય નિમિત્ત વિના આ-માના કરણુ-બળ-પુરુષાર્થ વિશેષથી આવું નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે.

□ પરોપદેશ આદિ બાહ્ય નિમિત્તથી જે પરિણામ વિશેષ થવાથી આત્મામાં પ્રગટ થાય છે તેને અધિગમ સમ્યગ્દર્શન કહે છે.

અધિગમના અભિગમ-આગમ-શ્રવણુ-નિમિત્ત-શિક્ષા- ઉપદેશ વગેરે સમાનાર્થી પર્યાય વાચી શબ્દો છે.

અધિગમ-અધિક જ્ઞાન બીજાના નિમિત્ત થકી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી પરનિમિત્ત રૂપ અધિક કહેવાય છે. આવું અધિક જ્ઞાન કે રુચિ તે અધિગમતા.

અભિગમ :- ગુરુ મુખેથી અથવા ગુરુની અભિમુખ્યતાના આલંબન વડે જે જ્ઞાન થાય તે અભિગમ.

આગમ :- પૂર્વપુરુષ પ્રણિત, પૂર્વાપર વિરોધ શંકા રહિત એવા વ્યવસ્થિત વર્ણુ-પદ વાક્યના સમૂહના આલોચનથી થતી તત્ત્વ રુચિ તે આગમ. સંક્ષેપમાં આગમ એટલે શાસ્ત્ર.

શ્રવણુ :- કાન વડે જે સાંભળવું તેના થકી ઉત્પન્ન થાય તે શ્રવણુ.

નિમિત્ત :- પ્રતિમાળ વગેરે જે જે સમ્યગ્દર્શન ઉત્પત્તિ માટે બાહ્ય વસ્તુ છે તે તે સર્વે નિમિત્તો જ ગણવા. તેના થકી ઉત્પન્ન થતું નિમિત્ત સમ્યગ્દર્શન ગણવું.

શિક્ષા :- આપ્ત પ્રણીત ગ્રન્થના પુનઃ પુનઃ અભ્યાસ વડે જે થાય તે શિક્ષા સમ્યગ્દર્શન.

ઉપદેશ :- જિનેશ્વર પરમાત્માની જેમ ગુરુ દેવો દ્વારા જે દેશના કથન થાય તે ઉપદેશ.

આ સાત ભેદ અથવા અન્ય કોઇ બાહ્ય નિમિત્ત થકી તત્ત્વાર્થ-જ્ઞવાદિ પ્રત્યે જે રુચિ પ્રસરવી તે અધિગમ સમ્યગ્દર્શન સમજવું.

□ જગતના પદાર્થોને ચત્તાર્થ રૂપથી જાણવાની રુચિ સાંસારિક અને આધ્યાત્મિક બંને પ્રકારના અભિલાષમાંથી જન્મે, પણ લૌકિક સાંસારિક લાલસા માટે થતી તત્ત્વ જિજ્ઞાસા સમ્યગ્દર્શન નથી. કેમકે તેમાં પરિણામે મોક્ષ પ્રાપ્તિ લક્ષ્ય નથી. જ્યારે આધ્યાત્મિક વિકાસ હેતુથી મોક્ષના લક્ષ્ય પૂર્વક તત્ત્વનિશ્ચયની જે રુચિ થવી તેજ સમ્યગ્દર્શન છે.

જેમાં જ્ઞેયમાત્રને તાત્ત્વિકરૂપે જાણવાની અને હેય માત્રને છોડી દેવાની તેમજ ઉપાદેયને ગ્રહણ કરવાની રુચિ તેવા પ્રકારનો આત્મ પરિણામ એ નિશ્ચય સમ્યક્ત્વ છે. જ્યારે રુચિના બળથી ઉત્પન્ન થતી ધર્મતત્ત્વ નિષ્ઠા એ વ્યવહાર સમ્યગ્દર્શન છે. તેમાં આંતરિક કારણો સમાન હોવા છતાં બાહ્ય નિમિત્ત અનપેક્ષા તે નિસર્ગ સમ્યગ્દર્શન. બાહ્ય નિમિત્ત આપેક્ષિક તે અધિગમ સમ્યગ્દર્શન.

□ અનાદિકાળથી સંસારપ્રવાહમાં વિવિધ દુઃખોને અનુભવતા આત્મામાં કેઈ વાર એવી પરિણામ શુદ્ધિ થઈ જાય છે કે જે તે આત્મા માટે અપૂર્વક્ષણ બની જાય આ પરિણામ શુદ્ધિને અપૂર્વકરણ કહે છે.

જીવો બે પ્રકારના છે. ભવ્ય અને અભવ્ય. ભવ્ય એટલે મોક્ષ પામવાની યોગ્યતાવાળા અને અભવ્ય એટલે કદી મોક્ષની રુચિ જ જેને થવાની નથી તેવા પરિણામવાળા જીવો. અભવ્ય માટે સમ્યગ્દર્શન વિચારણા કરવાની જ નથી કેમકે તેને તેવા પરિણામ થવાના જ નહીં.

ભવ્ય જીવોમાં પણ જાતિભવ્ય એવો પ્રકાર છે. જેમ શીલવાનુ સતિ ને પુત્ર થઈ શકે પણ પતિ મૃત્યુ પામ્યા પછી તે સ્ત્રી અવધ્યા હોવા છતાં બાળક થશે નહીં તેમ જાતિભવ્ય જીવોમાં ભવ્યત્વ હોય પણ તેને મોક્ષને યોગ્ય સામગ્રી કદી મળવાની નથી.

અહીં અપૂર્વકરણની કે સમ્યગ્દર્શનની વિચારણા કેવળ મોક્ષની યોગ્યતા વાળા ભવ્ય જીવોને આશ્રીને જ કરવાની. આ જીવો સમ્યગ્દર્શન જે સૌ પ્રથમ પ્રાપ્ત કરે તે ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે.

જીવના તથા ભવ્યત્વ પરિપાકથી આત્મા ના વિશિષ્ટ અધ્યવસાય રૂપ યથાપ્રવૃત્તિ કરણ વડે આયુષ્ય સિવાયના સાત કર્મોની સ્થિતિ અંતઃકોડાકોડી સાગરોપમ પ્રમાણુ થાય છે. આ સ્થિતિ થાય ત્યારે જીવ રાગ-દ્રેષની અંથિ પાસે આવે છે. આ દુર્લેધ અંથિ ભેદવા અનેશ વીર્યોલ્લાસની જરૂર પડે. ઘણાં જીવો આ અંથિ ભેદ કર્યા વિના જ ફરી સંસાર પરિભ્રમણ કરે છે. આસન્ન ભવિ જીવો અપૂર્વકરણ વડે આ રાગ-દ્રેષની અંથિ ભેદી નાખે છે. ઉત્તરોત્તર વિશુદ્ધ અધ્યવસાય રૂપ અનિવૃત્તિ કરણ વડે અંતર્મુહુર્ત સુધી જીવ મિથ્યાત્વના કર્મદલ રહિતની સ્થિતિ રૂપ * અંતઃકરણ કરે છે. ત્યારે આ ઔપશમિક

* યથા પ્રવૃત્તિ કરણ-અપૂર્વકરણ-અનિવૃત્તિ કરણ ત્રણેની વિશેષ અર્થો. દ્રવ્યલોક પ્રકાશ સર્ગ : ૩ -દ્વાર-૨૫-માં જોવી.

સમ્યક્ત્વની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે. જેને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે.

આ સમ્યગ્દર્શનમાં દર્શન મોહનીયકર્મનો ક્ષય-ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ એ મહત્ત્વનું કારણ છે, તે નિસર્ગ કે અધિગમ બંને સમ્યક્દર્શનમાં સમાન જ હોય છે.

□ પ્રશ્ન :- સૂત્રમાં ઉત્પન્નતે ક્રિયાપદ અધ્યાહાર સમજવું કહ્યું તેમ નોત્પન્નતે ને અધ્યાહાર કેમ ન સમજી શકાય ?

સમાધાન :- મિથ્યાદર્શન સંસારી જીવોમાં જોવા મળે જ છે. વળી મોક્ષ તથા સમ્યગ્દર્શન બંને સાદિ અનંત માનેલા છે. આવા કારણોસર કદી નોત્પન્નતે ક્રિયાપદ અધ્યાહાર ન માની શકાય. વળી જો તેને અધ્યાહાર માનીએ તો સમ્યગ્દર્શનને નિત્ય માનવું પડે. કેમકે નિસર્ગ કે અધિગમથી ઉત્પન્ન થતું નથી તેવો સૂત્રાર્થ નીકળશે પણ તેમ માની શકાય નહીં. માટે ઉત્પન્નતે ક્રિયાપદ જ અધ્યાહાર માનવું પડશે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

૦ અધિગમ :- વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય : ૧ સૂત્ર ૬ થી ૮

આગમ સંદર્ભ

સમ્મહંસણે દુવિદ્દે પળ્લસે, તં જહા ણિસગ્ગ સમ્મહંસણે ચેવ અમિગમસમ્મહંસણે ચેવ-સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થાન : ૨ ઉદ્દેશ ૧ સૂત્ર ૭૦/૨

卐

[9] પદ

卐

(૧) શુદ્ધ સમક્ષિત પ્રાપ્તિનાં બે કારણો સૂત્રે કહ્યાં.
સ્વભાવ ને ઉપદેશ ગુરુનો જેથી જીવ દર્શન લદ્યા.

(૨) સંસારે પરિણામ શુદ્ધિરૂપ જે ક્રિયા અપૂર્વ સ્ફુરે.
આપો આપ જ એવી કે સ્થિતિ થતી કિંવા નિમિત્તો વડે.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

સંસાર પરિભ્રમણમાં જીવ ક્ષુધા-તૃષ્ણા-વ્યાધિ-ઈષ્ટ વિયોગ-અનિષ્ટ સંયોગ-વધ-મંધ-વગેરે અનેક વિપત્તિને પ્રાતક્ષણ લોગવી રહ્યો છે. તેમાં જે જીવ સ્વાભાવિક કે બાહ્ય નિમિત્તથી સમ્યગ્દર્શન

પ્રાપ્ત કરે છે તે અલ્પ એવા અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન કાળમાં મોક્ષનું અનંત સુખ માણે છે.

મોક્ષના ઈચ્છક આત્મજ્ઞાની પુરુષને આ સૂત્ર અધિગમ રૂપે સાત પ્રકારના સાધનો દર્શાવે છે. જેના દ્વારા અધિગમ સમ્યક્દર્શન પામી અનંતા દુઃખમાંથી છુટકારો પામી શકાયે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય: ૧ સૂત્ર: ૪

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

બીજા સૂત્રમાં તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં લખ્યું તે તત્ત્વો કયા કયા છે તેનો નામ-નિદેશ આ સૂત્રમાં કરાયો છે. તેમજ તત્ત્વના સ્વરૂપનો પરિચય અપાયો છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

જીવાજીવાશ્રવબન્ધ સંવર નિર્જરા મોક્ષાસ્તત્ત્વમ્

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

જીવ અજીવ આશ્રવ બન્ધ સંવર નિર્જરા મોક્ષા: તત્ત્વમ્

卐

[4] સૂત્ર : સાર

卐

જીવ અજીવ આશ્રવ બંધ સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ [આ સાત] તત્ત્વો છે.

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

(૧) જીવ:- (૧) જે જ્ઞાન-દર્શન રૂપ ઉપયોગને ધારણ કરે છે અથવા ચેતના લક્ષણ યુક્ત છે તે જીવ કહેવાય છે.

(૨) જીવ એટલે આત્મા

(૨) અજીવ:- (૧) જે જીવ નથી તે અજીવ છે.

(૨) જ્ઞાન-દર્શન ઉપયોગ રહિત કે ચેતન લક્ષણનો અભાવ તે અજીવ છે.

(૩) આશ્રવ:- (૧) મન-વચન-કાયાની ક્રિયા તે યોગ છે અને કર્મનો સંબંધ કરાવનારી હોવાથી તે ક્રિયા જ આશ્રવ છે.

(૨) જે પરિણામ [મિથ્યા દર્શન-અવિરતિ-પ્રમાદ-ઠવાય-યોગ] દ્વારા કર્મ આવે છે તેને આશ્રવ કહે છે.

(૪) બંધ:- (૧) જીવ સાથે કર્મ વર્ગણાનું (એકમેક થવું) ચોટવું તેને બંધ કહે છે.

(૫) સંવર:- (૧) આશ્રવનો નિરોધ એ જ સંવર.

(૨) કર્મોને આવતા અટકાવવા અથવા [ગુપ્તિ-સમિતિ-ધર્મ-અનુ-પ્રેક્ષા-પરિષદ્ જય-ચારિત્ર] એ પરિણામોથી કર્મોનું આવવું રોકાઈ જાય તેને સંવર કહે છે.

(૬) નિર્જરા:- આત્મા સાથે એકરૂપ બનેલા કર્મોનું ખરી જવું તે નિર્જરા.

(૭) મોક્ષ:- કર્મોનો સર્વથા ક્ષય તે મોક્ષ જાણવો.

□ તત્ત્વ:- જુઓ અધ્યાય: ૧ સૂત્ર: ૨

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

આ સૂત્રમાં ઉપરના કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ આવતી નથી.

卐

[7] પ્રબોધટીકા

卐

સૂત્ર ખીજામાં જે તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં કહ્યું ત્યાં તત્ત્વની તાત્ત્વિક કે શાષ્ટિક વ્યાખ્યા અપાઈ હતી પણ આપણે જે સાત તત્ત્વોની જ તત્ત્વ રૂપે વિચારણા કરવાની છે તે સ્પષ્ટ નામ-નિર્દેશપૂર્વક આ સૂત્રમાં જણાવેલા છે. જીવાદિ તત્ત્વોના સ્વરૂપનો પરિચય આ સૂત્ર દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાનો છે.

□ જીવ :- જે જીવે-પ્રાણોને ધારણ કરે તે જીવ. લોકમાં જીવ-તત્ત્વ એ મુખ્ય તત્ત્વ છે. પ્રાણના ભાવથી અને દ્રવ્યથી બે ભેદો છે. જ્ઞાન-દર્શનાદિ આત્માના જે ગુણો તેને ભાવપ્રાણ કહે છે અને પાંચ ઈન્દ્રિય મન-વચન કાયારૂપ ત્રણ યોગ + શ્વાસોસ્છ્વાસ + આયુષ્ય એ દશ પ્રાણ ને દ્રવ્યપ્રાણ કહે છે. સંસારી જીવોને દ્રવ્ય તથા ભાવ બંને પ્રકારે પ્રાણ હોય છે. સિદ્ધતા જીવોને માત્ર ભાવપ્રાણ હોય છે. તેઓ દ્રવ્ય પ્રાણના ધારક હતા તેનો ઉપચાર કરીને પણ જીવ ગણી શકાય.

જે આઠે પ્રકારના કર્મોનો ઉપાર્જનકર્તા અર્થાત્ બાંધનાર છે. તે બાંધેલા કર્મોને લોકતા છે અર્થાત્ કર્મના કૃણને લોગવનાર છે. તે કર્મ કૃણાનુસાર સંસારમાં પરિભ્રમણ કરે છે. અને તે જ કર્મોને નિવારનાર અર્થાત્ ક્ષય કરનાર છે તે જ આત્મા [જીવ] છે. એમ વ્યવહારનય કહે છે.

નિશ્ચય નયે તો જ્ઞાનોપયોગ-દર્શનોપયોગ વાળો-ચૈતન્ય લક્ષણુ યુક્ત સુખ-દુઃખને અનુભવતો એવો તે જીવ છે.

ઐપશ્ચિમિક વગેરે ભાવોથી જોડાયેલ, સાકાર કે નિરાકાર સ્વરૂપ. શબ્દાદિ વિષયનો જાણનાર, અમૂર્ત સ્વભાવવાળો, ક્રિયાનો કર્તા, તે કર્મનો લોકતા એવો જીવ છે.

ભાવપ્રાણ ધારણપેક્ષ્યાં જીવતિ અજીવીત્ જીવિષ્યતિ વા ઇતિ જીવઃ ભાવ પ્રાણ ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ જે જીવી રહ્યો છે, જીવિત રહી ચૂક્યો છે કે ભવિષ્યમાં જીવવાનો છે તે જીવ છે. જીવ પ્રાણ ધારણે ભવાદિ ગણની ધાતુને કર્તામાં ક પ્રત્યય લાગી જીવ્+ક=જીવ શબ્દ થયો.

□ અજીવઃ- જીવ કરતાં વિપરીત સ્વભાવવાળું કે લક્ષણવાળું તત્ત્વ તે અજીવ. એટલે કે ચૈતન્ય લક્ષણ રહિત સુખ-દુઃખના અનુભવ વિનાનું અને જડ લક્ષણવાળું તત્ત્વ તે અજીવ. જેમકે લોકડું-આકાશ વગેરે.

આ અજીવ તત્ત્વના ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશાસ્તિકાય પુદ્ગલાસ્તિકાય અને કાળ એવા પાંચ ભેદો છે. તેમાં પુદ્ગલ રૂપી છે. વર્ણ-ગંધ-રસ અને સ્પર્શથી યુક્ત છે. બાકીના ધર્માસ્તિકાય વગેરે ચાર અરૂપી છે. વર્ણાદિ ચતુષ્કથી રહિત છે. અરૂપી પદાર્થો ઈદ્રિયોથી જાણી શકાતા નથી. રૂપી પદાર્થો સ્થૂળ પરિણામી હોય તો ઈદ્રિયોથી જાણી શકાય છે પણ સૂક્ષ્મ પરિણામી હોય તો ઈદ્રિયોથી જાણી શકાતા નથી.

□ પુદ્ગલાદિ દ્રવ્યઅજીવ છે. □ વર્ણાદિ તે ભાવઅજીવ છે. જગતમાં જીવ પછીનું મુખ્ય તત્ત્વ અજીવ છે. બાકીના તત્ત્વો આ બંને તત્ત્વોના વિસ્તાર સ્વરૂપ જ છે.

ભાવપ્રાણધારણાપેક્ષ્યાં ન જીવતિ નાજીવીત્ ન જીવિષ્યતિ ઇતિ અજીવઃ ભાવ પ્રાણ ધારણ કરવાની અપેક્ષાએ જે જીવતો નથી, જીવ્યો નથી કે જીવવાનો નથી તે અજીવ જીવ શબ્દ સાથે તજા તત્ત્વ-રૂપ સમાસ કરવાથી અજીવ શબ્દ બન્યો છે.

(૩) આશ્રવઃ- શુભ કે અશુભ કર્મોને આત્મામાં આવવાનું કાર તે આશ્રવ છે. જે ક્રિયાઓ વડે શુભાશુભ કર્મ આવે તે ક્રિયા પણ આશ્રવ તત્ત્વ છે. મન-વચન કાયાની શુભાશુભ પ્રવૃત્તિ એ દ્રવ્ય-આશ્રવ છે. મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિમાં કારણભૂત જીવના પરિણામ કે તે પ્રવૃત્તિથી ઉપનન થતા પરિણામ તે ભાવઆશ્રવ. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કર્મોનું આત્મામાં આગમન તે દ્રવ્ય આશ્રવ છે અને દ્રવ્યાશ્રવમાં કારણભૂત મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ તે ભાવઆશ્રવ છે.

પુણ્ય અને પાપ એ બંને આશ્રવમાં સમાવિષ્ટ કરેલા તત્ત્વો છે. શુભ કર્મોશ્રવ તે પુણ્ય છે અને અશુભ કર્મોશ્રવ તે પાપ છે પુણ્યનો ઉદય હોય તો જીવને ઈષ્ટ સામગ્રીની પ્રાપ્તિ—સુખ ભોગ વગેરે પ્રાપ્ત થાય છે અને પાપનો ઉદય હોય તો ઉદ્ધવેગ થાય પ્રતિકૂળ સંયોગો ઉદ્ભવે ઘણું દુઃખ ભોગવવું વગેરે બને છે.

કર્મોનાં આશ્રવને સમજાવતા કહી શકાય કે જે રીતે સમુદ્ર સદા નદીયો દ્વારા જળથી ભરાતો રહે છે કે ખુલ્લા રહેલા મકાનના બારી બારણામાંથી કચરો આવતો રહે છે તે રીતે મિથ્યાત્વ—અવિરતિ—કષાય યોગના દ્વારોથી આત્મા તરફ કર્મ કચરો આવતો રહે છે.

આ એટલે સમન્તાત્ અને શ્રવ એટલે શ્રવવું—આવવું ચારે તરફથી કર્મોનું આવવું તે આશ્રવ. આશ્રુયતે ચૈ : કર્મ જેના વડે કર્મ ગ્રહણ કરાય તે આશ્રવ કહેવાય.

આશ્રિયતે—ઉપાર્જ્યતે કર્મ ઈમિ : જેના વડે કર્મ ઉપાર્જન કરાય છે તે આશ્રવ આહ્. ઉપસર્ગ પૂર્વક જ્વાદિ ગણુની—સ્ત ગતૌ ધાતુ છે. તેને અન્ પ્રત્યય લાગી આ—જ્વ—અન્ એમ આશ્રવ શબ્દ બન્યો છે.

(૪) બંધ :— જીવ સાથે કર્મનું જે ક્ષીરનીરવત [દુધમાં પાણી મળી જાય તે રીતે] જે જોડાવું તેને બંધ કહે છે. અહીં આત્મા સાથે કર્મપુદ્ગલોનો જે સંબંધ થવો તે દ્રવ્યબંધ અને તે દ્રવ્યબંધના કારણે રૂપ આત્માનો જે અધ્યવસાય તે ભાવબંધ કહેવાય.

મિથ્યાત્વાદિ કારણોથી થતો જે કર્મ આશ્રવ જીવ સાથે જે એક ક્ષેત્રાવગાહ થઈ જાય તેને બંધ કહે છે. જેવી રીતે ખેડી વડે જકડા-યેલ પ્રાણી પરતંત્ર બને છે. તેમ કર્મથી બંધાયેલો જીવ પરતંત્ર બને છે અને ઈષ્ટ વિકાસ સાધી શકતો નથી.

વચ્ચતે અનેન વન્ધ માત્ર વા વન્ધ : જેના વડે જીવ બંધાય અથવા જીવ અને કર્મનું એકમેક સાથે બંધાવું તે બંધ છે. અહીં કયાદિ ગણુની ધાતુ વન્ધ—વન્ધને કરણ અથવા ભાવ અર્થમાં ઘ્ઞ પ્રત્યય લાગીને વન્ધ શબ્દ બનેલો છે.

(૫) સંવર આશ્રવનો નિરોધ તે જ સંવર. આવતા કર્મોને રોકવા અથવા કર્મોને આત્મા તરફ સ્વતા અટકાવવા તે જ સંવર.

સમિતિ શુષિ પરિષદ યતિધર્મ ભાવના અને ચારિત્ર એ પણ

સંવરતત્વ જ છે. શુભાશુભ કર્મનું રોકવું અથવા સંવરના પરિણામ રહિત સંવરની ક્રિયા અનુષ્ઠાનમાં વર્તવું તે દ્રવ્ય સંવર અને દ્રવ્ય સંવરના કારણભૂત આત્માનાં પરિણામ તે ભાવ સંવર છે. ખીજા શબ્દોમાં કહીએ તો કર્મોનું આત્મામાં ન આવવું તે દ્રવ્ય સંવર છે અને દ્રવ્ય સંવરના કારણભૂત સમિતિ-ગુપ્તિ વગેરે ભાવ સંવર છે.

જે રીતે ખારી-ખારણા બંધ થવાથી મકાનમાં કચરો આવતો નથી અથવા જે નગરના દ્વાર સારી રીતે બંધ હોય તે નગર દુશ્મનો માટે અગમ્ય બની જાય છે એ જ રીતે સમિતિ-ગુપ્તિ વગેરેથી સુસંવૃત આત્મા કર્મશત્રુ માટે અગમ્ય બની જાય છે.

સન્નિયતે અનેન સંવરણ માત્રં વા સંવર : જેના દ્વારા સંવરણ થાય (કર્મ રોકાય) અથવા સંવરણ (કર્મનું રોકવું) માત્ર સંવર છે. સમ્ ઉપસર્ગ પૂર્વક સ્વાદિ ગણની વૃક્ષ વરણે ધાતુને કરણ કે ભાવમાં અપ્ પ્રત્યય લગાડવાથી સંવર શબ્દ બન્યો છે સમ્+વૃ+અપ્=સંવર (૬) નિર્જરા :- નિર્જરવું એટલે કર્મોનું ખરવું. ખરવું, અરવું, સડવું, નાશ પામવું તે નિર્જરા. અથવા જેના વડે કર્મોનું અરવું અર્થાત્ નાશ પામવું બને તે તપશ્ચર્યાદિ પણ નિર્જરા તત્વ તરીકે જ ઓળખાય છે.

[અહીં ખાસ ખ્યાલ રાખવું કે કર્મનો ક્રમિક ક્ષય અથવા આંશિક ક્ષય તે નિર્જરા છે સર્વથા ક્ષય તો મોક્ષ જ કહેવાય.]

શુભાશુભ કર્મોનો દેશથી ક્ષય થવો-સમ્યક્ત્વ રહિત અજ્ઞાન પરિણામ વાળી નિર્જરા હોવી-અથવા-સમ્યક્ પરિણામ રહિતની તપશ્ચર્યા તે દ્રવ્યનિર્જરા છે અને કર્મોના દેશ ક્ષયમાં કારણ રૂપ જે આત્માનો અધ્યવસાય-અથવા-નિર્જરાના સમ્યક્ પરિણામ યુક્ત જે તપશ્ચર્યાદિ ક્રિયાઓ તે ભાવનિર્જરા છે.

અજ્ઞાન તપ-અજ્ઞાન કષ્ટ યુક્ત ક્રિયા-અનિચ્છા કે વિશિષ્ટ ઈચ્છા રહિત આપો આપ થતી નિર્જરા જેવી કે વનસ્પતિને ટાઢ-તડકો વગેરે સહન કરવા પડે છે તે-આ બધી અકામ નિર્જરા છે. સમ્યક્દષ્ટિ જીવો કે વિરતિવંત આત્માઓ જેના વિવેક ચક્ષુ જાગ્રત થયેલા છે તેવાની સમ્યક્ ક્રિયા-તપશ્ચર્યાદિ સકામ નિર્જરા છે.

નિર્ ઉપસર્ગ પૂર્વક જ્ઞ-વયોહાનો એ દિવાદિ ગણની ધાતુને કરણ કે ભાવમાં અહ્. પ્રત્યય લાગ્યો. આત્મ વિવક્ષામાં આપ્ પ્રત્યય લાગી નિર્જરા શબ્દ બન્યો છે. નિર્+જ+અહ્.+આપ્=નિર્જરા થશે. નિર્જિયતેઅનયા નિર્જરણ માત્રં વા નિર્જરા

(૭) મોક્ષ :- સર્વ કર્મોનો સર્વથા ક્ષય કરવો તે મોક્ષ. કર્મોનો સંપૂર્ણ ક્ષય તે દ્રવ્યમોક્ષ કહેવાય અને સર્વથા ક્ષયમાં કારણરૂપ જે આત્માનો પરિણામ એટલે કે સર્વસંવર ભાવ, અબંધકતા, શૈલેષીભાવ અથવા અતુર્ય શુકલધ્યાન કે સિદ્ધત્વ પરિણતિને ભાવમોક્ષ કહેવાય છે.

સમ્યક્દર્શનાદિ કારણો વડે સંપૂર્ણ કર્મોના આત્યન્તિક મૂલોચ્છેદ થવો તે મોક્ષ છે. જેમ બંધનમુક્ત પ્રાણી સ્વતંત્ર વિહરી શકે છે તેમ કર્મબંધન મુક્ત આત્મા સ્વાધીનપણે અનંત જ્ઞાનદર્શન સુખાદિનો અનુભવ કરે છે.

આત્માનું પોતાના આત્મામાં જ અવસ્થાન કરવું તે મોક્ષ.

મોક્ષ અસને એ ચુરાદિ ગણની ધાતુને કરણ કે ભાવમાં ઘટ્ટા પ્રત્યય લાગી મોક્ષ પદ બને છે. જીવ અને પુદ્ગલ દ્રવ્યનો પૂર્ણરૂપથી છુટકારો થવો તે મોક્ષ.

તત્ત્વ શબ્દની વિશેષ અર્થો અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : રમાં થયેલી જ છે. છતાં તત્ત્વ શબ્દનો સામાન્ય ભાવ અત્રે વિચારીએ. તત્ત્વ શબ્દમાં મૂળ તત્ છે. તત્ એટલે તે. તત્ માં ભાવવાચી ત્વ ઉમેરાતા તત્ત્વ શબ્દ બન્યો જેનો અર્થ છે “તે-પણું.”

ખીબ શબ્દોમાં તત્ત્વનો અર્થ સફલાવ કે અસ્તિત્વ થાય છે. જીવ તત્ત્વ એટલે જીવપણું કે જીવનું અસ્તિત્વ. અજીવ તત્ત્વ એટલે અજીવપણું કે અજીવનું અસ્તિત્વ એ રીતે સાતે તત્ત્વોનું અર્થઘટન સમજી લેવાય.

□ તત્ત્વ સંખ્યાલેદ :- અહીં સૂત્રકારે સાત તત્ત્વો ગણાવ્યા છે નવતત્ત્વકાર અને શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્ર નવતત્ત્વ ગણાવે છે. અન્યત્ર પાંચ કે બે તત્ત્વો પણ ગણાવાયા છે. આ બધો માગ વિવક્ષાલેદ છે.

જેમ કે “મુખ્યતથા તત્ત્વો બે જ છે. જીવ અને અજીવ, બાકીનો તેનો વિસ્તાર છે” એવા મત મુજબ તત્ત્વ સંખ્યા બે થશે.

ખીબ મત મુજબ આશ્રવ અને બંધ તત્ત્વને બદલે માગ બંધ તત્ત્વ ગણ્યું કેમકે કર્મોનું આવવું અને ચોંટવું એક જ વસ્તુ છે. વળી

૧ જીવા જીવા પુણ્યં પાવાસવ સંવરો ય નિઝરણા
બન્ધો મુક્ત્વો ય તદ્દા નવ તન્તા હંતિ નાયઠ્વા

નિર્જરા તથા મોક્ષમાં પણ મુખ્ય વસ્તુ તો કર્મોનો વિનાશ કે ક્ષય થવો તે છે. માટે એક જ નિર્જરા તત્વ ગણી તો તત્વો પાંચ થશે. જીવ-અજીવ-અંધ-સંવર-મોક્ષ.

જેઓ પાપ અને પુન્યને જુદા-જુદા જણાવે છે તે નવતત્વકારના મતે કુલ નવતત્વો થશે.

અહીં અશુભ આશ્રવ તે પાપ તત્વ અને શુભ આશ્રવ તે પુન્ય તત્વ ગણી આશ્રવમાં જ અંને તત્વો સમાવિષ્ટ કર્યા માટે સાત તત્વો થયા. મતલબ કે સંક્ષેપ વિવક્ષામાં પાપ-પુણ્યનો આશ્રવ અને અંધમાં અન્તર્ભાવ કરી દેતા આ સૂત્ર સાત તત્વોનું અનેલ છે.

પુણ્ય અને પાપતત્વ અંનેના દ્રવ્ય અને ભાવથી બે-બે ભેદો છે. જે કર્મના ઉદયથી જીવને સુખનો અનુભવ થાય તેવા શુભ કર્મ પુદ્ગલ તે દ્રવ્ય પુણ્ય અને દ્રવ્ય પુણ્ય અંધ કારણભૂત દયા-દાન વગેરે શુભ અધ્યવસાય તે ભાવ પુણ્ય.

જે કર્મના ઉદયથી જીવને દુઃખનો અનુભવ થાય તે અશુભ કર્મ પુદ્ગલને દ્રવ્ય પાપ અને દ્રવ્ય પાપ અંધમાં કારણભૂત હિંસાદિ અશુભ અધ્યવસાયો તે ભાવ પાપ.

□ બે તત્વોમાં સમાવિષ્ટતા :-

જીવતત્વ તો સ્વતઃ પ્રસિદ્ધ છે જ. સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ત્રણ તત્વો જીવસ્વરૂપ કે જીવના પરિણામ રૂપ જ છે. કેમકે જેટલે અંશે સંવર આદિ થાય તેટલે અંશે જીવ સ્વ-સ્વરૂપમાં આવે છે. તેથી આ ત્રણ તત્વોનો જીવતત્વમાં સમાવેશ કરવો.

જીવ નથી તે અજીવ એ વ્યાખ્યા મુજબ બીજું તત્વ અજીવ છે. આશ્રવ અને અંધ એ કર્મ પરિણામ છે. કર્મપુદ્ગલોની વૃદ્ધિ કરાવનાર છે માટે અજીવતત્વમાં સમાવિષ્ટ કર્યાં.

□ તત્વોનો પરસ્પર સંબંધ અને ક્રમ :-

જીવ ને શરીર-મન-ધાસોત્પ્તવાસ-ગમન-સ્થિતિ-અવગાહ-વગેરે ઉપકારો ના કારણ ભૂત હોવાથી અનન્તર એવું અજીવ તત્વ મૂક્યું. -અહીં ઉપકાર્ય-ઉપકાર ભાવ સંબંધ છે.

જીવ અને અજીવના આશ્રયથી આસ્રવ થાય છે માટેત્રીજું આસ્રવ પદ મૂક્યું. અહીં આશ્રયણઆશ્રયિભાવ સંબંધ છે.

આશ્રવનું કાર્ય બંધ છે માટે આશ્રવ પછી બંધ તત્ત્વ જણાવ્યું તેમાં કાર્ય-કારણ ભાવ સંગતિ છે.

આસ્રવથી પ્રતિકૂળ તે આસ્રવના નાશ અને બંધના અભાવના કારણભૂત હોવાથી બંધ પછી સંવર તત્ત્વ મૂક્યું. અહીં પ્રતિ વાસુદેવ-વાસુદેવની માફક પ્રતિબંધ્ય-પ્રતિબંધક ભાવ સંબંધ છે.

સંવર થયા પછી જ મોક્ષોપયોગી નિર્જરા તત્ત્વ સમ્યક્ પ્રકારે ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી સંવર પછી નિર્જરા કહી. અહીં પૂર્વાપર ભાવ કે પ્રયોજ્ય પ્રયોજક ભાવ સંબંધ છે.

નિર્જરા થયા પછી છેવટે મોક્ષ જ થવાનો. માટે છેલ્લે મોક્ષ તત્ત્વ પ્રયોજ્યું. માટે ત્યાં કાર્ય કારણભાવ સંબંધ થયા.

□ સૂત્રસારાંશ :—આ શાસ્ત્ર મોક્ષમાર્ગનો મુખ્ય ઉપદેશ આપતું હોવાથી સર્વ પ્રથમ તો મોક્ષ તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન જ મોક્ષાર્થી જીવે કરવું જોઈએ. મોક્ષ તત્ત્વની સાથે સાથે બંધ તત્ત્વનું શ્રદ્ધાન પણ આવશ્યક જ છે. અન્યથા વર્તમાનમાં કર્મોથી બંધાયેલો તે મોક્ષાર્થી મોક્ષની અભિલાષા કઈ રીતે કરશે ? જો તે પોતાને કર્મોથી બંધાયેલો માનશે તો મોક્ષનો પુરુષાર્થ કરશે.

જો મોક્ષ અને બંધનું શ્રદ્ધાન કરશે તો બંધના કારણભૂત આસ્રવતત્ત્વનું પણ શ્રદ્ધાન કરવું પડશે. કેમકે કારણરૂપ આસ્રવતત્ત્વને માન્યા વિના બંધનો ક્ષય કઈ રીતે થવાનો ? આસ્રવતત્ત્વ નહીં માનો તો બંધ તત્ત્વ નિત્ય થઈ જશે બંધ નિત્ય થતા મોક્ષ થવાનો જ નહીં. જો બંધનું કોઈ કારણ જ ન માનો તો બંધનો અસંભાવ થશે. માટે બંધના હેતુ આસ્રવનું પણ શ્રદ્ધાન કરવું જોઈએ.

જો બંધ અને આસ્રવ સ્વીકાર્યાં તો આસ્રવને રોકવા રૂપ સંવર અને બંધના એક દેશ ક્ષય રૂપ નિર્જરા એવા મોક્ષના કારણોનો પણ સ્વીકાર કરવો પડશે. તેથી સંવર અને નિર્જરા તત્ત્વનું પણ શ્રદ્ધાન કરવું પડશે.

જ્યારે બંધાં જ કર્મોની નિર્જરા થશે ત્યારે જે મોક્ષ થવાનો તે જીવ-અજીવ બંનેનો થવાનો જીવને પુદ્ગલથી છૂટકારો મળશે તેમ પુદ્ગલ પણ તે જીવથી વિપ્રલેષ્ટ બનશે. કેમકે જો કર્મ પુદ્ગલોનો સંયોગ જ ન હોય તો જીવ સ્વતઃ સુક્રત જ છે. જો કર્મ અને આત્માનો સંયોગ છે તો બંનેનો એકક્ષકથી વિયોગ પણ થવાનો. માટે જીવ-અજીવનું પણ શ્રદ્ધાન કરવું જોઈએ.

- જીવનું લક્ષણ ઉપયોગ છે. જેમકે જ્ઞાનોપયોગ-દર્શનોપયોગાદિ.
- અજીવનું લક્ષણ અનુપયોગ છે કેમકે વ્યક્તિગત રૂપે તેમાં જ્ઞાનાદિ ઉપયોગ નથી.
- આશ્રવનું લક્ષણ યોગ છે. તેમાં મન-વચન-કાયાનો યોગ મુખ્ય છે.
- બંધનું લક્ષણ કાર્મણ વર્ગણરૂપ પુદ્ગલને ગ્રહણ કરવા તે છે.
- આસ્રવનું અટકી જવું તે સંવરનું લક્ષણ છે.
- સંચિત કર્મોનો સદાને માટે બંડ બંડ થઈ ક્ષય થવો તે નિર્જરાનું લક્ષણ છે.
- સંપૂર્ણ કર્મોનો વર્તમાન તથા ભાવિ માટે સર્વથા ધ્વંસ તે મોક્ષનું લક્ષણ છે.

આવા લક્ષણ યુક્ત સાતે તત્ત્વોના શ્રદ્ધા તે જ સમ્યક્દર્શન છે.

સૂત્રમાં તત્ત્વમ્ એવું એક વચન મુકવાથી જીવરૂપ તત્ત્વોનો ભાવ તે જીવત્વ અજીવનો સ્વભાવ તે અજીવત્વ આસ્રવનું પરિણામ તે આસ્રવત્વ બંધની પરિણતિ તે બન્ધત્વ સંવરનો ભાવ તે સંવરપન, નિર્જરાનો પર્યાય થવો તે નિર્જરાત્વ અને મોક્ષનો સામાન્ય ભાવ મોક્ષત્વ છે.

એ રીતે પ્રત્યેક પદાર્થમાં તત્ત્વભાવ અર્થાત્ તે પણ પ્રગટ કરવાને માટે તત્ત્વમ્ એવું એક વચન કહ્યું છે.

□ તત્ત્વોમાં હેય-જ્ઞેય-ઉપાદેયતા :-

આ શાસ્ત્ર મોક્ષશાસ્ત્ર હોવાથી મોક્ષ ના જિજ્ઞાસુ માટે તત્ત્વોની હેય-જ્ઞેય કે ઉપાદેયતા નક્કી કરવી આવશ્ય છે, જેથી હેય તત્ત્વોનો ત્યાગ થઈ શકે. ઉપાદેય તત્ત્વોનું સેવન-ગ્રહણ થઈ શકે અને જ્ઞેય તત્ત્વો જાણી શકાશે.

જીવ અને અજીવ બે તત્ત્વો જ્ઞેય અર્થાત્ જાણવા યોગ્ય છે. સંવર નિર્જરા-મોક્ષ ત્રણે તત્ત્વો ઉપાદેય છે. આશ્રવ અને બંધ હેય એટલે કે છોડવા યોગ્ય છે.

જે પુણ્ય અને પાપનો વિચાર કરે તો આશ્રવ રૂપ હોવાથી બંને તત્ત્વો હેય જ છે. છતાં વ્યવહારનયથી પુણ્ય ઉપાદેય અર્થાત્ આકરવા યોગ્ય ગણ્યું. કેમકે તે મોક્ષમાર્ગમાં ભોમીયાની ગરજ સારે છે. પણ નિશ્ચયથી તો પુણ્ય પણ હેય જ છે. કારણ કે આખરે તે શુભકર્મ હોવા છતાં પણ છોડવાનું તો છે જ અન્યથા તે સોનાની ખેડી રૂપ બનશે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

જીવતત્ત્વ:- વિશેષ ચર્ચા મુખ્યત્વે અધ્યાય: ૨

અજીવતત્ત્વ:- વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય: ૫

આસ્રવતત્ત્વ:- વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય: ૬

બંધતત્ત્વ:- વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય: ૮

સંવરતત્ત્વ:- વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય: ૯

નિર્જરાતત્ત્વ:- વિશેષચર્ચા અધ્યાય: ૯

મોક્ષતત્ત્વ:- વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય: ૧૦

નોંધ:- અધ્યાય ૩ અને ૪ નારકી-તિર્થંચ-મનુષ્ય અને દેવના વર્ણન થકી લિન્ન લિન્ન રૂપે જીવતત્ત્વને વર્ણવવા ઉપયોગી વિગતો રજૂ કરે છે.

અધ્યાય: ૭માં વ્રતાતિચાર વર્ણન આસ્રવ તત્ત્વમાં જ મદદ રૂપ છે.

આગમ સંદર્ભ

નવ સત્ત્વાવ પચત્થા પણ્ણતે, તં જહા જીવા અજીવા પુણ્ણં પાવો
આસવો સંવરો નિજ્જરા બંધો મોક્કલો

સ્થાનાંગ સ્થાન ૯ ઉદ્દેશી-૩ સૂત્ર ૬૬૫

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

(૧) નવતત્ત્વ:- (સાતે તત્ત્વોની ચર્ચા છે)

(૨) જીવવિચાર:- (જીવતત્ત્વ સંબંધે વિસ્તૃત ચર્ચા છે)

卐

[9] પદ

卐

(૧) જીવ અને અજીવ એ બે જ્ઞેય તત્ત્વો જાણવા

બંધ આસ્રવ હેય ભાવે જાણી બંને ત્યાગવા

તત્ત્વ સંવર નિર્જરાને મોક્ષ તત્ત્વને આદરો

અહંભુ કરવા યોગ્ય એ ત્રણ જાણી ભવસાગર તરો

(૨) જીવાજીવથી પુણ્ય પાપ અથવા, શુભાશુભી આસ્રવો

સાતે સંવર નિર્જરા નવગણે, બે બંધને મોક્ષ તો.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

મોક્ષના અર્થી જીવોને માટે પાપો મુક્યો સમ્યગ્દર્શન. તત્ત્વોનું
શ્રદ્ધાનું એ સમ્યગ્દર્શન છે. અને તત્ત્વો એ આ જીવાદિ સાત [કે નવ] છે.

આ સૂત્ર થકી શુદ્ધ શ્રદ્ધા માટે તત્ત્વોના નામ અને સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય છે. માટે શ્રદ્ધા પૂર્વક [કે સમ્યક શ્રદ્ધાને પ્રગટ કરવા માટે] આ તત્ત્વ જાણકારી ને સ્વીકારવી, હૃદયમાં અવધારવી જેથી શુદ્ધ ભાવો પ્રગટ થઈ શકશે.

ખીનું મોક્ષના અર્થીને આશ્રવ-અંધતત્ત્વ થકી કર્મ કેમ અંધાય છે તે જણાવી કર્મઅંધથી અટકવાની દિશા સૂચવે છે. તેમજ નિર્જરા કે સંવરના સ્વરૂપ દ્વારા કર્મો રોકવા કે અપાવવા માટેની દિશા સૂચવે છે. મોક્ષાર્થી જીવ તેના પરિજ્ઞાન થકી મોક્ષમાર્ગે આગળ વધી શકશે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૫

卐 [1] સૂત્ર : હેતુ 卐

જીવાદિ તત્ત્વોના નિક્ષેપોનો આ સૂત્ર નિર્દેશ કરે છે.

卐 [2] સૂત્ર : મૂળ 卐

નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ભાવતસ્તન્યાસ

卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐

નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ભાવતઃ તત્ત્વ ન્યાસઃ

卐 [4] સૂત્રસાર 卐

નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને ભાવ [એ ચાર દ્વાર] થકી તેનો [જીવાદિ સાત તત્ત્વોનો] ન્યાસ [નિક્ષેપ] થાય છે-થઈ શકે છે. (અર્થાત્ નામઆદિ ચાર દ્વારો વડે જીવાદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ વિચારી શકાય છે.)

卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐

ન્યાસ/નિક્ષેપ :- (૧) જ્ઞાન મેળવવાના સાધન તે નિક્ષેપ કહેવાય છે. તે ચાર પ્રકારના છે.

(૨) લક્ષણ અને ભેદો દ્વારા પદાર્થોનું જ્ઞાન જેના વડે વિસ્તારપૂર્વક થઈ શકે છે. તેવા વ્યવહારરૂપ ઉપાયને ન્યાસ અથવા નિક્ષેપ કહેવાય છે.

(૧) નામનિક્ષેપ :- વસ્તુને ઓળખવાનો સંકેત તે નામ નિક્ષેપ છે જેમકે ભગવાનનું નામ મહાવીર છે તે નામ નિક્ષેપ.

(૨) સ્થાપના નિક્ષેપ :- સ્થાપના એટલે આકૃતિ અથવા પ્રતિબિંબ વસ્તુની ગેરહાજરીમાં અન્ય વસ્તુમાં તેનું પ્રતિનિધિત્વ આરોપવું, પ્રભુ મહાવીર તો નથી પણ તેની પ્રતિમાજી તે સ્થાપના નિક્ષેપ.

(૩) દ્રવ્યનિક્ષેપ :- વસ્તુની ભૂતકાળની કે ભવિષ્યકાળની અવસ્થા તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ જેમકે ભગવંત તીર્થંકર નામ કર્મ નિકાચીત કરે ત્યારથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ સુધીની અને મોક્ષે ગયા પછીની અવસ્થા તે દ્રવ્ય તીર્થંકર.

(૪) ભાવનિક્ષેપ :- વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થા જેમકે તીર્થંકર પ્રવર્તાવે ત્યારથી મોક્ષગમન સુધીનો કાળ તે ભાવ તીર્થંકર.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

જીવા જીવાશ્રવ બન્ધ સંવર નિર્જરા મોક્ષોસ્તત્વમ્

卐

[7] પ્રબોધ ટીકા :-

卐

પૂર્વ સૂત્રમાં તત્વોના નામ જણાવ્યા છે. આ સૂત્ર તેના ચાર ભેદે નિક્ષેપા કરવા માટે છે. અર્થાત્ જીવ તત્વના ચાર નિક્ષેપ, અજીવ તત્વના ચાર નિક્ષેપ એ રીતે સાતે સાત તત્વોની ઓળખ નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવથી કરવી.

□ સૌ પ્રથમ ન્યાસ અથવા નિક્ષેપની સમજ આપતા જણાવે કે બધાં વ્યવહાર કે જ્ઞાનની આપ-લેનું મુખ્ય સાધન ભાષા છે. ભાષા શબ્દોની બનેલી છે. એક જ શબ્દ પ્રયોજન અથવા પ્રસંગ પ્રમાણે અનેક અર્થોમાં વપરાય છે. પ્રત્યેક શબ્દના સ્પષ્ટીકરણ માટે ચાર પ્રકારે અર્થની વિચારણા કરાય છે. આ ચાર અર્થો જ જે-તે શબ્દાદિના અર્થ સામાન્યના ચાર વિભાગી કરણો છે. આ વિભાગ ન્યાસ કહેવાય છે જે બીજા શબ્દમાં નિક્ષેપ તરીકે સુપ્રસિદ્ધ છે. આ વિભાગીકરણના પરિણામે તાત્પર્ય સમજવામાં સરળતા થાય છે.

□ નામ નિક્ષેપ :- કોઈ પણ વ્યક્તિ કે વસ્તુનું નામ ન હોય તો વ્યવહાર જ ન ચાલે. જેમ વસ્તુને સાક્ષાત્ જોવાથી વસ્તુની ઈચ્છા કે વસ્તુ પરવે રાગ અથવા દ્વેષ થાય છે. તેમ વસ્તુનું નામ સાંભળવાથી પણ ઈચ્છા-રાગ કે દ્વેષ પ્રગટે છે. વસ્તુનું નામ તે નામ નિક્ષેપ કહેવાય છે.

જે અર્થ વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ નથી પણ ક્ષતા માતા પિતા કે અન્ય લોકોના સંકેત બળથી જાણી શકાય છે. તે અર્થ “નામનિક્ષેપ” જેમ

કોઈ વ્યક્તિમાં સેવક યોગ્ય સેવાનો કોઈ ગુણ નથી છતાં કોઈએ તેનું નામ સેવક રાખ્યું તો તેને નામ સેવક કહેવાય નામ ને અર્થાન્તરમાં સંજ્ઞા કહેવામાં આવે છે.

□ **સ્થાપના નિક્ષેપ :-** વસ્તુની સ્થાપના-આકૃતિ-પ્રતિબિંબ-ચિત્ર જોવાથી પણ તે વસ્તુની ઇચ્છા કે વસ્તુ પરત્વે રાગ અથવા દ્રેષ જન્મે છે. અહીં મૂળ વસ્તુની પ્રતિકૃતિ કે મૂર્તિ વગેરેમાં પણ સ્થાપના કોઈ શકે અને મૂળ વસ્તુના આરોપણ રૂપે પણ સ્થાપના થઈ શકે છે. જેમ કે કોઈ સેવકનું ચિત્ર-મૂર્તિ કે છબી એ સ્થાપના સેવક છે.

જો સ્થાપનામાં ઉપસ્થિત વસ્તુનો સંબંધ કે મનોભાવ જોડીને આરોપ કરાયો હોય તો તેને અતદાકાર સ્થાપના કહે છે. કારણ કે વસ્તુનું ચિત્ર-મૂર્તિ વગેરે તો સાદૃશ્ય ભાવવાળા છે તેથી તદાકાર સ્થાપના સ્વરૂપ જ છે. પણ જેમ સ્થાપનાચાર્યજી બોલીને આપણે ઠવણી ઉપર પધરાવીએ છીએ તો તે અતદાકાર સ્થાપના થશે.

અતદાકાર સ્થાપનાનો મનોભાવ સાથે વિશેષ સંબંધ છે. જેમ લાકડું એક જ છે છતાં શુભ પ્રસંગે જમણવારમાં ઈંધણ તરીકે વાપરે તો “મગ-બાફણા” કહેવાય અને સ્મશાન યાત્રામાં ઈંધણ રૂપે વાપરે તો લાકડું જ કહેવાય છે. કેમ કે સ્થાપના નિક્ષેપ માં પૂજ્ય-અપૂજ્યનો વ્યવહાર સ્પષ્ટ છે.

□ **દ્રવ્ય નિક્ષેપ :-** વસ્તુની પૂર્વકે ઉત્તર અવસ્થા પરથી દ્રવ્ય નિક્ષેપનો સંબંધ જોડાય છે. મતલબ જે અર્થ ભાવ નિક્ષેપનો પૂર્વરૂપ અથવા ઉત્તર રૂપ હોય તે દ્રવ્ય નિક્ષેપ જેમ કોઈ વ્યક્તિ વર્તમાનમાં સેવા કાર્ય નથી કરતી પણ ભૂતકાળમાં સેવા કાર્ય કરેલું છે અથવા ભવિષ્યમાં સેવા કાર્ય કરવાના છે તો તે દ્રવ્ય સેવક ગણાય.

આમ અહીં વસ્તુના બદલાતા પર્યાય સાથે મુખ્ય સંબંધ છે. બીજું દૃષ્ટાન્ત લઈએ શ્રેણિક મહારાજ ભાવિ તીર્થંકર છે માટે હાલ દ્રવ્ય તીર્થંકર કહેવાશે. અને મોક્ષે જશે પછી પણ દ્રવ્ય તીર્થંકર કહેવાશે.

□ **ભાવ નિક્ષેપ :-** વસ્તુની વર્તમાન અવસ્થા કે પર્યાય આધારે ભાવ નિક્ષેપો ઘટાવાય છે. જેમ કોઈ વસ્તુનું નામ “પુરશી” છે તો તે નામ નિક્ષેપ થયો. પુરશીનું ચિત્ર તે સ્થાપના નિક્ષેપ થયો. પુરશી અન્યા પૂર્વેનું લાકડું તે દ્રવ્ય પુરશી થઈ પણ ખરેખર વર્તમાન અવસ્થામાં જે પુરશી છે તેને ભાવ નિક્ષેપારૂપ સમજવી.

સેવકના ઉદ્દાહરણમાં સેવક યોગ્ય કાર્ય કરતી વ્યક્તિ તે ભાવ સેવક. વિચરતા તીર્થ કર પરમાત્મા તે ભાવજનન.

ભાવ નિક્ષેપની ખીલ વ્યાખ્યા છે કે જે અર્થમાં શબ્દનું વ્યુત્પત્તિ નિમિત્ત કે પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત બરાબર ઘટતું હોય તે “ભાવ નિક્ષેપ” જાણવો.

-૦- વ્યુત્પત્તિ નિમિત્ત :- નામ બે પ્રકારના હોય છે. (૧) યૌગિક (૨) રૂઢ. રસોઢયો—પૂજારી વગેરે યૌગિક શબ્દો છે. જ્યારે ગાય—ઘોડો વગેરે રૂઢ શબ્દો છે.

રસોઢ કરી તે રસોઢયો. પૂજના કામ માટે રાખેલો તે પૂજારી. સંસ્કૃતમાં લઈએ તો કુમ્ભમ્ કરોતિ इति કુમ્ભકારઃ આ બધા શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત છે. અર્થાત્ તે શબ્દો તેવી ક્રિયાના આધારે જ સાબિત થયા છે અને તે ક્રિયા એ આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત છે. આમ યૌગિક શબ્દોમાં વ્યુત્પત્તિનું નિમિત્ત એ જ તેની પ્રવૃત્તિનું નિમિત્ત છે.

૦ પ્રવૃત્તિ નિમિત્ત :- રૂઢ શબ્દોમાં આ રીતે ઘટાવી શકાશે નહીં. ત્યાં રૂઢિગત વ્યવહાર થાય છે. વ્યુત્પત્તિ પ્રમાણે વ્યવહાર થતો નથી. જેમકે ગો (ગાય) ગચ્છતિ इति એવી વ્યુત્પત્તિથી અર્થ બેસે નહીં. અન્ન ધાવતિ इतिથી અર્થ બેસે નહીં. ત્યાં વ્યુત્પત્તિને બદલે રૂઢિથી જ વ્યવહાર બેસે છે. ત્યાં અમુક પ્રકારની આકૃતિ—જાતિ એ જ ગાય—ઘોડો વગેરે અર્થ થાય છે—સ્વીકારાય છે. અહીં વ્યુત્પત્તિને બદલે પ્રવૃત્તિ-નિમિત્ત જ મહત્ત્વનું ગણાય છે.

જ્યાં યૌગિક શબ્દ હોય ત્યાં વ્યુત્પત્તિ નિમિત્તવાળો અર્થ ભાવ-નિક્ષેપ જાણવો અને જ્યાં રૂઢ શબ્દ [જાતિનામ વગેરે] હોય ત્યાં પ્રવૃત્તિ નિમિત્તવાળો અર્થ ભાવ નિક્ષેપ જાણવો.

-૦- દ્રવ્યભાવ નિક્ષેપાની સાપેક્ષતા

દ્રવ્ય અને ભાવ નિક્ષેપા એ બંને સાપેક્ષ છે. એક જ વસ્તુ અપેક્ષાએ દ્રવ્ય નિક્ષેપ હોય. ખીલ અપેક્ષાએ તે ભાવ નિક્ષેપ પણ ઘટાવાય છે. જેમકે રૂ છે તે દોરાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય દોરો છે અને દોરો બની ગયા પછી ભાવ દોરો છે. એ જ દોરો કપડાની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય-કપડું છે પણ જ્યારે કપડું વણાઈ જાય ત્યારે કપડું ભાવ-કપડું છે. વળી તે જ કપડું શર્ટ-પેન્ટની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય શર્ટ કે દ્રવ્ય પેન્ટ છે. પણ સીવાઈ ગયા પછી તે ભાવ શર્ટ કે ભાવ પેન્ટ થઈ જશે.

પણ જો તે શર્ટ-પેન્ટ ફાટીને પાછા ટુકડા થઈ જાય તો તે દ્રવ્ય શર્ટ કે દ્રવ્ય પેન્ટ બની જશે અને ટુકડાં એ ભાવ ટુકડાં બની જશે.

આ રીતે દ્રવ્ય કે ભાવનિક્ષેપો સાપેક્ષ છે તેની વિવક્ષા મુજબ અર્થ ઘટાવવો.

□ **સ્થાપના નિક્ષેપ-દ્રવ્ય નિક્ષેપ :-** આ બંને નિક્ષેપમાં એક સામ્ય છે કે વર્તમાન કાળે તે બંનેની વિદ્યમાનતા કે અસ્તિત્વ નથી. સ્થાપના નિક્ષેપ એ બતાવેલી વસ્તુનું આરોપણ માત્ર છે. જેમ કે જિનેશ્વર પરમાત્માની પ્રતિમાજી એ તેમાં પરમાત્મ ભાવનું આરોપણ છે. જ્યારે દ્રવ્ય નિક્ષેપમાં તે મૂળ વસ્તુ ભાવિમાં પ્રગટ થવાની અથવા તે ભૂતકાળે હતી. જેમ કે ઋષભદેવ સ્વામી ભૂતકાળે તીર્થંકર પણે વિચરતા હતા અને કૃષ્ણ મહારાજ ભાવિ તીર્થંકર થવાના છે.

□ **જીવાદિ તત્ત્વોના ચાર નિક્ષેપો :-**

(૧) જીવતત્ત્વ :-

(૧) **નામજીવ :-** જેને જીવ કહેવાય છે તે નામજીવ. જો કે સચેતન-અચેતન- કોઈપણ વસ્તુનો વાચક હોય તો પણ તે નામ જીવ તરીકે ઓળખાશે. છતાં રૂઢિથી ચેતન લક્ષણવાળો તે નામજીવ ગણાય.

(૨) **સ્થાપના જીવ :-** કોઈપણ જીવ દ્રવ્યની સદ્ભૂત કે અસદ્ભૂત (કલિપત) આકૃતિ વિશેષને જીવનો સ્થાપના નિક્ષેપ જાણવો. તેમાં લાકડું પુસ્તક-ચિત્ર વગેરેમાં આ જીવ છે તેવી સ્થાપના કરાય છે. જેમ “જાવન્તિ ચેદ્યાઈ” સૂત્રપાઠ તે ચૈત્યોનો સ્થાપના નિક્ષેપ છે.

(૩) **દ્રવ્યજીવ :-** [જો કે આ સમજવા પુરતી વ્યાખ્યા છે. ખરેખર તો આ ભાંગો શુન્ય સમજવો.]

દ્રવ્ય જીવ ગુણ-પર્યાયથી રહિત હોય છે. તેથી તે અનાદિ પારિણામિક ભાવથી યુક્ત છે. તેથી જીવનો દ્રવ્ય જીવ ભાંગો કેવળ બુદ્ધિમાં સ્થાપિત કરવા માટે છે. કારણ કે ગુણ-પર્યાયથી રહિત એમ કહ્યું. પણ ગુણ એટલે જ્ઞાન-દર્શન-સુખવગેરે આત્માના પોતાના ગુણો અને પર્યાય એટલે મનુષ્ય-તિર્થંચ-દેવ-નારડી અવસ્થા.

આવા ગુણ પર્યાયથી રહિત તો માત્ર અજીવ હોઈ શકે. અજીવ કદી જીવ થાય નહીં માટે દ્રવ્યજીવ હોઈ શકે નહીં. એ જ રીતે અનાદિ પારિણામિક ભાવ યુક્ત કહ્યું. પણ પારિણામિક ભાવો પણ સાદિ જ હોય છે. માટે અહીં શુન્ય ભાંગો કહ્યો છે.

આમ છતાં તેની ઓળખ માટે એવું કહી શકાય કે જે મનુષ્ય દેવને યોગ્ય પર્યાય વાળો જ્યાં સુધી નથી થયો ત્યાં સુધી તેને દ્રવ્ય દેવ કહી શકાય અથવા નારકીનું આયુ બાંધ્યું પણ હજી મનુષ્યાયુ પૂર્ણ થયું નથી ત્યાં સુધી દ્રવ્ય નારકીજીવ કહી શકાય, ખીલે વિકલ્પ એવો કરી શકાય કે જીવ શબ્દાર્થ જણાવનાર એવા જીવરહિત શરીર શરીરને દ્રવ્ય જીવ જાણવો.

(૪) ભાવજીવ :- જે ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-ઔદયિક અને પારિણામિક 'ભાવોથી યુક્ત છે, જેનું લક્ષણ, 'ઉપયોગ છે. તેવો જીવ તે ભાવ જીવ.

(૧) પાંચ ભાવો

ઔપશમિક :- કર્મો વિદ્યમાન હોવા છતાં થોડા સમય માટે તેમના ઉદયનો સર્વથા અભાવ હોવો તે પ્રકારના અધ્યવસાય તે ઔપશમિક ભાવ. રાખ છવાયેલા અગ્નિ જેવી સ્થિતિ અહીં હોય છે.

ક્ષાયિક :- કર્મના સર્વથાક્ષયથી ઉત્પન્ન થતા ભાવો ક્ષાયિક ભાવ કહેવાય. અહીં આત્માની નિર્મળતા પ્રગટે છે.

ક્ષાયોપશમિક :- કર્મોમાંથી કેટલાક ક્ષય પામ્યા હોય અને કેટલાક ઉપશાન્ત થયા હોય ત્યારે ઉપશમ અને ક્ષયના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થતા ભાવો તે ક્ષાયોપશમિક ભાવ.

ઔદયિક ભાવ :- કર્મનો ઉદય થવાથી ઉત્પન્ન થતા ભાવો તે ઔદયિક ભાવો કહેવાય છે.

પારિણામિક ભાવ :- પરિણામ એટલે દ્રવ્યનું પોતાનું સ્વરૂપ. પરિણામથી ઉત્પન્ન થતા ભાવો તે પારિણામિક ભાવો કહેવાય.

[નોંધ :- આ પાંચે ભાવોનું સ્વરૂપ વિસ્તારથી અધ્યાય ૨ : સૂત્ર ૧ માં વર્ણવ્યું છે.]

(૨) ^૨ઉપયોગ : સાકાર અને નિરાકાર બે રૂપે છે.

(૧) સાકાર ઉપયોગ :- જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને વિશેષરૂપે જાણે તે સાકાર ઉપયોગ.

(૨) નિરાકાર ઉપયોગ :- જે બોધ ગ્રાહ્ય વસ્તુને સામાન્યરૂપે જાણે તે નિરાકાર ઉપયોગ.

સાકાર ઉપયોગ તે જ્ઞાન અને નિરાકાર ઉપયોગ તે દર્શન.

ભાવ જીવ આવા પારિણામિક ભાવ તથા ઉપયોગથી યુક્ત હોય છે.

(૨) અજીવ તત્ત્વ :- અજીવ એટલે ચેતના શક્તિ રહિત કે જ્ઞાનાદિ ઉપયોગ રહિત તત્ત્વ. જીવ નથી તે અજીવ.

(૧) નામ અજીવ :- કોઈપણ ચેતન કે અચેતનનું અજીવ એવું નામ રાખવું તે નામ અજીવ.

(૨) સ્થાપના અજીવ :- લાકડું-ચિત્ર મૂર્તિ આદિ સ્વરૂપે સ્થાપિત કરાયેલ તે સ્થાપના અજીવ બાબતું.

(૩) દ્રવ્યઅજીવ :- દ્રવ્ય જીવની માફક આ ભાંગી પણ શુન્ય બાણવો. કેમકે જીવ કદી અજીવ બનશે નહીં.

(૪) ભાવ અજીવ :- ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ-સ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, એ ચારના ગતિ-સ્થિતિ-અવકાશ અને સ્પર્શાદિ ચતુષ્ક એવા અનુક્રમે લક્ષણો છે.

ભાવ અજીવ આ ગત્યાદિ લક્ષણવાળા ધર્માસ્તિકાયાદિને ગણેલ છે.

(૩) આશ્રવ તત્ત્વ :- ઠમોને આવવાના દ્વાર રૂપ આશ્રવ તત્ત્વ

(૧) નામાસ્રવ :- જેનું 'આસ્રવ' એ પ્રમાણે નામ કરાયેલું હોય તેને નામ-આસ્રવ કહેવાય.

(૨) સ્થાપના આસ્રવ :- આસ્રવનું કોઈ ચિત્ર-મૂર્તિ વગેરે દ્વારા સ્થાપના કરાઈ હોય તે સ્થાપના આસ્રવ. આસ્રવનો માત્ર આવવું અર્થ કરો તો બારી-બારણા પણ સ્થાપના આસ્રવ રૂપ જ બણાવી શકાશે.

(૩) દ્રવ્ય આસ્રવ :- (૧) શુભ અથવા અશુભ કર્મ પુદ્ગલોનું આવવું ગ્રહણ કરવું તે દ્રવ્ય આસ્રવ.

(૨) મિથ્યાત્વ- અવિરતિ કષાય યોગરૂપ ઉદયમાં નહીં આવેલા પરિણામો તે દ્રવ્યાસ્રવ.

(૪) ભાવ આસ્રવ :- (૧) દ્રવ્ય આસ્રવમાં કારણભૂત જીવોનો જે શુભ-અશુભ પરિણામ તે ભાવ આસ્રવ.

(૨) મિથ્યાત્વ-અવિરતિ કષાય કે યોગના પરિણામ તે ભાવ આસ્રવ.

(૪) બંધતત્ત્વ :- કર્મ પુદ્ગલોનું આત્મા સાથે ક્ષીર-નીર જોડાવું તે બંધ તત્ત્વ તેના ચાર નિક્ષેપા આ રીતે છે

(૧) નામ બંધ :- જે કોઈ વસ્તુનું નામ બંધ હોય તે નામ બંધ નિક્ષેપો જેમકે ઘરમાં પુરાવું-જેલમાં પુરાવું કે કર્મોથી બંધાવું તે.

(૨) સ્થાપના-બંધ :- ચિત્ર-મૂર્તિ આદિ દ્વારા બંધની સ્થાપના કરવી. જેમકે મોહનીય કર્મ બેડી રૂપ કહ્યું. મોહનીયથી બંધાયેલા જીવ દર્શાવવા બેડી વાળો માનવ એવી આકૃતિ સ્થાપી અને કર્મબંધનું આરોપણ કરવું તે સ્થાપના બંધ.

(૩) દ્રવ્ય બંધ :- (૧) બેડીરૂપ. જે થકી કૃતૃત્વ પરિણામ અને ક્રિયત્વ ભાવને અવરોધકતા પ્રાપ્ત થાય તે દ્રવ્ય બંધન.

(૨) આત્મા સાથે કર્મ પુફ્ફલોનો સંબંધ.

(૪) ભાવ બંધ :- પ્રકૃતિ રૂપ -જે જે કર્મોની જે-જે પ્રકૃતિ આત્મા સાથે બંધાયેલી રહે તેને ભાવ બંધ જાણવો. જેના પરિણામ સ્વરૂપે સ્વ-ભાવ [આત્માનો પોતાનો ભાવ] પરિણમનમાં પ્રતિબંધકતા થાય છે.

(૨) દ્રવ્ય બંધના કારણરૂપ આત્માનો અધ્યવસાય.

(૫) સંવર તત્ત્વ :- જેના વડે આવતા કર્મ રોકાય તે સંવર તત્ત્વ.

(૧) નામ સંવર :- કોઈપણ વસ્તુનું સંવર એવું નામ આપવું તે 'નામ સંવર'

(૨) સ્થાપના સંવર :- ચિત્ર-મૂર્તિ વગેરે દ્વારા સંવરની સ્થાપના કરવામાં આવે તે સ્થાપના સંવર. સંવર એટલે રોકવું અર્થ જ ગ્રહણ કરો તો “પ્રવેશબંધિ” એ નામ સંવર રૂપ ગણાશે અને “રેડ સિગ્નલ કે ફાટક વગેરે સ્થાપના સંવર રૂપ ગણાશે.

(૩) દ્રવ્યસંવર :- જે દ્વારા કર્મને આવવાના દ્વારો રોકાય તે દ્રવ્યસંવર સમિતિ-ગુપ્તિ-પરિષદ-યતિ ધર્મ-ભાવના ચરિત્ર થકી જે શુભાશુભ આશ્રવ રોકાય તે દ્રવ્યસંવર જાણવો.

(૪) ભાવસંવર :- (૧) સમિતિ ગુપ્તિ પરિષદ-યતિધર્મ-ભાવના અને ચરિત્રના પરિણામોનો પ્રાપ્ત થયેલા જીવ દ્વારા સમજ-પૂર્વક આશ્રવ નિરોધનો ભાવ તે ભાવસંવર.

(૨) દ્રવ્યસંવર માટેનો અધ્યવસાય.

(૬) નિર્જરાત્ત્વ :- આત્માએ પૂર્વે બાંધેલા કર્મોને તપ વગેરે દ્વારા આત્મા થકી છૂટા પાડવા તે નિર્જરા તેના ચાર નિષ્કેપા.

(૧) નામનિર્જરા :- જે કોઈ વસ્તુકે વ્યક્તિનું નામ નિર્જરા આપવામાં આવે તેને નામ-નિર્જરા જાણવી.

(2) સ્થાપના નિર્જરા :- ચિત્ર-મૂર્તિ વગેરે સાધનો થકી નિર્જરાની સ્થાપના કરવી. વસ્તુમાં તેવું આરોપણ કરવું. જેમકે મંદિર કે ઉપાશ્રય નિર્જરા સ્થાનક ગણ્યા. કારણ કે ત્યાં ધર્મક્રિયા થકી નિર્જરા માટે તે તે સ્થાનોની સ્થાપના કરાઈ છે.

(3) દ્રવ્યનિર્જરા :- (૧) મોક્ષના હેતુ રહિત અકામ નિર્જરા તે. તે દ્રવ્ય નિર્જરા.

(૨) શુભાશુભ કર્મોનો દેશથી ક્ષય થવો તે દ્રવ્ય નિર્જરા.

(4) ભાવનિર્જરા :- (૧) સમ્યગ્જ્ઞાનાદિ ઉપદેશ અનુષ્ઠાન પૂર્વ-કની સકામ નિર્જરા.

(૨) કર્મોના દેશ ક્ષય માટે આત્માના અધ્યવસાય તે ભાવનિર્જરા.

(૭) મોક્ષતત્ત્વ :- સર્વ કર્મોથી સર્વથા મુક્ત થવું તે મોક્ષ.

(1) નામ મોક્ષ :- કોઈ પણ જીવ-અજીવોને મોક્ષ નામ આપીએ તો તે “નામ-મોક્ષ” કહેવાય. બીજા અર્થમાં મોક્ષને મુકાવું એમ ગણીએ તો જીવ કે અજીવનું “બંધનથી મુકાવું” તેને જે નામે ઓળખાવાય તે સંજ્ઞાને ‘નામ-મોક્ષ’ કહેવાય.

(2) સ્થાપના મોક્ષ :- મોક્ષના સ્વરૂપની સ્થાપના તે “સ્થાપનામોક્ષ” બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જે કોઈ જીવ કે અજીવ જે ભાવે મુક્ત જણાવ તે સ્વરૂપનું ચિત્ર-મૂર્તિ દ્વારા સ્થાપન કરવું તે.

(3) દ્રવ્યમોક્ષ :- બંધનથી છુટકારો તે દ્રવ્યમોક્ષ.

જીવ અથવા અજીવનો અન્ય દ્રવ્યથી સંયોગો કે સંબંધથી જેટલો અળગો કરાય તે મોક્ષ.

(4) ભાવમોક્ષ :- સર્વથા કર્મોનો ક્ષય કે દ્રવ્ય મોક્ષમાં કારણ રૂપ જે આત્માનો પરિણામ કે સિદ્ધત્વની પરિણતિ તે ભાવ-મોક્ષ જાણવો.

નોંધ :- [જીવાદિ સાત તત્ત્વોના ચારે નિક્ષેપા ઉપરાંત પૂ. સિદ્ધ સેનીય તત્ત્વો ટીકા મુજબ તત્ શબ્દથી સમ્યગ્દર્શનાદિ ત્રણેના પણ ચારે નિક્ષેપા સંભવે છે].

(1) સમ્યગ્દર્શન :- ભવિજીવના જે મિથ્યા દર્શન પુદ્ગલો સમ્યગ્દર્શન વડે શુદ્ધિને પ્રાપ્ત કરે છે. તેને દ્રવ્યનિક્ષેપ સમજવો. આ દ્રવ્ય નિક્ષેપ વિશુદ્ધ આત્મપરિણામ પૂર્વકનો હોય તે ભાવનિક્ષેપ

(2) સમ્યગ્જ્ઞાન :- જીવની અનુપયુક્ત અવસ્થા તે દ્રવ્ય (જ્ઞાન) નિક્ષેપ બાજુવો અને ઉપયોગ-પરિણતિ યુક્ત વિશેષાવસ્થા તે ભાવ (જ્ઞાન) નિક્ષેપ.

(3) સમ્યક્ચારિત્ર :- અભવિ કે ભવિ જીવોની અનુપયોગ પૂર્વકના ક્રિયા-અનુષ્ઠાન તે દ્રવ્ય (ચારિત્ર) નિક્ષેપ. આગમ પૂર્વક અને ઉપયોગ સહિતનું ક્રિયા અનુષ્ઠાન તે ભાવ (ચારિત્ર) નિક્ષેપ.

પ્રકારાન્તરથી નામ સ્થાપનાદિ નો નામ દ્રવ્ય-સ્થાપના દ્રવ્ય-દ્રવ્ય દ્રવ્ય અને ભાવ દ્રવ્ય એવો વ્યવહાર પણ થાય છે

(1) નામ દ્રવ્ય :- કોઈ પણ જીવ કે અજીવની “દ્રવ્ય” એવી સંજ્ઞા કરવી તે નામ દ્રવ્ય કહેવાય છે.

(2) સ્થાપના દ્રવ્ય :- કોઈ કાષ્ઠ-પત્થર-ચિત્ર વગેરેમાં આ દ્રવ્ય છે એ પ્રમાણે સ્થાપના કરવી. તે સ્થાપના દ્રવ્ય. જેમ કે દેવતા-ઓની મૂર્તિમાં આ ગણેશ છે આ વિષ્ણુ છે. તેમ સ્થાપના કરવી.

(3) દ્રવ્ય દ્રવ્ય :- ધર્મ-અધર્મ-આકાશ વગેરેમાં કેવળ બુદ્ધિ થકી ગુણ-પર્યાય સહિત કોઈ પણ દ્રવ્યને દ્રવ્ય દ્રવ્ય કહે છે. કેટલાંકનું કહેવું એમ છે કે દ્રવ્ય નિક્ષેપની અપેક્ષાએ દ્રવ્ય માત્ર પુદ્ગલ દ્રવ્યને જ સમજવું. [આ સંબંધે પાંચમાં અધ્યાયમાં ૨૫ અને ૨૬મું સૂત્ર કહ્યા અગત્ય સ્કન્ધાશ્ચ તથા સંવાત મેદેમ્ય ઉત્પદ્યન્તે આ બે સૂત્રો થકી પુદ્ગલનો વિશેષ ખુલાસો મળશે.]

(4) ભાવ દ્રવ્ય :- પ્રાપ્તિ રૂપ લક્ષણથી યુક્ત અને ગુણ પર્યાય સહિત ધર્મ-અધર્મ આકાશ-પુદ્ગલને ભાવદ્રવ્ય કહેવાય છે.

□ કેટલીક શંકા :- (૧) સૌ પ્રથમ દ્રવ્ય નિક્ષેપ લેવો જોઈએ કેમ કે દ્રવ્યના જ નામ-સ્થાપનાદિ નિક્ષેપ કરવામાં આવે છે.

સમાધાન :- સમસ્ત લોક વ્યવહાર સંજ્ઞા અર્થાત્ નામથી ચાલે છે. માટે નામ નિક્ષેપ પ્રથમ ગ્રહણ કર્યો. સ્તુતિ-નિંદા, રાગ-દ્વેષ વગેરે બધું નામ-આધીન છે.

જેનું નામ નકરી થયું તે મુજબ જ તેની સ્થાપના થાય છે. તેથી નામ પછી સ્થાપનાનું ગ્રહણ કર્યું.

દ્રવ્ય અને ભાવ પૂર્વોત્તર કાલવર્તી છે તેથી પહેલા દ્રવ્ય અને પછી ભાવનું ગ્રહણ કરવું યોગ્ય જ છે.

નીકટતાની અપેક્ષાએ વિચારો તો ભાવ પ્રધાન તત્ત્વ છે. કેમ કે ભાવની વ્યાખ્યા બીજા દ્વારા થાય છે. ભાવથી નજીક દ્રવ્ય છે. તેમજ તે બંનેનો સંબંધ છે. સ્થાપના તે પૂર્વે રાખી કેમ કે અતદ્વરૂપ પદાર્થમાં તદ્દબુદ્ધિ કરાવવામાં તે પ્રધાન કારણુ છે. તેની પૂર્વે નામનું અહંણુ કર્યું કેમ કે તે ભાવથી વધુ દૂર છે.

શંકા ૨ :- જીવાક્રિતા ચાર નિક્ષેપ થાય જ નહીં કેમ કે નામ-નામ છે. સ્થાપના નથી. જો સ્થાપના માને તો તે નામ નથી.

સમાધાન:- લોક વ્યવહારમાં એક જ વસ્તુમાં નામ વગેરે ચાર વ્યવહાર જોવા મળે છે. મહાવીર નામનો માણસ છે, મૂર્તિમાં મહાવીરની સ્થાપના છે. તે માટે ઘડાતા પત્થરને સ્થાપના પૂર્વે મહાવીર તરીકે લોકો સ્વીકારે છે તેમજ ભાવિ પર્યાયની યોગ્યતાથી પણ મહાવીર એવો સ્વીકાર થાય છે.

વળી નામને આપણે સ્થાપના કહેતા જ નથી કે સ્થાપનાને નામ કહેતા નથી ચારે વ્યવહાર સ્વતઃ એક વસ્તુમાં ઘટાવાય છે.

શંકા ૩ :- ભાવનિક્ષેપમાં જ તે ગુણ જોવા મળે છે. તેથી ભાવ નિક્ષેપ જ સત્ય માનવો જોઈએ.

સમાધાન:- આવું માનવાથી નામ સ્થાપના અને દ્રવ્યથી થતા તેમજ લોક વ્યવહારોનો જ લોપ થઈ જશે. લોક વ્યવહાર બહુધા નામાદિ ત્રણ નિક્ષેપાથી જ ચાલે છે તેથી કૃત્રિમ હોવા છતાં ત્રણે નિક્ષેપાનો લોપ ન કરાય.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

જત્થ ય જં જાણેજ્જા નિક્કલેવં નિક્કલ્લેવે નિવસેસં
જત્થવિ અ ન જાણેજ્જા ચચક્કાં નિક્કલ્લેવે તત્થ
આવસ્સયં ચચન્નિવહં પણ્ણતં, તં જહા નામાવસ્સયં ઠવણાવસ્સયં દન્વા
વસ્સયં ભાવાવસ્સયં.-અનુયોગ દ્વારસૂત્ર સૂત્ર:૮

卐

[9] પદ્ય

卐

(૧) નામ સ્થાપના દ્રવ્ય ભાવે સાત તત્ત્વ વિચારણા નિક્ષેપ સ ખ્યા ચાર પ્રહી છે સર્વભાવે. ભાવવા

દ્રવ્યથી જીવ દ્રવ્ય નથી ને છે વળી ઉપચારથી
શુરુ ગમકારા જ્ઞાનધારા જાણવી બહુ ધ્યારથી.

- (૨) નામ સ્થાપન દ્રવ્ય લાવરૂપ જે છે ચાર નિક્ષેપ તો
સર્વતત્વ તથા જ અર્થ સઘળાં તે જાણવા સાધન તો
જે છે નામ પરંપરાગત છતાં નિર્ગુણી નિક્ષેપને
આરોપેલ જ સ્થાપના પ્રથમ છે લાવેથી છે દ્રવ્ય તે.

❧

[10] નિષ્કર્ષ

❧

આ સૂત્ર દ્વારા આ રીતે બધાં તત્વોના નિક્ષેપોનું જ્ઞાન મેળવી
કે તત્સંબંધિ વિચારણા કરતા વ્યવહારથી નામ અને સ્થાપનાને
જાણવા—પ્રમાણ માની તે રીતે વર્તન કરવું અને નિશ્ચયથી લાવ
નિક્ષેપને જાણવો.

જેના પરિણામે જીવન વ્યવહાર કેમ ચલાવવો અને લક્ષ્ય શું
રાખવું તેનું જ્ઞાન થશે. જેમ કે ભગવંતનું સ્મરણ નામ નિક્ષેપાથી
થશે. વંદનાદિ ભક્તિ સ્થાપના નિક્ષેપ સામે થશે. પણ તે સ્વરૂપની
પ્રાપ્તિમાં લાવ નિક્ષેપાની સમજ થકી શુદ્ધ આત્મ દ્રવ્ય પ્રગટાવવું તે
નિશ્ચય સમજ રહેશે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય:-૧ સૂત્ર : ૬

❧

[1] સૂત્રહેતુ

❧

જીવાદિ તત્વોને જાણવા માટેના ઉપાયો અથવા સાધનો આ
સૂત્રમાં દર્શાવાયા છે.

❧

[2] સૂત્ર : મૂળ

❧

પ્રમાણ નયૈરધિગમઃ

❧

[3] સૂત્ર : પૃથક્

❧

પ્રમાણ નયૈઃ અધિગમઃ

❧

[4] સૂત્રસાર

❧

પ્રમાણ અને નયો વડે [તત્વોનો] અધિગમ એટલે કે
બોધ થાય છે.

❧

[5] શબ્દ જ્ઞાન

(૧) પ્રમાણુ:- (૧) જેના દ્વારા પદાર્થનો ઓધ (જ્ઞાન) ચથાર્થ રૂપે થાય છે તેને પ્રમાણુ કહેવાય છે.

(૨) જેનાથી વસ્તુના નિત્ય અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મોનો નિર્ણયાત્મક ઓધ થાય તે પ્રમાણુ.

(૨) નય :- (૧) શાસ્ત્રરૂપ પ્રમાણુથી જ્ઞાત એટલે કે જાણેલા પદાર્થનો એક દેશ (અંશ) જેના દ્વારા જણાય તેને નય કહેવાય છે.

(૨) જેનાથી વસ્તુના નિત્ય આદિ કોઈ એક ધર્મનો નિર્ણયાત્મક ઓધ (જ્ઞાન) થાય તે નય.

(૩) અભિગમ :- ઓધ અથવા અધિક જ્ઞાન તે અભિગમ.

❧

[6] અનુવૃત્તિ

❧

જીવા જીવાસ્ત્રવ બન્ધ સંવર નિર્જરા મોક્ષાસ્તત્ત્વમ્

❧

[7] પ્રબોધ ટીકા

❧

જે જીવાદિ પદાર્થોના તત્વને જાણ્યા-જેનો ન્યાસ-નિક્ષેપ સમજ્યા તેનો વિસ્તારથી અધિગમ પ્રમાણુ અને નય દ્વારા થાય છે.

પ્રમાણુ અને નય બંને જ્ઞાન સ્વરૂપ છે. કેમકે જેનાથી વસ્તુનો નિર્ણયાત્મક ઓધ થાય તેને જ્ઞાન કહે છે. પ્રમાણુ અને નય દ્વારા કોઈ પણ વસ્તુનો નિર્ણયાત્મક ઓધ થઈ શકતો હોવાથી તેને જ્ઞાન સ્વરૂપ જ ગણ્યા છે. તે પ્રમાણુ અને નયના સ્વરૂપની અહીં વિચારણા કરવાની છે.

○ પ્રમાણુનું સ્વરૂપ :-

□ સમ્યજ્ઞાન પ્રમાણુ સ્વરૂપ છે. [તેથી જ તત્વાર્થના સૂત્ર-૯થી જ્ઞાનના ભેદ રૂપે ચર્ચા કરતા સૂત્ર-૧૦માં તત્ પ્રમાણે લખ્યું છે.

□ જેના વડે પદાર્થનો ઓધ ચથાર્થ રૂપે થાય છે તેને પ્રમાણુ કહે છે.

□ પ્રમીયતેડનેન ઇતિ પ્રમાણમ્ જે વડે વસ્તુ બરાબર જણાય તેને પ્રમાણુ કહેવાય છે.

પ્રમાણુનયમાં પ્રમાણુનું લક્ષણ જણાવતા લખ્યું છે. “સ્વ પર વ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણમ્ સ્વ સ્વરૂપનો અને પર પદાર્થોનો નિશ્ચય કરે તેવું જે જ્ઞાન તેને પ્રમાણુ કહે છે.

અભિમત [ઇષ્ટ] વસ્તુનો સ્વીકાર અને અનભિમત [અનિષ્ટ]

વસ્તુના પરિહારમાં સમર્થ પ્રમાણુ છે. તેથી પ્રમાણુ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. પરંતુ જે અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે તે પ્રમાણુ થઈ શકે નહીં. આવા પ્રમાણુના પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે ભેદ છે [જુઓ અધ્યાય : ૧ સૂત્ર-૧૧-૧૨]

૦ પ્રમાણુના ભેદ :-

(૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ :- અક્ષં પ્રતિગતં નામ અધીનતયા ઉત્પન્ન-આત્માની આધીનતાથી જે ઉત્પન્ન થાય તે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ જાણવું. [નોંધ :- આ તત્પુરુષ સમાસ છે. અવ્યયી ભાવ સમાસ નથી]

(૨) પરોક્ષ પ્રમાણુ :- અક્ષ વ્યાપાર નિરપેક્ષં મનોવ્યાપારેણ અસાક્ષાત્ અર્થ પરિચ્છેદં. આત્મ વ્યાપારની અપેક્ષારહિત મનોવ્યાપારથી જ અસાક્ષાત્ અર્થનું બોધક જે જ્ઞાન તે પરોક્ષ જ્ઞાન.

[જૈન દર્શનાનુસાર પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બંને પ્રકારના પ્રમાણુ સમાન મહત્વના છે]

卐 નાસ્તિક-બૌદ્ધ-નૈયાયિક-મીમાંસક-વૈશેષિક આદિ મતાનુસાર પ્રમાણુના ભેદોમાં પ્રત્યક્ષ-અનુમાન-આગમ-ઉપમાન-અર્થોપત્તિ-અભાવ-સંભવ-ઐતિબ્ય-પ્રાતિભ વગેરે પ્રમાણુનો સમાવેશ થાય છે. પરંતુ આ બધા પ્રમાણુ પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષમાં જ સમાવાઈ જાય છે.-

(૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ :- આ પ્રમાણુની ચર્ચા અહીં કરેલી જ છે.

(૨) અનુમાન પ્રમાણુ :- આગમ પ્રમાણુ :- આ બંને પ્રમાણુ પરોક્ષ પ્રમાણુના જ ભેદો છે જે અંગે અહીં ચર્ચા કરી છે.

(૩) ઉપમાન પ્રમાણુ :- ઉપમાનમાં સાદૃશ્ય ભાવ લેવામાં આવે છે. જે ભાવ પ્રત્યભિજ્ઞામાં પણ છે જ અને પ્રત્યભિજ્ઞા ભેદનો સમાવેશ પરોક્ષ પ્રમાણુમાં થઈ જ જાય છે.

(૪) અર્થોપત્તિ :- આ પ્રમાણુનુસાર એક પ્રકારે અનુમાન બાંધવામાં આવે છે. જેમકે દેવદત્ત સત્રે ખાતો નથી છતાં તે શરીરે તંદુરસ્ત રહે છે. માટે તે સત્રે ખાતે હોવો જોઈએ. તેને અર્થોપત્તિ કહે છે.

આ એક પ્રકારે અનુમાન છે, તેનો સમાવેશ પરોક્ષ પ્રમાણુમાં થઈ જાય છે.

(૫) અભાવ પ્રમાણુ :- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુથી વસ્તુ છે કે નહીં મતલબ સત્-અસત્ પણ નક્કી થઈ જાય છે. એકનો સ્વીકાર કરતા બીજાનો પરિહાર નિશ્ચિત થઈ જાય છે. એટલે “અભાવ પ્રમાણુ” ને અલગ દર્શાવવાની જરૂર નથી.

દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિને આશ્રીને ઘટાવો તો પરોક્ષ પ્રમાણથી પણ અભાવ પ્રમાણુ નક્કી થઈ જશે. જેમકે તે જગ્યાએ ઘડાનો અભાવ છે. એ વાત સ્મરણુ પ્રમાણુથી નક્કી થઈ જશે.

“તે જ ઘડાનો અભાવવાળું આ સ્થળ છે.” આ વાત પ્રત્યક્ષજ્ઞાન પ્રમાણુથી નક્કી થઈ જશે.

જે અગ્નિવાળું નથી ત્યાં ધૂમાડાનો અભાવ છે. તેવું તર્ક પ્રમાણુથી નક્કી થઈ જશે.

આ દ્રહમાં અગ્નિ નથી માટે ધૂમાડાનો અભાવ છે, તેમ અનુમાન પ્રમાણુથી નક્કી થઈ જશે.

તો પછી અભાવ પ્રમાણુની પ્રવૃત્તિ જ ક્યાં થવાની ?

(૬) સંભવ પ્રમાણુ :- આ પ્રમાણુ પણ અનુમાન રૂપ જ છે. જેમ જે શેરનો એક કિલોગ્રામ ગણાતો હતો તો આ જે શેર પણ ૧ કિલોગ્રામ બરાબર થશે તેવો સંભવ છે. આવું અનુમાન પ્રમાણુથી નક્કી થઈ શકશે.

(૭) ઐતિહ્ય પ્રમાણુ :- આ પ્રમાણુ એવા પ્રકારની વાત કરે છે કે જેમાં કલ્પીત પણ જણાય જેમકે “આ વટવૃક્ષમાં ચક્ષુ રહે છે.” આ વાત કેવળ પરંપરાથી જણાય છે તે માટે કોઈ પ્રમાણુ નથી માત્ર વૃદ્ધ કથન છે વળી મૂળ વક્તાનું પણ જ્ઞાન નથી.

આ પ્રમાણુ શંકાવાળું હોવાથી માન્ય થઈ શકે નહીં. કેમકે તેમાં તેમાં મૂળ વક્તાનું જ્ઞાન નથી, કદાચ આ વચન આપત વચન હોય તો આગમ પ્રમાણુ ગણાય અને તેનો સમાવેશ પરોક્ષ પ્રમાણુમાં થઈ જશે.

(૮) પ્રાતિલ પ્રમાણુ :- જેમાં ઈન્દ્રિય હેતુ તથા શબ્દના વ્યાપારની અપેક્ષા રખાતી નથી કેવળ મનો કલ્પના જ છે. જેમકે મારા પર આજે કદાચ અકસ્માત જ રાખની કૃપા થશે. આવા પ્રકારનું જ્ઞાન તે પ્રાતિલ પ્રમાણુ કહ્યું. તે ઈન્દ્રિય જન્ય ન હોવાથી માનસ પ્રત્યક્ષમાં જ સમાવાશે.

આમ પ્રમાણુ પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે જ છે.

(૧) પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ :- જે સ્પષ્ટ જ્ઞાન છે તે પ્રત્યક્ષ છે.

જે જ્ઞાનાવરણ અને અંતરાય તેના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી સ્પષ્ટ વિશિષ્ટ જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તેને પ્રત્યક્ષ જાણવું. જેમ બાળકને ટી.વી. વિશે શાબ્દિક ખ્યાલ આપે તો માત્ર ઝાંખી થાય, પણ સીધું જ ટી.વી. ક્લાવીને દેખાડાય તો સ્પષ્ટ બોધ થશે.

આવું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ બે પ્રકારે છે.

(૧) સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ : વ્યવહાર યોગ્ય સ્પષ્ટ જ્ઞાન. ચક્ષુ વગેરે બાહ્ય ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષાથી ઇષ્ટમાં પ્રવૃત્તિ રૂપ અને અનિષ્ટમાં નિવૃત્તિ રૂપ મુશ્કેલી વિના જેનાથી જ્ઞાન થાય તે સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષજ્ઞાન.

(૨) પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ :- ઇન્દ્રિય કે મનની અપેક્ષા વિના આત્માના સાંનિધ્યથી જે જ્ઞાન થાય તે. આ જ્ઞાન કોઈપણ અપેક્ષા રાખતું નથી અહીં માત્ર જ્ઞાનને આવરક વસ્તુના નાશની જ અપેક્ષા છે.

પરમ અર્થમાં જે હોય તેને પારમાર્થિક જાણવું. જેમ કે આત્માની નજીક માગની અપેક્ષા રાખવાવાળું અવધિ આદિ જ્ઞાન.

[નોંધ :- પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુની વ્યાખ્યામાં અક્ષ એટલે ઇન્દ્રિય અર્થ કયો તે સાંવ્યવહારિકમાં લાગુ પડશે પણ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષમાં અક્ષ એટલે જીવ અર્થ લેવો તેમ ન્યાયાવતારમાં જણાવેલ છે. અક્ષ શબ્દો જીવ પર્યાય :]

૦ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ પણ બે પ્રકારનું છે-

(૧) ઇન્દ્રિય નિબંધન :- સ્પર્શ-રસ-દ્રાણુ- ચક્ષુ અને શ્રોત એ પાંચ ઇન્દ્રિયોથી ઉત્પન્ન થતું સ્પર્શ-રસ-ગંધ-રૂપ-શબ્દનું જે જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિય નિબંધન પારમાર્થિક પ્રમાણુ કહેવાય છે. [સરખાવો અધ્યાય-૨ સૂત્ર : ૨૧]

(૨) અનિન્દ્રિય નિબંધન :- જે મનથી ઉત્પન્ન થનારું છે. અથવા જેમાં મનની મુખ્યતા છે તેને અનિન્દ્રિય નિબંધન પારમાર્થિક પ્રમાણુ કહે છે. [સરખાવો અધ્યાય ૨ સૂત્ર : ૨૨]

સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુના આ બંને ભેદો પણ અનિબંધન-અનિબંધન ભેદો ધરાવે છે

(૧) અવગ્રહ :- ઇન્દ્રિય દ્વારા વસ્તુનો પ્રથમ સામાન્ય ઓધ થવો તે અવગ્રહ

કોઈપણ જ્ઞાન કરનાર પુરુષને પ્રથમ સામાન્ય અને વિશેષાત્મક કોઈપણ પદાર્થ અને ચક્ષુનો યોગ્ય નિપાત થાય છે. જેમકે “મેં આવું કંઈક જોયું” ત્યાર પછી તે વસ્તુ છે એવું દર્શન (જ્ઞાન) થાય. ત્યાર પછી આ તે વસ્તુ છે તેવું વિશેષ ભાન થાય તે અવગ્રહ.

(૨) ઇંહા :- વસ્તુ પરત્વે નિશ્ચયગામી વિશેષ પરામર્શ તે ઇંહા.

અવગ્રહ જ્ઞાનથી ગ્રહણ કરેલા પદાર્થ સંબંધી વિશેષ આકાંક્ષા તે ઇંહા. જેમકે આ મનુષ્ય છે. પણ તે દક્ષિણનો હશે કે ઉત્તરનો તેવી શંકા થવી પછી દક્ષિણનો હોવો જોઈએ. તેમ નક્કી થાય તે ઇંહા.

(૩) અવાય :- ઇંહાથી થયેલા જ્ઞાનનો પૂર્ણ નિર્ણય થવો તે અવાય.

જેમકે ઇંહાથી આ દક્ષિણનો હોવો જોઈએ. તેમ વિચાર્યું પણ ચતુર્થ નિર્ણય કરીએ કે આ દક્ષિણનો જ મનુષ્ય છે. તો આવો નિર્ણય તે અવાય.

(૪) ધારણા :- અવાય બાદ જ્ઞાનનું દેહ થવું જેથી ભવિષ્યમાં પણ સ્મરણ થઈ શકે તે ધારણા.

અવાય નિશ્ચિત અવસ્થાને પામે અને કાલાન્તરે સ્મરણ યોગ્ય અને તે ધારણા.

□ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણના ભેદો આ પ્રમાણે છે-

(૧) વિકલ પારમાર્થિક- પદાર્થનો અપૂર્ણ ઓધ કરાવે તે વિકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બાણવું.

(૨) સકલ પારમાર્થિક- પદાર્થનો સંપૂર્ણ ઓધ કરાવે તે સકલ પારમાર્થિક પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ બાણવું. (તે કેવળજ્ઞાન છે.)

વિકલ પારમાર્થિકના પણ બે ભેદ છે.

(૧) અવધિવિકલ (૨) મન : પર્યાવ વિકલ

(૨) પરોક્ષ પ્રમાણ :- વ્યાખ્યા મુજબ તો પરોક્ષને અસ્પષ્ટ પ્રમાણ કહ્યું છે. પણ પ્રત્યક્ષથી ઉલટું તે પરોક્ષ પ્રમાણ બાણવું.

□ પરોક્ષ પ્રમાણના ભેદો :-

(૧) સ્મરણ :- સંસ્કારની જાગૃતિથી ઉત્પન્ન થનાર અને અનુભવેલા પદાર્થને વિષય કરનાર એવા સ્વરૂપવાળું જે જ્ઞાન તે સ્મરણ.

સ્મરણુ પ્રમાણુમાં પૂર્વે અનુભવેલી વસ્તુનો ખ્યાલ આવે છે. જેમ કે તે તીર્થંકર પ્રતિમા આ છે એવું જે જ્ઞાન તે સ્મરણુનું સ્વરૂપ છે.

(૨) પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન :- કેઈપણુ પ્રમાણુ દ્વારા જે વિશ્વાસ પેદા થાય છે. તેને અનુભવ કહે છે. તે અનુભવ અને પૂર્વોક્ત સ્મરણુ એ બંને દ્વારા પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

ખોવાયેલી વસ્તુ હાથ આવે ત્યારે “તે જ આ પ્રતિમા છે.” તવું જ્ઞાન સ્ફૂરે તેને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન કહે છે.

(૩) તર્ક :- જે વસ્તુ જેના વગર રહેતી નથી તે વસ્તુનો તેના સાથેના ત્રિકાલ વ્યાપી સંબંધનો નિશ્ચય તે તર્ક. જેમકે ધૂમ છે ત્યાં અગ્નિ છે. એન્ટેના છે ત્યાં ટી. વી. છે. આવો નિયમ જાણનાર એન્ટેના જોઈ ટી. વી.નું અનુમાન કરી શકે.

સ્મરણુમાં અનુભવ કારણુ બને છે. પ્રત્યક્ષિજ્ઞાનમાં સ્મરણુ અને અનુભવ બંને કારણુરૂપ છે. તર્કમાં અનુભવ સ્મરણુ અને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન ત્રણે જ્ઞાનો કારણુ રૂપ છે.

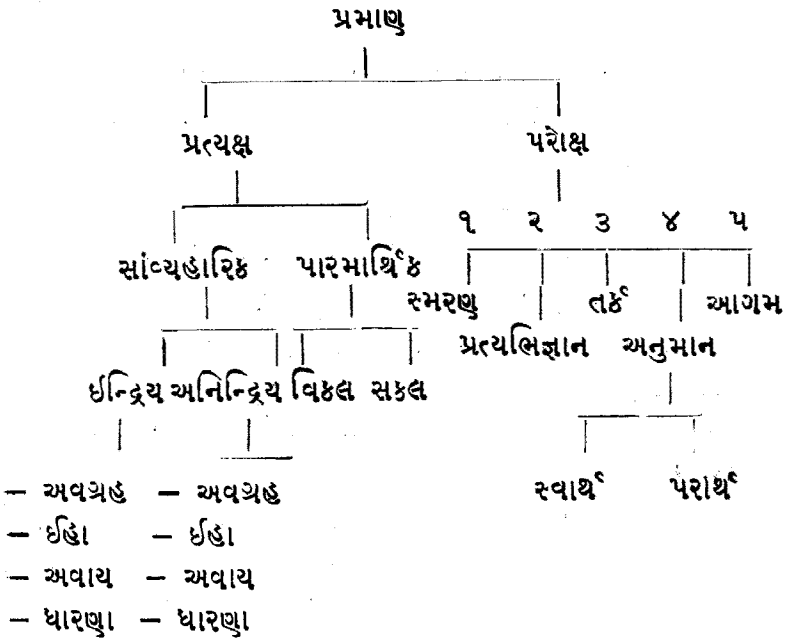
(૪) અનુમાન :- વસ્તુના અનુમાન માટે વસ્તુને છોડીને નહીં રહેનાર એવો પદાર્થ જેને હેતુ કહેવામાં આવે છે. તેનું જ્ઞાન થવું જોઈએ. જેમકે ધુમાડો જોતા ત્યાં અગ્ની હશે તેવું અનુમાન થાય.

-૦- સ્વાર્થ અનુમાન :- માત્ર હેતુને જોવાથી આત્મગત જે બોધ થાય છે તેને સ્વાર્થાનુમાન કહે છે. જેમકે ધુમાડો જોતાં અગ્ની હોય તેવો બોધ થવો.

-૦- પરાર્થ-અનુમાન :- આવો જે બોધ થયો હોય તે બીજાને જણાવવા માટે જે શબ્દ પ્રયોગ કરવામાં આવે તે પરાર્થાનુમાન બાણુવું.

(૫) આગમ પ્રમાણુ :- આપત મનુષ્ય કે પ્રમાણિક પુરુષના વચનથી ઉત્પન્ન થયેલ અર્થ જ્ઞાન તે આગમ.

અહીં આપતની વ્યાખ્યા કરતા જણાવે છે કે કહેવા યોગ્ય વસ્તુને ચથાર્થ જાણે અને જાણ્યા પ્રમાણુ જે કહે તે આપત. આવા પ્રમાણિક પુરુષનું વચન જ અવિસંવાદિ હોય છે.

□ નયનું સ્વરૂપ:-

○ વસ્તુને પૂર્ણ રૂપે ગ્રહણ કરવી તે પ્રમાણ અને તેના એક અંશને ગ્રહણ કરવો તે નય.

○ એક જ વસ્તુ પરત્વે જુદી જુદી દષ્ટિએ ઉત્પન્ન થતા જુદા જુદા યથાર્થ અભિપ્રાયો કે વિચારો ને નય કહેવામાં આવે છે.

○ વસ્તુના અનેક ધર્મો હોય છે તેમાંથી કોઈ એક ધર્મ દ્વારા વસ્તુનો નિશ્ચય કરવામાં આવે ત્યારે તેને નય કહેવાય છે.

○ શ્રુતજ્ઞાનરૂપ પ્રમાણ અનંત ધર્મવાળી વસ્તુને ગ્રહણ કરે છે તે અનંત ધર્મોમાંથી કોઈ એક ધર્મને જાણવાવાળું જ્ઞાન નય કહેવાય છે.

○ ખીજા અંશોનો પ્રતિક્ષેપ [અનાઠર કે નિષેધ] કર્યા વિના વસ્તુના પ્રકૃત એક અંશને ગ્રહણ કરનાર અધ્યવસાય વિશેષ તે નય.

[નોંધ:- નયના ભેદો વિશે સૂત્ર ૧:૩૪માં જાણાવેલ જ છે છતાં અહીં નયના ભેદોની સામાન્ય સમજ રજૂ કરેલ છે.]

વસ્તુના ધર્મો અનેક હોવાથી નયો પણ અનેક હોઈ શકે છે પણ અહીં કેટલાક ખાસ નયોની ચર્ચા કરેલ છે. [અધ્યાય: ૧ સૂત્ર: ૩૪માં સાત નયોનો ઉલ્લેખ છે.]

લેહ પ્રકાર-૧

જ્ઞાનનય-જે અભિપ્રાય જ્ઞાનથી સિદ્ધિ ખતાવે છે તેને જ્ઞાનનય કહે છે.

ક્રિયાનય:-જે અભિપ્રાય ક્રિયાથી સિદ્ધિ ખતાવે છે તે ક્રિયાનય કહે છે.

પ્રકાર બીજો

(૧) નિશ્ચયનય:- જે દષ્ટિ વસ્તુની તાત્વિક અર્થાત્ મૂળ સ્વરૂપને સ્પર્શે તે નિશ્ચય નય. જેમકે જીવ સન્નિયદાનંદ રૂપ છે.

(૨) વ્યવહાર નય:- જે દષ્ટિ વસ્તુની સ્થૂળ કે બાહ્યાવસ્થા તરફ લક્ષ ખેંચે છે. તે વ્યવહારનય. જેમકે જીવ કર્મબદ્ધ છે તેના કોઈ પણ ઉદ્દાહરણ.

પ્રકાર ત્રીજો:- પ્રમાણુનયતત્વાલોકાલંકારમાં નયના મુખ્ય બે લેહો કહ્યા.

(૧) વ્યાસનય:- વિસ્તાર રૂપ નયને વ્યાસનય કહે છે. જે નયના વિસ્તારથી લેહ કરવામાં આવે તો તે અનંત થશે. કેમકે વસ્તુમાં અનંત ધર્મ છે અને એક એક ધર્મને જાણવા માટે એક એક નય હોય છે તેથી વ્યાસનયના લેહોની સંખ્યા નિર્ધારિત થઈ શકે નહીં.

(૨) સમાસનય :- સંક્ષેપ રૂપ નયને સમાસનય કહેવામાં આવે છે. આ સમાસનયના પણ બે લેહ છે.

[1] દ્રવ્યાર્થિક : દ્રવ્યને મુખ્ય રૂપથી વિષય કરવાવાળું દ્રવ્યાર્થિક નય છે. દ્રવ્ય એટલે મૂળ પદાર્થ.

દ્રવ્યાર્થિક નય સામાન્યગ્રાહી છે. માત્ર શુદ્ધ ચેતના તરફ ધ્યાન અપાય ત્યારે તે દ્રવ્યાર્થિક નય સમજવો.

[2] પર્યાયાર્થિક નય : પર્યાયને મુખ્ય રૂપથી વિષય કરવાવાળા પર્યાયાર્થિકનય છે.

દ્રવ્યના પરિણામને પર્યાય કહેવાય છે જેમ કે માટી એ દ્રવ્ય છે અને ઘડો એ તેનો પર્યાય છે. જીવ એ દ્રવ્ય છે પણ નારકી-તિર્થંચ-મનુષ્ય એ તેના પર્યાયો છે.

દ્રવ્યાર્થિકનયના ત્રણ લેહો — આચૌ નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહાર મેદાત્ ત્રેધા

(૧) નૈગમનય :- નિગમ એટલે સંકટપ કે કટપના. તેથી થતો વ્યવહાર તે નૈગમ. અર્થાત્ લૌકિક રૂઢિ કે સંસ્કારના અનુસરણ-માંથી જે વિચાર જન્મે છે તે નૈગમ નય છે.

(૧) ભૂત નૈગમ :- થઈ ગયેલી વસ્તુનો વર્તમાન રૂપે વ્યવહાર કરવો. જેમ કે તે જ આ દિવાળીનો દિવસ છે કે જે દિવસે મહાવીર સ્વામી નિર્વાણ પામ્યા હતા.

(૨) લવિષ્યત્ નૈગમ :- લવિષ્યમાં ભૂતની (વર્તમાનની) કલ્પના કરવી. જેમ તે ચોખા ચૂલે મૂક્યા હોય, રંધાયા ન હોય છતાં રંધાઈ ગયા છે તેમ કહેવું.

(૩) વર્તમાન નિગમ :- વર્તમાનમાં જે ક્રિયા શરૂ થઈ ન હોય તેને વર્તમાનરૂપે કથન કરવું. જેમકે ચોખા રંધવા શરૂ ન થયા હોય. માત્ર પાણી જ ગરમ મૂક્યું હોય તો પણ ચોખા રંધું છું તેમ કહેવું. તેને સંકલ્પ નૈગમ પણ કહે છે.

(૨) સંગ્રહનય :- જે સમ્યક્ પ્રકારે ગ્રહણ કરાય છે તે સંગ્રહનય. આ નયમાં સામાન્યની માન્યતા છે પણ વિશેષની નથી.

જેમકે આત્મા એક છે. હવે ખરેખર જુઓ તો આત્મા તો બધાં શરીરમાં અલગ અલગ છે. છતાં આત્મા જાતિ તરીકે એક છે તેવું કથન કરવું તે સંગ્રહનયનો મત છે.

(૩) વ્યવહારનય :- સામાન્ય રૂપે નિર્દોષ કરાયેલી વસ્તુ વિગતવાર સમજી શકાય તે માટે તેના ભેદ પાડી પૃથક્કરણ કરી બતાવનાર વિચાર તે વ્યવહારનય.

વ્યવહાર એટલે ખડુ ઉપચારવાળો વિસ્તૃત અર્થવાળો એવો જે લૌકિક બોધ અર્થાત્ લોક જે ગ્રહે એ જ વ્યવહાર.

સંગ્રહનયથી વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. જેમકે “દ્રવ્ય લાવ” એમ કહેવાથી એવો સંશય થાય કે ક્યું દ્રવ્ય? જીવ કે અજીવ આવો સંશય નિવારવા વ્યવહાર નયનો સહારો લેવો પડે.

પર્યાયાથિક નયના ચાર ભેદો છે-

(૧) ઋગ્નુસૂત્રનય :- વસ્તુના વર્તમાન પર્યાયને જુએ તે ઋગ્નુસૂત્રનય.

પદાર્થના વર્તમાન ક્ષણમાં રહેલા પર્યાય કે અવસ્થાને જ મુખ્ય રૂપે વિષય કરવાવાળો અભિપ્રાય તે ઋગ્નુસૂત્રનય કહે છે જેમકે સોનું એ દ્રવ્ય છે. તેનું કુંડલ બને તો વર્તમાન પર્યાય કુંડલ થયો. તેની બંગડી બને તો વર્તમાન પર્યાય બંગડી થયો. આ નય ભૂત કે ભાવિ કોઈપણ પર્યાયને સ્વીકારતું નથી. કેવળ વર્તમાન પર્યાયને જ માને છે.

(૨) શબ્દનય :- જે વિચાર શબ્દ પ્રધાન બની કેટલાક શાબ્દિક ધર્મો તરફ ઢળી તે પ્રમાણે અર્થ લેઈ કહ્યે તે શબ્દનય છે. આ શબ્દ નય અનેક શબ્દો વડે સુચવાતા એક વાચ્યાર્થને એક જ પદાર્થ સમજે છે. જેમાં ઈન્દ્ર-શક-પુરંદર ગમે તે કહો-ઈન્દ્ર અર્થ થાય.

પ્રમાણ નય મુજબ કાળ-કારક-લિંગ અને વચનના લેક્ષથી પદાર્થમાં લેઈ માનતો નય. તે શબ્દ નય જેમ કે મેરુ પર્વત હતો-છે અને હશે. અહીં કાળ લેક્ષથી ત્રણ રૂપ સ્વીકાર્યાં.

(૩) સમભિરૂઢ નય :- પર્યાય વાચી શબ્દોના નિરુક્તિ-વ્યુત્પત્તિ લેક્ષથી અર્થનો લેઈ માનવો તે સમભિરૂઢ નય કહેવાય. જેમાં ઈન્દ્ર-ઐશ્વર્ય લોગવવા વાળો તે ઈન્દ્ર. શક-સામર્થ્યવાળો તે શક-પુરંદર-શત્રુ નગરનો વિનાશ કરનારો તે પુરંદર.

આ બધા શબ્દો ઈન્દ્રવાચી હોવા છતાં તેના અર્થ વ્યુત્પત્તિ અપેક્ષાએ ભિન્ન ભિન્ન છે. તેનું ક્ષેત્ર શબ્દનય કરતાં અલ્પ છે.

(૪) એવંભૂત નય :- શબ્દ પોતાના અર્થનો વાચક ત્વારે જ અને જ્યારે વ્યુત્પત્તિ અને શબ્દનો ભાવ સમાન હોય જેમાં ઈન્દ્ર-ઐશ્વર્ય લોગ રૂપ ક્રિયા હોવાથી જ તે ઈન્દ્ર કહેવાય છે.

શક-સામર્થ્ય રૂપ ક્રિયા હોવાથી જ તે શક કહેવાય છે.

પૂર્વારણ-શત્રુ નગરના નાશ રૂપ ક્રિયા હોવાથી જ તે પુરંદર કહેવાય છે.

નયોના લેઈ પ્રકાર ચોથો:-

(૧) અર્થનય :- જે નયો પદાર્થનું પ્રરૂપણ કરે છે તેને અર્થ નય કહેવામાં આવે છે. આ અર્થનયના ચાર લેઈ છે. નૈગમ-સંબંધ-વ્યવહાર અને ઋગુ સૂત્ર.

(૨) શબ્દ નય :- શબ્દના વાચ્ય અર્થનું નિરૂપણ કરતા હોવાથી તે શબ્દ નય કહેવાય છે. શબ્દ નયના ત્રણ લેઈ છે. શબ્દ-સમભિરૂઢ અને એવંભૂત.

અધિગમ :- અહીં પ્રમાણતયૈઃ અધિગમઃ જે સૂત્ર મૂક્યું તેમાં પ્રમાણ શબ્દ અને નય શબ્દનો અર્થ જોયો. અધિગમ એટલે શું ?

અધિગમનો અર્થ પ્રસ્તાવનામાં તથા અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૩માં જોયો. અહીં અધિગમનો અર્થ “બોધ” લેવાનો છે. આ બોધ પ્રમાણ અને નય એ બંને સાધનો દ્વારા થાય છે તેમ સમજવું.

અધિગમ સ્વાર્થ અને પરાર્થ એમ બે પ્રકારે છે. મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવ અને કેવળ એ પાંચ જ્ઞાન રૂપ બોધને સ્વાર્થાધિગમ કહ્યો છે. અને જે વચનરૂપ બોધ છે તે પરાર્થાધિગમ છે.

આ પરાર્થ અધિગમ પણ બે પ્રકારે કહ્યો. એક પ્રમાણુ-અધિગમ. બીજો નય-અધિગમ. જે વાક્ય દ્વારા પદાર્થનો સંપૂર્ણ રૂપે બોધ થાય તેને પ્રમાણુઅધિગમ કહે છે. જેના દ્વારા દેશતઃ બોધ થાય તેને નયરૂપ પરાર્થાધિગમ કહે છે.

આ બંને પ્રકારના પરાર્થાધિગમની વિધિ અને પ્રતિષેધની મુખ્યતાને આશ્રીને સાત પ્રકાર કહ્યા છે તેને સપ્તભંગી કહે છે જેની ચર્ચા અહીં હવે પછી સપ્તભંગી નામક શીર્ષક હેઠળ અલગ પ્રવેલી છે.

૦ પ્રમાણુ અને નયની તુલના :- નય અને પ્રમાણુ વચ્ચે અંગાંગી ભાવ છે. પ્રમાણુ અંગી છે જ્યારે નયાયો તેના અંગો છે. પ્રમાણુ કોઈપણ બાબતનો પૂર્ણ પણે બોધ કરાવે છે જ્યારે નય આંશિક બોધ કરાવે છે.

આત્મા નિત્યાનિત્ય છે એમ કહીએ તો તે પ્રમાણુવાક્ય થયું પણ આત્મા નિત્ય છે. અથવા આત્મા અનિત્ય છે, વાક્યો નય વાક્યો કહેવાય કેમકે તે એક અંશને રજૂ કરે છે.

એ જ રીતે જ્ઞાન ક્રિયા મ્યાં મોક્ષ : આ વાક્ય પ્રમાણુ વાક્ય ગણાય. જ્ઞાનેન મોક્ષ : અથવા ક્રિયા મોક્ષ : એ નય વાક્ય ગણાય

□ સપ્તભંગી સ્વરૂપ

(૧) સ્યાદ સ્તિ એવ :- સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ છે જ. આ વિધિ કલ્પનાથી પ્રથમ ભંગ છે.

કથંચિત્ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ રૂપે વિધિ અંશનું પ્રધાનતાથી અને નિષેધ અંશનું ગૌણતાથી પ્રતિપાદન કરે છે.

જેમકે ઘડો વગેરે પદાર્થ છે, તો તે પોતાના દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી વિદ્યમાન છે પણ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી વિદ્યમાન નથી. જેમકે ઘડો માટીના પર્યાય રૂપે છે (અસ્તિ) પણ પાણી વગેરે પણાએ નથી માટે સ્યાત્ અસ્તિ કહ્યું. “તે સ્વરૂપે જ છે.” તેમ દર્શાવવા એવ મુક્યું. સ્યાત્ અસ્તિ એવ

(૨) સ્યાત્ નાસ્તિ એવ :- સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ નથી. જ આ

નિષેધની મુખ્યતા વાળો ભંગ છે. આ ભંગ પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવ રૂપે પદાર્થના નિષેધ અંશનું મુખ્યતાએ પ્રતિપાદન કરે છે. જેમકે ઘડો છે. તેનું માટી એ સ્વદ્રવ્ય છે. પીતળ જસત વગેરે પર દ્રવ્ય છે.

નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય કે ભાવ એ ચારમાં જે નિષેધાએ પદાર્થની વિવક્ષા કરી તે નિષેધાએ સ્વ-રૂપ ગણાય પણ અન્ય નિષેધાએ તેો પર-રૂપ જ ગણાશે. જેમકે મહાવીર નામ નિષેધો છે તેથી સ્થાપના નિષેધા એ તેો સ્યાન્ નાસ્તિ એવ જ ગણાશે.

(૩) સ્યાન્ અસ્તિ સ્યાન્ નાસ્તિ સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ છે જ કથંચિત્ નથી જ. એ પ્રમાણે વિધિ નિષેધની કલ્પના કરવી. જેમકે સ્વ અપેક્ષાએ ઘડો છે. પણ પરપર્યાય દષ્ટિ એ ઘડો નથી. એટલે કે સ્યાદસ્તિ એવ ઘટ : સ્યાન્ નાસ્તિ એવ ઘટ : ઘડો કથંચિત્ છે અને કથંચિત્ નથી તે ભાંગો બાણવો.

(૪) સ્યાન્ અવક્તવ્યમ્ એવ સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ અવકતવ્ય જ છે. બ્યારે એક સાથે છે અને નથી એમ કલ્પના કરો ત્યારે અવકતવ્ય ભાંગો બનશે.

અસ્તિ શબ્દ સત્વ ને પ્રતિપાદિત કરે છે. નાસ્તિ શબ્દ અસત્વને પ્રતિપાદિત કરે છે. પણ પ્રધાનપણે બંને શબ્દો એક બીજાને પ્રતિપાદિત કરી શકતા નથી. ઘડો છે બોલે ત્યારે સ્યાન્ અસ્તિ જ થશે. ઘડો નથી બોલે તેો સ્યાન્ નાસ્તિ જ થશે પણ એક સાથે ઘડો છે. નથી તેમ પ્રધાનપણે સાખીત ન થઈ શકે માટે તેને અવક્તવ્ય કહ્યું.

(૫) સ્યાન્ અસ્તિ એવ સ્યાન્ અવક્તવ્ય એવ ઘટ : સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ છે જ. કથંચિત્ અવકતવ્ય છે જ.

બ્યારે કોઈપણ પદાર્થમાં પોતાના દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી સત્વ હોવા છતાં અસ્તિત્વ નાસ્તિત્વ એક સાથે કહેવું અશક્ય હોય ત્યારે આ પાંચમો ભંગ બને.

વ્યવહારિક દૃષ્ટાન્ત લહીએ તેો શીખડમાં દહીં એ દ્રવ્યનું થોડું સત્વ છે તેથી કથંચિત્ સત્ છે. પણ સાથે સાથે તેમાં નહીં રહેલા પર દ્રવ્યોનું કથંચિત્ અસત્વ છે. તેથી કથંચિત્ સત્વ-અસત્વની પ્રધાન પણે એક કાળે વિવક્ષા કરવાથી અવકતવ્ય રૂપ જ થશે. એટલે અહીં સ્યાન્ અસ્તિ અને સ્યાન્ અવક્તવ્ય રૂપ ભંગ થશે.

(૬) સ્યાન્ નાસ્તિ એવ સ્યાન્ અવક્તવ્ય મેવ

સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ નથી જ. કથંચિત્ અવક્તવ્ય જ છે. એ પ્રમાણે નિષેધ તથા અવક્તવ્યની ઠલપનાથી આ ભંગ બને.

પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી પર સ્વરૂપને અનુસરીને પ્રધાન-પણે નાસ્તિત્વ છતાં એક સાથે અસ્તિત્વનાસ્તિત્વ કહેવું હોય ત્યારે આ ભંગ બને છે.

(૭) સ્યાન્ અસ્તિ એવ સ્યાન્ નાસ્તિ એવ સ્યાન્ અવક્તવ્યમેવ સર્વ વસ્તુ કથંચિત્ છે જ કથંચિત્ નથી જ કથંચિત્ અવક્તવ્ય જ છે. આ પ્રમાણે ક્રમે કરીને વિધિ-નિષેધ-અવક્તવ્ય જ છે.

જેમકે ઘડામાં માટીની અપેક્ષા એ સ્વ દ્રવ્ય છે. [અસ્તિ] જસત્-તાંબાની અપેક્ષા એ દ્રવ્ય નથી [નાસ્તિ] અને બંનેનો પ્રધાનતાએ સાથે વિચાર કરીએ તો અવક્તવ્ય ભાંગો થવાનો.

જીવાદિ તત્ત્વોને જાણવા માટે પ્રમાણ અને નય રૂપ સાધનો જાણ્યા તેમાં આ સપ્તભંગી પણ વસ્તુની જૂદી જૂદી અપેક્ષા એ વિવક્ષા માટે જ છે. જેમકે જીવ જીવસ્વરૂપે અસ્તિ છે: પણ કર્માદિ અપેક્ષા એ નાસ્તિ છે. આ રીતે સાતે તત્ત્વોની વિવક્ષા થઈ શકે.

卐

[૪] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

દઢ્વાણ સઢ્વભાવા સઢ્વષમાણેહિં જસસ ડ્વલદ્ધા.

સઢ્વ્વાહિં નયવિહાહિં વિત્થારરુદ્ધ ત્તિ નાયઢ્વો

ઉત્તરાધ્યયન અધ્યયના ૨૮ ગાથા ૨૪.

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

૦ પ્રમાણ—વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય : ૧ સૂત્ર ૯ થી સૂત્ર : ૩૨

૦ નય :—વિશેષ ચર્ચા અધ્યાય : ૧ સૂત્ર ૩૩-૩૪.

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

(૧) પ્રમાણ નય તત્ત્વા લોકાલંકાર (૨) નય રહસ્ય. (૩) નય ઠણ્ણિકા

(૪) જૈન તર્ક ભાષા. (૫) સ્યાદ્કાદ રત્નાકર.

તત્ત્વાર્થ પરિશિષ્ટ સૂત્ર : ૧૨૩-૧૨૪ (જુઓ પરિશિષ્ટ : ૫)

卐

[9] પદ્ય

卐

- (૧) જીવ આદિ સાત તત્ત્વો પ્રમાણુ-નયથી ધારતાં જ્ઞાન તેનું થાય સુંદર વસ્તુ તત્ત્વ વિચારતા અનંત ધર્મધારી વસ્તુ અનેક ભેદે જે ગ્રહે કહેવાય તે પ્રમાણુ ને નય એક ભેદને સફૂલે.
- (૨) નય છે વસ્તુનો અંશને સર્વાંશો પ્રમાણુ છે. નય વા એક દષ્ટિને પ્રમાણુ સર્વ દષ્ટિને.

卐

[10] નિઠકર્ષ

卐

કર્મબદ્ધ આત્માને કર્મથી છુટવાના ઉપાય તરીકે પરમાત્માએ પ્રકાશીલ જ્ઞાન પ્રમાણુ રૂપ છે.

આ સૂત્ર પ્રમાણુ અને નયથી બોધ થવાનું જણાવે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુમાં સકલ પારમાર્થિક પ્રમાણુ થકી પૂર્ણ બોધ થાય છે. આવો પૂર્ણ બોધ પામી અને અંતિમ લક્ષ્ય એવા મોક્ષ તત્ત્વને પામી શકાય છે.

વળી નય જ્ઞાન દ્વારા કે સમભંગી પરથી સ્વ દ્વારા સત્ત્વું જ્ઞાન મેળવી પર દ્રવ્યનો પરિહાર થઈ શકે. તેથી સ્વ એવા જીવ દ્રવ્યનો આશ્રય કરી પર એવા કર્મ પુદ્ગલનો પરિહાર કરવો.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય-૧ સૂત્ર : ૭

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

આ સૂત્ર દર્શનાદિ તથા જીવાદિ તત્ત્વોના વિશેષ જ્ઞાન માટેના કેટલાંક દ્વારોનો નિર્દેશ કરે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અધિગમ ઉત્પન્ન કરવાના સાધનો કયા કયા હોઈ શકે તેનો નિર્દેશ કરે છે.

卐

[2] સૂત્ર:મૂળ

卐

નિર્દેશ સ્વામિત્વ સાધનાધિકરણ સ્થિતિ વિધાનત:

卐

[3] સૂત્ર:પૃથક્

卐

નિર્દેશ-સ્વામિત્વ-સાધન-અધિકરણ-સ્થિતિ-વિધાનત:

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

નિર્દેશ [વસ્તુ સ્વરૂપ], સ્વામિત્વ [માલિકી], સાધન

[કારણ], અધિકરણ [આધાર], સ્થિતિ [કાળ] અને વિધાન [પ્રકાર]....[આ છ સાધન વડે તત્ત્વોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે.]

❧ [5] શબ્દ જ્ઞાન ❧

- (૧) નિર્દેશ:- વસ્તુ સ્વરૂપના કથનને નિર્દેશ કહે છે.
- (૨) સ્વામિત્વ:- વસ્તુના અધિકારી પશ્ચાને સ્વામિત્વ કહે છે.
- (૩) સાધન:- વસ્તુની ઉત્પત્તિના કારણોને સાધન કહે છે.
- (૪) અધિકરણ:- વસ્તુનો આધાર અથવા વસ્તુ ક્યાં અને શેમાં રહે છે તેને અધિકરણ કહે છે.
- (૫) સ્થિતિ:- વસ્તુના કાળની અવધિને સ્થિતિ કહે છે.
- (૬) વિધાન:- વસ્તુના ભેદોને વિધાન કહે છે.

❧ [6] અનુવૃત્તિ ❧

- (૧) પ્રમાણ નચૈરધિગમઃ થી અધિગમઃ ની અનુવૃત્તિ લીધી છે.
- (૨) જીવાઽ જીવા શ્રવબન્ધ સંવર નિર્જરા મોક્ષાસ્તત્ત્વમ્
- (૩) તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનં. સૂત્રથી સમ્યક્દર્શનં

❧ [7] પ્રબોધટીકા ❧

નાનો કે મોટો કોઈપણ જિજ્ઞાસુ જ્યારે પહેલવહેલો કોઈ નવી વસ્તુ જુએ છે. એનું નામ સાંભળે છે ત્યારે તેની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગી ઉઠે છે. પરિણામે પૂર્વે નહીં જાણેલી કે નહીં જાણેલી/સાંભળેલી વસ્તુના સંબંધમાં અનેક પ્રશ્નો કરવા લાગે છે.

એ વસ્તુનો આકાર-રંગ-રૂપ માલિકી તેને બનાવવાનો ઉપાય ટકાઉપણાની મર્યાદા પ્રકાર આદિ સંબંધે વિવિધ પ્રશ્નો કરે છે અને ઉત્તર પ્રાપ્ત કરી પોતાની જ્ઞાનવૃદ્ધિ કરે છે.

એ જ રીતે અંતર દષ્ટિવાળી વ્યક્તિ મોક્ષમાર્ગ વિશે સાંભળીને તે સંબંધે વિવિધ પ્રશ્નો દ્વારા પોતાનું જ્ઞાન વધારે છે.

□ એક દષ્ટાન્ત લઈએ જેમકે સાડી.

- (૧) નિર્દેશ-સાડી એ બહેનોને પહેરવાનું એક જાતનું લાંબુ-પાંખીટરનું કપડું છે.
- (૨) સ્વામિત્વ-આ સાડી અમુક બહેનની છે અર્થાત્ તે તેના માલિક છે.
- (૩) સાધન :- આ સાડી કાપડમાંથી બને છે.

- (૪) અધિકરણ :- આ સાડી કબાટમાં મુકાય છે અથવા શરીરે પહેરાય છે.
 (૫) સ્થિતિ :- આ સાડી બે-ત્રણ વર્ષ સુધી ટકી રહે છે.
 (૬) વિધાન (લેદ) :- આ સાડી સફેદ-લાલ-પીળી-ઠાળી વગેરે રંગની હોય છે.

□ જીવાદિ તત્ત્વોનો અધિગમ આ છ દ્વારના આધારે :-

(૧) જીવ :- છ દ્વારની ચર્ચા

નિર્દેશ :- પર્યાયાર્થિક નયની દૃષ્ટિએ જીવ ઔપશમિક વગેરે લાવથી યુક્ત છે. દ્રવ્યાર્થિક નયથી નામ-સ્થાપનાદિ રૂપ જીવ છે. પ્રમાણુ દૃષ્ટિએ જીવનો નિર્દેશ નામાદિ તથા લાવ બંને રૂપે થઈ શકે.

સ્વામિત્વ :- નિશ્ચય દૃષ્ટિએ જીવ પોતાના પર્યાયોનો સ્વામિ છે. જેમકે અગ્નિનું સ્વામિત્વ ઉષ્ણતા ઉપર છે અને વ્યવહાર દૃષ્ટિએ બધા પદાર્થો પર જીવનું સ્વામિત્વ હોઈ શકે છે.

સાધન :- જીવને સ્વ-સ્વરૂપના લાભનું કારણ (સાધન) નિશ્ચય નયથી તો અનાદિ પારિણામિક લાવ જ છે. વ્યવહારનયથી ઔપ-શમિકાદિ લાવ તથા માતા-પિતાના રજ-વીર્યથી સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય છે.

અધિકરણ :- નિશ્ચય નયથી જીવ પોતાના અસંખ્યાત પ્રદેશોમાં રહે છે. વ્યવહારનયે કર્માનુસાર પ્રાપ્ત શરીરમાં રહે છે.

સ્થિતિ :- દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ જીવની સ્થિતિ અનાદિ અનંત છે. પર્યાયની અપેક્ષાએ તો જે ગતિમાં જે આયુ હોય તે અપેક્ષાએ એક સમયથી માંડી અનેક પ્રકારે સ્થિતિ હોઈ શકે.

વિધાન (લેદ) :- જીવ દ્રવ્ય નારક-મનુષ્ય વગેરે પર્યાયોના લેદથી સંખ્યાત-અસંખ્યાત અને અનંત પ્રકારનું છે.

(૨) અજીવ-છ દ્વારની ચર્ચા-

નિર્દેશ :- દશ પ્રાણથી રહિત-ચેતના લક્ષણુ વિહિન સજીવનું સ્વરૂપ છે અથવા નામ સ્થાપનાદિ રૂપ પણ અજીવ છે.

સ્વામિત્વ :- અજીવનો સ્વામી અજીવ જ છે પણ ભોક્તા હોવાના કારણે જીવ પણ અજીવનો સ્વામી બને છે.

સાધન :- (અજીવ) પુદ્ગલોના અણુત્વનો સાધન “લેદ” છે, સ્કન્ધનું સાધન “લેદ” અને “સંઘાત” છે. જ્યારે ધર્મ-અધર્મ કાળ અને આકાશમાં સાધન અનુક્રમે અતિ-સ્થિતિ-વર્તના અને અવગાહના છે.

અધિકરણુ :- સામાન્ય રીતે પ્રત્યેક દ્રવ્યોનું પોતાનું નિજરૂપ અધિકરણુ છે. પાણીને માટે ઘડો અધિકરણુ છે.

સ્થિતિ :- દ્રવ્યદૃષ્ટિથી સંલવની સ્થિતિ અનાદિ અનંત હોય છે. પર્યાય દૃષ્ટિએ એક સમયથી માંડીને સ્થિતિ હોય છે.

વિધાન :- દ્રવ્ય દૃષ્ટિએ ધર્મ-અધર્મ-આકાશત્રણે અસ્તિકાયનો એક એક લેહ છે. પર્યાય દૃષ્ટિએ અનંત જીવ પુદ્ગલોની ગતિ સ્થિતિ વગેરે નિમિત્ત હોવાથી સંખ્યાત અસંખ્યાત અનંત સમય છે કાળ સંખ્યાત અસંખ્યાત-અનંત છે.

(૩) આસ્રવ :- છ દ્વારની ચર્ચા-

નિર્દેશ :- આસ્રવ મન વચન અને કાયાની ક્રિયારૂપ હોય છે. અથવા નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-ભાવ રૂપ આસ્રવ હોય છે.

સ્વામિત્વ :- ઉપાદાન રૂપ આસ્રવનો સ્વામિ જીવ છે. નિમિત્ત દૃષ્ટિએ કર્મપુદ્ગલ પણ આસ્રવનો સ્વામી છે.

સાધન :- આસ્રવનું કારણ અશુદ્ધ આત્મા અથવા નિમિત્તરૂપે કર્મ છે.

અધિકરણુ :- આસ્રવનો આધાર જીવ પોતે છે. કેમકે કર્મ-પરિપાક જીવમાં જ થાય છે. ઉપચારથી કર્મ નિમિત્તક શરીર પણ આસ્રવનો આધાર છે.

સ્થિતિ :- આસ્રવની સ્થિતિ રાજવાર્તિકમાં જણાવ્યા મુજબ વાચિક અને માનસ માટે જઘન્યથી એક સમય-ઉત્કૃષ્ટથી અનંતમુંદુર્ત છે. કાયિક આસ્રવ જઘન્યથી એક સમય ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાત પુદ્ગલ પરાવર્તન પ્રમાણુ છે.

વિધાન (લેહ) :- વાચિક અને માનસ આસ્રવ ના સત્ત્વ-અસત્ત્વ-મિશ્ર-અસત્ત્વાત્ત્વ ચાર પ્રકારે છે. કાયાસ્રવ ઔદારિક-ઔદારિક-મિશ્ર-વૈક્રિય-વૈક્રિયમિશ્ર-આહારક-આહારક-મિશ્ર-કાર્મણુ સાત લેહ છે.

શુભ અને અશુભ લેહે આસ્રવ બે પ્રકારે છે.

(૪) બંધ :- છ દ્વારોથી બંધની ચર્ચા

નિર્દેશ :- જીવ અને કર્મ પ્રદેશોમાં પરસ્પર સંશ્લેષ બંધ છે. બંધનાં નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય-લેહ ચાર સ્વરૂપે છે.

સ્વામિત્વ :- બંધનું ક્ષણ જીવ પોતે ભોગવે છે. માટે તેનો સ્વામી જીવ છે. વળી પુદ્ગલ કર્મ પણ બંધનો સ્વામી કહી શકાય.

સાધન :- મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય, પ્રમાદ અને યોગ એ બંધના સાધન છે. અથવા તે રૂપે પરિણત આત્મા બંધનું સાધન છે.

અધિકરણ :- જીવ અને કર્મ પુદ્ગલ જ બંધના આધાર છે.

સ્થિતિ :- ઉત્કૃષ્ટથી જ્ઞાનાવરણ-દર્શનાવરણ-વેદનીય-અતંરાય ૩૦ કોડા કોડી સાગરોપમની, મોહનીયની ૭૦ કોડાકોડી સાગરોપમની, નામ અને ગોત્રની ૨૦ કોડા કોડી સાગરોપમની અને આયુષ્યની ૩૩ કોડા કોડી સાગરોપમની સ્થિતિ છે.

વિધાન (લેદ) :- સામાન્ય રીતે બંધનો એક જ લેદ છે. શુભ અને અશુભ લેદે, બંધ બે પ્રકારે છે.-પ્રકૃતિ-સ્થિતિ-રસ-પ્રદેશથી બંધ ચાર પ્રકારે છે. મિથ્યાત્વ-અવિરતિ-કષાય-યોગ અને પ્રમાદથી બંધ પાંચ પ્રકારે છે. જ્ઞાનાવરણીયાદિ મૂળ લેદે આઠ પ્રકારે છે. કર્મ પ્રકૃત લેદે ૧૫૮ પ્રકારે બંધ છે.

(૫) સંવર છ દારોથી બંધની ચર્ચા

નિર્દેશ :- આસ્ત્રવ નિરોધને સંવર કહે છે. અથવા નામ-સ્થાપના-દ્રવ્ય અને લાવ ચાર સ્વરૂપે સંવર છે.

સ્વામિત્વ :- સંવરનો સ્વામી જીવ છે. અને રોકવામાં આવતા કર્મની દષ્ટિએ કર્મ પણ સ્વામિ ગણી શકાય.

સાધન :- શુભિ-સમિતિ-ભાવના ધર્મ વગેરે તેના સાધનો છે.

અધિકરણ :- સંવરનો આધાર જીવ પોતે છે.

સ્થિતિ :- સંવરની જઘન્ય સ્થિતિ અંતમુહૂર્ત છે. ઉત્કૃષ્ટ કંઈક ન્યૂન પૂર્વકોટિ પ્રમાણ-રાજવાર્તિકમાં કહી છે.

વિધાન :- સંવર પોતે એક લેદ છે. શુદ્ધિથી ત્રણ લેદ, સમિતિથી પાંચ લેદ ધર્મના દશલેદ; ભાવનાના ૧૨ લેદ, પરીષદ જ્ય ૨૨ લેદે, તપ બારલેદે, ચારિત્ર પાંચ લેદે, એવા ૫૭ લેદે સંવર ગણવાય છે.

(૬) નિર્જરા :- છ દારોમાં નિર્જરા તત્ત્વની ચર્ચા.

નિર્દેશ :- સમયના પ્રરિપાકે ભોગવાયાથી કે તપ વિશેષ થકી કર્મોની ક્ષણદાન શક્તિ નષ્ટ કરી કર્મોને ખેરવી દેવા તે નિર્જરાનું સ્વરૂપ છે. નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય લાવ એ ચાર સ્વરૂપે પણ નિર્જરા છે

સ્વામિત્વ :- ભાવથી આત્મા એ નિર્જરાનો સ્વામી છે. દ્રવ્યથી કર્મ એ નિર્જરાનો સ્વામી ગણાય.

સાધન :- નિર્જરાનું સાધન તપ છે અને બીજું કર્મવિપાક છે.

અધીકરણુ :- આત્મા અથવા નિર્જરા પોતે જ અધીકરણુ છે.

સ્થિતિ :- જઘન્યથી એક સમય અને ઉત્કૃષ્ટથી અન્તર્મુહુર્ત સ્થિતિ કહી બીજી રીતે સાદિ સાંત સ્થિતિ એટલે કે કર્મ બંધથી કર્મ લોગવાઈ બંધ ત્યાં સુધી.

વિધાન (લેદ) કર્મ અપેક્ષાએ તો સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંત લેદ છે મૂળ પ્રકૃતિ દષ્ટિએ આઠ લેદ છે. પ્રકૃતિ લેદે ૧૫૮ લેદ છે. સામાન્યથી નિર્જરા એક લેદ ગણાય.

(૭) **મોક્ષ :-** છ દ્વાર થકી મોક્ષની ચર્ચા.

નિર્દેશ :- સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય તે મોક્ષ છે, અથવા નામ-સ્થાપના દ્રવ્ય ભાવ એ ચાર સ્વરૂપે પણ મોક્ષ નિર્દેશ થાય છે.

સ્વામિત્વ :- પરમ આત્મા અને મોક્ષ સ્વરૂપ જ તેનો સ્વામી છે

સાધન :- સમ્યગ્દર્શન સમ્યગ્જ્ઞાન અને સમ્યગ્ચારિત્ર મોક્ષના સાધન છે. [શુબ્ધો સૂત્ર ૧ : ૧]

અધીકરણુ :- જીવ અને પુદ્ગલ તેનો આધાર છે.

સ્થિતિ :- મોક્ષની સ્થિતિ સાદિ અનન્ત છે.

વિધાન :- સામાન્યથી મોક્ષનો એક જ પ્રકાર છે. દ્રવ્ય-ભાવ અને લોકતત્ત્વ દષ્ટિએ અનેક પ્રકાર થઈ શકે.

□ **સમ્યગ્દર્શન :-** [ખાસ નોંધ :- સમ્યગ્ દર્શન વિશેની ચર્ચા અલગ વિભાગમાં કરી છે. છતાં અહીં સામાન્યથી છ દ્વાર કહ્યાં છે.]

નિર્દેશ :- તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનુ એ જ સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ છે.

સ્વામિત્વ :- તેનો સ્વામી આત્મા પોતે છે.

સાધન :- ઉપશમ-ક્ષય વગેરે દર્શન મોહના અંતરંગ સાધન છે. ઉપદેશ વગેરે બાહ્ય સાધન છે.

અધીકરણુ :- આત્મા એ તેનો આધાર છે.

સ્થિતિ :- દર્શનની જઘન્ય સ્થિતિ અન્તર્મુદૂર્ત છે અને ઉત્કૃષ્ટ સ્થિતિ સાધિક ૬૬ સાગરોપમ છે.—ઔપશમિક-ક્ષાયોપશમિક સાદિ અનંત સ્થિતિ છે.

વિધાન :- સમ્યગ્દર્શનનો એક લેહ છે. ખીજી રીતે નિસર્ગ-અધિગમ બે લેહ છે. ઉપશમ ક્ષય-ક્ષયોપશમ ત્રણ લેહે છે. પરિણામ લેહે તો સંખ્યાત-અસંખ્યાત-અનંત લેહ થઈ શકે.

□ સમ્યગ્જ્ઞાન :- છ દ્વારની ચર્ચા.

નિર્દેશ :- જીવાદિ તત્ત્વોની જાણકારીને સમ્યગ્જ્ઞાન કહે છે.

સ્વામિત્વ :- તેનો સ્વામી આત્મા પોતે છે.

સાધન :- જ્ઞાનાવરણીય કર્મોનો ક્ષયોપશમ કરવો તે સાધન છે.

અધિકરણ :- આત્મા એ જ્ઞાનનો આધાર છે.

સ્થિતિ :- ક્ષાયોપશમિક એવા મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાવની સ્થિત સાદિ સાન્ત છે. ક્ષાયિક જ્ઞાનની સ્થિતિ સાદિ અનન્ત છે.

વિજ્ઞાન :- સામાન્યથી જ્ઞાનનો એક લેહ છે. પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ લેહે બે પ્રકાર છે. દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય રૂપ જ્ઞેય લેહે ત્રણ પ્રકાર છે. મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યાય-કેવળ લેહે પાંચ પ્રકાર છે. જ્ઞેય પરિણતિથી તો અનંત લેહ પણ થઈ શકે.

□ સમ્યગ્ચારિત્ર :- છ દ્વાર થકી ચર્ચા

નિર્દેશ :- કર્મોને આવવાના કારણોની નિવૃત્તિને ચારિત્ર કહે છે.

સ્વામિત્વ :- સમ્યગ્ચારિત્રનો સ્વામી આત્મા છે

સાધન :- ચારિત્ર મોહનીયનો ક્ષય ઉપશમ એ ચારિત્રનું સાધન છે.

અધિકરણ :- આત્મા પોતે ચારિત્રનો આધાર છે.

સ્થિતિ :- ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક ચારિત્રની સ્થિતિ સાદિ સાન્ત છે. ક્ષાયિક ચારિત્રની સ્થિતિ આદિ અનન્ત છે.

વિધાન :- સામાન્યથી એક લેહ છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર નિવૃત્તિ અપેક્ષાએ બે લેહ છે. ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક-ઔપશમિક એ ત્રણ લેહ છે સામયિક છે દોપસ્થાનીય- પરિહાર વિશુદ્ધિ સૂક્ષ્મસંપશય યથાખ્યાત પાંચ લેહે છે. પરિણામ દષ્ટિએ તો અનંત લેહ થઈ શકે.

□ સમ્યગ્દર્શન સંખ્યે છ દ્વારોની વિશેષ ચર્ચા

(૧) સમ્યગ્દર્શનનું (નિદેશ) સ્વરૂપ શું છે ?

સામાન્ય નિદેશથી જીવ અજીવાદિ તત્ત્વોની શ્રદ્ધાને સમ્યગ્દર્શન કહ્યું છે.

સમ્યગ્દર્શન એ શુદ્ધ દર્શન મોહનીય કર્મરૂપ કામણી વર્ગજ્ઞાના સ્વરૂપે પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે.

દર્શન મોહનીય કર્મને જોમને સર્વથા ક્ષય થયો છે એવો વર્ણુ ગંધ-રસ-સ્પર્શના અભાવરૂપ જીવ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો જીવ કહેવાય. તે અપેક્ષાએ તેનું સમ્યગ્દર્શન જીવરૂપ હોઈ અરૂપી છે તેથી તે પુદ્ગલ સ્કંધ કે પુદ્ગલ પરમાણુ રૂપે નથી.

(૨) સમ્યગ્દર્શનનો સ્વામી કોણ છે.

□ આ વાતનો ઉત્તર ત્રણ રીતે છે.

(૧) આત્મસંયોગે જે આત્મામાં સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે તે તેનો સ્વામી છે.

(૨) પરસંયોગે એક કે એકથી વધુ જે જીવ કે અજીવની નિશ્રાથી સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે તે તે જીવ કે અજીવ પણ સ્વામી ગણાશે.

(૩) જીવને એક કે વધુ જીવ તથા પ્રતિમાદિ અજીવ નિશ્રાએ એમ ઉભય પણે સમ્યગ્દર્શન ઉત્પન્ન થાય છે તેને ઉભયસંયોગે સ્વામિત્વ ગણ્યું.

○ બીજી દષ્ટિએ સમ્યગ્દર્શનનો સ્વામી ભવ્ય જીવ જ હોઈ શકે અભવ્ય કે જાતિભવ્ય સમ્યગ્દર્શનના સ્વામી ન હોય.

○ ઈન્દ્રિય અપેક્ષાએ સંજી પંચેન્દ્રિય ત્રણે સમ્યગ્દર્શનનો સ્વામી થઈ શકે. એકેન્દ્રિયથી ચરિન્દ્રિયને કોઈ જ દર્શન-હોતુ નથી.

○ કાય અપેક્ષાએ ત્રસકાયને સમ્યગ્દર્શન હોઈ શકે. સ્થાવર-કાયને ન હોય.

○ વેદ અપેક્ષાએ ત્રણે વેદમાં ત્રણે દર્શન થાય પણ અવેદીને તેો ક્ષાયિક દર્શન જ હોય.

૦ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ મતિ આદિ ચાર જ્ઞાનમાં ત્રણે દર્શન હોય શકે પણ કેવળજ્ઞાનને ક્ષાયિકદર્શન જ હોવાનું.

આવા અનેક ભેદે સ્વામિત્વ નક્કી થઈ શકે.

(૨) સમ્યગ્દર્શનના સાધન કયા ?

૦ સમ્યગ્દર્શન નિસર્ગ અને અધિગમ વડે ઉત્પન્ન થાય છે. આ આ નિસર્ગ અને અધિગમની વાત અધ્યાય ૧ : સૂત્ર : ૩માં કહી છે. [અધિગમ એટલે યોગ્ય પ્રયત્ન] એવો અર્થ અગે અભિપ્રેત છે.

૦ દર્શનને આવરતા ઠમોના ક્ષય-ઉપશમ કે ક્ષયોપશમ વડે સમ્યગ્દર્શનની પ્રાપ્તિ થાય છે.

૦ બાહ્ય સાધનમાં જાતિસ્મરણ જ્ઞાન ધર્મશ્રવણ-વેદનાનો અનુભવ-જિનદર્શન પ્રતિમાદર્શન-જિનમહિમા કે દેવઋદ્ધિદર્શન વગેરે બાહ્ય નિમિત્તો થકી સમ્યગ્દર્શન થાય છે.

(૪) સમ્યગ્દર્શનનું અધિકરણ શું ?

૦ આત્મસંનિધાને-સમ્યગ્દર્શન જીવમાં હોય છે- બાહ્ય સંનિધાને સમ્યગ્દર્શન એક કે વધારે જીવ અથવા અજીવમાં હોય છે. ઉભય સંનિધાને સમ્યગ્દર્શન નો આધાર આત્મ તથા બાહ્ય બંને સંનિધાનોમાં હોય છે.

૦ ખીજી રીતે સમ્યગ્દર્શનનું. અભ્યંતર અધિકરણ આત્મા પોતે છે બાહ્ય અધિકરણ ત્રસનાડી છે.

(૫) સમ્યગ્દર્શનની સ્થિતિ શું ?

સમ્યગ્દષ્ટિના બે ભેદ છે (૧) સાદિ સાંત (૨) સાદિ અનંત

સમ્યગ્દર્શનની સાદિ સાંત જ છે. તે જઘન્યથી અંતમુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી સાધિક ૬૬ સાગરોપમ છે. સમ્યગ્દષ્ટિમાં ૧૩ મે ગુણુઠાણે સયોગી કેવળી અરિહંત, ૧૪ માં ગુણુઠાણા વર્તી અયોગી કેવળી અને સિદ્ધ પરમાત્મા સાદિ અનંત સ્થિતિવાળા છે.

(૬) સમ્યગ્દર્શનના ભેદ કેટલા ?

૦ હેતુની દષ્ટિએ દર્શન મોહનીય ઠમના ક્ષયાદિકથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી ક્ષાયિક-ઔપશમિક અને ક્ષાયોપશમિક ત્રણ પ્રકારે સમ્યગ્દર્શન છે.

૦ નિસર્ગ અને અધિગમથી બે લેદે છે.

૦ આજ્ઞા-માર્ગ-ઉપદેશ- સૂત્ર-બીજ-સંક્ષેપ-વિસ્તાર અર્થ- અવગાઠ-પરમાવગાઠ લેદથી સમ્યગ્દર્શને દશ લેદે છે.

[નોંધ :- સ્વોપજ્ઞ લાબ્યાદિ અર્થથી દર્શનના લેદનો વિસ્તાર નોંધ્યો તેમ બીજા લેદ સમજી લેવા]

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ :-

નિદેસે પુરિસે કારણ કહિં કેસુ કાલં કહિવિહં -

અનુયોગદ્વાર સૂત્ર : ૧૫૧ ૨-૬-૭-૧૫ ૧૬-૧૮-૧૩

卐

[9] પદ

卐

(૧) નિદેશને સ્વામિત્વ બીજું ત્રીજું સાધન જાણવું અધિકરણુ ચોથું સ્થિતિને વગી વિધાન છઠું લાવવું

(૨) સ્વરૂપ અધિકારિત્વ અને આધાર સાધનો કાળ સીમા પ્રકારો ય સત્તા સંખ્યાય ક્ષેત્રે જ

[ઉત્તરાર્ધ પદ સૂત્ર આઠમાં જોવું]

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સૂત્ર આઠમાં આપેલ છે. કેમકે બંને સૂત્ર મળીને ૧૪ દ્વાર વિચારણા થાય છે.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય: ૧ સૂત્ર : ૮

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

તત્ત્વોનો વિશેષરૂપે જાણવા માટે આઠ અનુયોગ દ્વારો ને આ સૂત્ર જાણાવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો અધિગમ [ગ્રંથ] પ્રાપ્ત કરવાના પદ્ધતિસરના શાસ્ત્રીય સાધનો જાણાવે છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

સત્સંખ્યા ક્ષેત્ર સ્પર્શન કાલાન્તર માવાડ્વપ્ત બહુત્વૈચ્છ

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

સત્-સંખ્યા-ક્ષેત્ર-સ્પર્શન-કાલ-અન્તર-માવ-અલ્પવહુત્વૈ ચં

❧

[4] સૂત્રસાર

❧

સત્ (વિદ્યમાનતા), સંખ્યા, ક્ષેત્ર, સ્પર્શના, કાળ, અંતર, ભાવ, અદ્વયબહુત્વ (ન્યુનાધિકતા) [આ આઠ દ્વારો] વડે [તત્ત્વોનું] જ્ઞાન થઈ શકે છે]

❧

[5] શબ્દજ્ઞાન :

❧

- (૧) સત્ :- વસ્તુનું અસ્તિત્વ કે વિદ્યમાનતાને સત્ કહે છે.
- (૨) સંખ્યા :- વસ્તુના પરિણામોની ગણતરીને સંખ્યા કહે છે.
- (૩) ક્ષેત્ર :- વસ્તુના વર્તમાન કાળના નિવાસને ક્ષેત્ર કહે છે.
- (૪) સ્પર્શન :- વસ્તુના ત્રણે કાળ સંબંધી નિવાસને સ્પર્શન કહે છે.
- (૫) કાળ :- વસ્તુની સ્થિતિ રહેવાની મર્યાદાને કાળ કહે છે.
- (૬) અંતર :- વસ્તુના વિરહ કાળને અંતર કહે છે.
- (૭) ભાવ :- ઔપશમિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-ઔદયિક પારિણામિક એ પાંચ ભાવ છે.
- (૮) અદ્વય બહુત્વ :- અન્ય પદાર્થોની અપેક્ષા એ વસ્તુની હીનતા-અધિકતાનું વર્ણન તે અદ્વય બહુત્વ.

❧

[6] અનુવૃત્તિ

❧

- (૧) પ્રમાણ નયૈરધિગમ : થી અધિગમ : ની અનુવૃત્તિ લીધી છે.
- (૨) જીવાઽ જીવાશ્રવઽ સૂત્ર ૪
- (૩) તત્ત્વાર્થ શ્રદ્ધાનમ્ સૂત્ર ૨ થી સમ્યગ્દર્શનમ્

❧

[7] પ્રબોધ ટીકા

❧

જે રીતે નિર્દેશ આદિ છ દ્વારોનું વિવેચન કર્યું તે રીતે આ આઠ દ્વારોને પણ જીવાદિ તત્ત્વોમાં ચર્ચી શકાય. પરંતુ અહીં માત્ર સમ્યગ્દર્શનના સંદર્ભમાં જ આ આઠે દ્વારોની વિચારણા કરી છે. કેમકે અહીં તેર (ચૌદ) માર્ગણાને આધારે કઈ રીતે મૂલવણી થઈ શકે તેને મહત્વ આપ્યું છે.

□ સમ્યગ્દર્શનના સંદર્ભમાં આઠે દ્વારોની વિચારણા :-

(૧) સત્-સત્ એટલે વિદ્યામાનતા વિવક્ષિત વસ્તુ જગતમાં વિદ્યમાન છે કે નહીં? તે બાબત વિચારણા માટે આ દ્વાર છે.

જે કે સત્ શબ્દનો સાધુ-અર્ચિત-પ્રશસ્ત-સત્ય-અસ્તિત્વ એ રીતે કેટલાંયે અર્થો છે. તેમાં અહીં સત્ નો અર્થ અસ્તિત્વ સ્વીકાર્યો છે.

સમ્યગ્દર્શન જગતમાં વિદ્યમાન છે. તે ચેતનનો ગુણ હોવાથી ચેતન (જીવ)માં જ વિદ્યમાન છે. અજીવ (જડ)માં હોતો નથી. છતાં દરેક જીવ સમ્યગ્દર્શન યુક્ત હોય તેવું બનતું નથી. પણ સિદ્ધના જીવો કે કેવળી લગવંતોમાં નિયમા ક્ષાયિક દર્શન વિદ્યમાન હોય છે. બીજા જીવોમાં હોય અને ન પણ હોય.

[ગતિ-ઈન્દ્રિય વગેરે *૧૩/૧૪ અનુયોગ દ્વારો થકી તેની વિચારણા આગળ કરી છે. આ અનુયોગ દ્વારોને જીવસમાસ તથા માર્ગણા કહી છે.]

(૨) સંખ્યા :- વિવક્ષિત વસ્તુની અથવા તેના માલિકની સંખ્યા કેટલી છે? તેની વિચારણા આ દ્વાર થકી થાય છે.

જેનો સફલાવ-વિદ્યમાનતા પ્રસિદ્ધ છે તે જ પદાર્થની સંખ્યાત-અસંખ્યાત કે અનંત રૂપે ગણના કરાય છે. માટે જ સત્ પછી સંખ્યાનું શ્રેણી કરાયું છે.

સમ્યગ્દર્શનની દષ્ટિએ વિચારો તો સમ્યગ્દર્શન અસંખ્યાત છે પણ સમ્યગ્દષ્ટિ અનંત છે. કેમ કે ચારે ગતિમાં દ્રવ્ય રૂપ સમ્યગ્દર્શન વાળા જીવો અસંખ્યાત હોઈ શકે છે. જ્યારે છદ્મસ્થ અને સંયોગી-તથા-અયોગી કેવળી એ ભવસ્થ ક્ષાયિક સમ્યગ્ દષ્ટિ જીવો તથા સિદ્ધ-સ્થ ક્ષાયિક સમ્યદષ્ટિ જીવો મળી અનંતા છે.

(૩) ક્ષેત્ર :- વિવક્ષિત તત્ત્વ અથવા તેનો સ્વામી કેટલા ક્ષેત્રમાં હોઈ શકે તે આદ્વાર વડે નક્કી કરવું. [જ્યાં જીવાદિ દ્રવ્યો વસે છે તે ક્ષેત્ર.]

જે વસ્તુની સંખ્યાનું જ્ઞાન થઈ ગયું તેનો ઉપર-નીચે આદી રૂપથી વર્તમાનમાં કેટલો નિવાસ છે તે જાણવા માટે સંખ્યા પછી ત્રીજું ક્ષેત્રનું શ્રેણી કર્યું છે.

સમ્યગ્દર્શનમાં આ દ્વારને ઘટાવીએ તો લોકના અસંખ્યાતમાં સમ્યગ્ દર્શન હોય છે. અર્થાત્ લોકાકાશના અસંખ્યાતમાં લાગે આકાશ-

* સ્વોપજ્ઞ ભાષ્યમાં ૧૩ દ્વાર છે. કર્મવ્રંથ મુજબ ૧૪ માર્ગણા દ્વારો છે તે તક્ષવત છે.

રૂપ ક્ષેત્રમાં સમ્યગ્દર્શની જીવો હોઈ શકે છે.

લોકનો અસંખ્યાત ભાગ રૂપ ૩૪૩ રાજૂ પ્રમાણુ લોકમાં જોટલો પ્રદેશ આવે તેટલા લોક પ્રદેશમાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થઈ શકે છે [આઠમા દેવલોકનો દેવ બારમા દેવલોકે જઈ ત્યાંથી ઉત્તર વૈક્રિય શરીરથી ત્રીજી નરકે જાય તે અપેક્ષાએ આઠ રાજલોક ક્ષેત્ર થાય.]

(૪) સ્પર્શન :- વિવક્ષિત ક્ષેત્ર અથવા તેનો માલિક કેટલા ક્ષેત્રને સ્પર્શે છે? તેનું જ્ઞાન આ દ્વાર વડે કરાય છે.

પ્રદાર્થના વર્તમાન નિવાસને ક્ષેત્ર કહ્યું પણ ભૂત-વર્તમાન-ભાવિ એ ત્રૈકાલિક અવસ્થાને સ્પર્શના કહે છે. કેટલાક ને ક્ષેત્ર અને સ્પર્શન સમાન હોય છે પણ સ્પર્શનમાં ત્રૈકાલિક અવસ્થાને લીધે તે ક્ષેત્ર કરતાં વધુ વિસ્તાર ધરાવે છે.

સમ્યગ્દર્શન કેટલા સ્થાનને સ્પર્શે છે? સમ્યગ્દર્શન તો લોકના અસંખ્યાત ભાગને જ સ્પર્શે છે. પણ સમ્યગ્દષ્ટિ (કેવળી સમુદ્ધાત અપેક્ષાએ) સંપૂર્ણ લોકને સ્પર્શે છે.

સમ્યગ્દષ્ટિ અને સમ્યગ્દર્શનમાં શું તફાવત છે? સમ્યગ્દર્શન અપાય આભિનિબોધ રૂપ છે. મતલબ કે (અપાય એટલે છૂટવું) સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્ત થાય છે પછી છૂટી જઈ શકે છે. અથવા છૂટી પણ જાય છે. જ્યારે સમ્યગ્દષ્ટિમાં (સદ્દ્રવ્ય) તેનો સદ્ભાવ જ રહે છે.

કેવળી સદ્દ્રવ્યરૂપ છે માટે તેને સમ્યગ્દષ્ટિ કહ્યા છે સમ્યગ્દર્શની નહીં કેમકે તેને (અપાય) તે છૂટવાનો યોગ નથી હોતો.

[નિંદા :- દિગંબરોમાં સમ્યગ્દર્શની કે સમ્યગ્દષ્ટિ એવો ભેદ પડતો નથી]

□ અપાય એટલે

અપાયનો બીજો અર્થ મતિજ્ઞાન (મતિજ્ઞાનાંશ) કહ્યો. તેના યોગથી સમ્યગ્દર્શન કહેવાય છે. તે કેવળી ભગવંતોને હોતું નથી. માટે કેવળીને સમ્યગ્દષ્ટિ કહ્યાં.

ઉપશમ સમ્યગ્દર્શનીને મતિજ્ઞાન તથા ઉપશમમાં રહેલા દર્શન મોહનીયની પ્રકૃતિ આત્મા સાથે હોય છે એટલે સદ્દ્રવ્યપણું હોય છે. ક્ષાયોપશમિક સમક્રિતિને અપાય (મતિજ્ઞાન) હોય જ છે. સાથે

સમ્યક્દર્શન મોહનીયનો ઉદય પણ હોય છે. તેથી તે અને સમ્યક્દર્શની જ છે.

ક્ષાયિક સમક્રિતીને ૭ પ્રકૃતિનો ક્ષય થયો હોય છે માત્ર અપાય (મતિજ્ઞાન) હોય છે. તેથી તે સમ્યક્દષ્ટિ ગણ્યા છે. કેવળીને તો અપાય પણ નથી તેથી સયોગિ અયોગિ કેવળી અને સિદ્ધો સમ્યક્-દષ્ટિ જ ગણેલા છે.

(૫) કાળ :- વિવક્ષિત તત્વ કેટલા કાળ સુધી રહે? તેની વિચારણા કરવી.

કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં રહેલા પદાર્થની સમય મર્યાદા નક્કી કરવી તે કાળ.

સમ્યક્દર્શનની ચર્ચા કાળ દ્વારના આધારે કરતાં પ્રશ્ન કર્યો કે તે કેટલો કાળ રહે છે? કાળની પરીક્ષા કે પ્રરૂપણા બે પ્રકારે થાય છે. એક જીવની અપેક્ષાએ-અને અનેક જીવની અપેક્ષાએ.

એક જીવની અપેક્ષાએ સમ્યક્દર્શનનો જઘન્યકાળ અન્તર્મુહૂર્ત માત્ર છે અને ઉત્કૃષ્ટ કાળ ૬૬ સાગરોપમ કરતાં કંઈક વધારે છે. અર્થાત્ કોઈ એક જીવને સમ્યક્દર્શન ઉત્પન્ન થયા પછી ઓછામાં ઓછું અન્તર્મુહૂર્ત સુધી અવશ્ય રહે છે ત્યાર પછી છૂટી પણ જઈ શકે છે. વધુમાં વધુ ૬૬ સાગરોપમ કરતાં કંઈક અધિક કાળ સુધી રહે છે પછી અવશ્ય છૂટી જાય છે.

અનેક જીવોની અપેક્ષાએ તો સમ્યક્દર્શનનો સંપૂર્ણ કાળ છે. અર્થાત્ કોઈપણ સમય એવો છે નહીં-હતો નહીં કે હશે નહીં કે જ્યારે એક પણ જીવને સમ્યક્દર્શન હોય નહીં કે થાય નહીં.

(૬) અંતર:- વિવક્ષિત તત્વની પ્રાપ્તિ થયા બાદ તેનો વિયોગ થાય તો કેટલા કાળ સુધી વિયોગ રહે? તેનું જ્ઞાન આ દ્વાર વડે થાય છે.

અંતર શબ્દના અનેક અર્થો નીકળે છે. અંતરનો અર્થ છિદ્ર-અન્ય-મધ્ય-સમીપ-વિશેષતા-બહાર-વિરહ વગેરે થાય છે તેમાં અહીં વિરહ અથવા વિયોગ અર્થ ગ્રહણ કર્યો છે.

સમ્યક્દર્શન નો વિરહકાળ કેટલો છે? એક જીવની અપેક્ષાએ જઘન્યથી અન્તર્મુહૂર્ત અને ઉત્કૃષ્ટથી અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન [સિદ્ધ સેનીય ટીકામાં જણાવ્યા મુજબ કંઈક ન્યુન અર્ધપુદ્ગલ પરાવર્તન

કાળ એ પ્રમાણે ઉત્કૃષ્ટ વિરહ કહ્યો છે.] પણ અનેક જીવની અપેક્ષાએ અંતરકાળ [વિરહ] કદી થતો જ નથી.

એક જીવની અપેક્ષાએ અંતર થઈ શકે કેમકે ઉત્પન્ન થયેલું સમક્રિત છૂટી પણ જા્ય અને ફરી ઉત્પન્ન પણ થાય. પણ કોઈ ને કોઈ જીવ તો સમક્રિતી હોવાનો જ, માટે સર્વથા વિરહ તો કદી ન થાય.

(૭) ભાવ:- ઔદયિક-ક્ષાયિક-ક્ષાયોપશમિક-ઔપશમિક-પારિણમિક એ પાંચ ભાવોમાંથી કયા ભાવે વિવક્ષિત તત્ત્વ છે તેની વિચારણા કરવી.

સમ્યગ્દર્શન આ પાંચ ભાવોમાં કયો ભાવ છે? ઔદયિક અને પારિણમિક ભાવોને છોડીને ત્રણે ભાવોમાં સમ્યગ્ દર્શન હોય છે. અર્થાત્ સમ્યગ્દર્શન ઔપશમિક ક્ષાયોપશમિક ક્ષાયિક ત્રણે ભાવોમાં હોય છે.

(૮) અદ્વપખડુત્ત્વ:- તત્ત્વોના સ્વામીને આશ્રયીને ન્યૂન અધિક-પણાનો વિચાર કરવો તે.

સમ્યગ્દર્શન:- વિષયે સૂત્રકાર પ્રશ્ન કરે છે કે ત્રણેય ભાવોમાં વર્તતા સમ્યગ્દર્શનોમાં ઓછા-વધતાપણું શું છે?

સર્વથી થોડું ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શન. તેથી અસંખ્યગણું ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન તેથી અસંખ્યગણું ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શન.

સમ્યગ્દષ્ટિઓ તો અનંત ગુણ છે.

[નેાંધ:- જેઓ સમ્યગ્દર્શન અને સમ્યગ્દષ્ટિ એવો ભેદ નથી પાડતા ત્યાં ઔપશમિક સમ્યગ્દર્શવાળા જીવો સર્વથી અદ્વ છે. ક્ષાયોપશમિક સમ્યગ્દર્શનવાળા જીવો અસંખ્યાત ગુણ છે. અને તેના કરતા ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન વાળા જીવો અનંત ગુણ છે.]

ખંને મતોનું અર્થઘટન એ છે કે શ્રેણિકાદિ છન્નસ્થ ક્ષાયિક સમ્યગ્દર્શન યુક્ત જીવોનો સમાવેશ સમ્યગ્દર્શનમાં કર્યો અને સમ્યગ્દષ્ટિમાં સિદ્ધ કેવલી આદિનો સમાવેશ કર્યો છે.

જ્યારે ખીજા મત મુજબ ક્ષાયિક દર્શન વાળામાં સીધો જ સિદ્ધ ભગવંતાદિનો સમાવેશ કર્યો માટે તેને અનંત ગુણ ગણાવ્યા. ત્યાં છન્નસ્થ ક્ષાયિક દર્શની અને કેવલી કે સિદ્ધોને જૂદા પાડેલ નથી.

□ માર્ગણા દ્વારને આશ્રીને વિવેચન.

સ્વોપજ્ઞ લાભ્યમાં લાભ્યકારે ગતિ-ઈન્દ્રિય-કાય-યોગ-કષાય-વેદ-લેશ્યા-જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર [સંયમ]-આહારક-ઉપયોગ-સમ્યકત્વ એ તેર દ્વારો કહ્યા છે.

કર્મઅંતમાં ૧૪ માર્ગણા કહી છે તેમાં લવ્ય દ્વાર અને સંજ્ઞી દ્વાર બે વધારે છે અને “ઉપયોગ” નામનું દ્વાર નથી આ ચૌદ માર્ગણાના ૬૨ ઉત્તર માર્ગણા દ્વાર છે.

- (૧) ગતિ-૪ દેવ-મનુષ્ય-તિર્યંચ-નરક.
- (૨) ઈન્દ્રિય-૫ એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ.
- (૩) કાય-૬ પૃથ્વી-અપ્-તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિ-ત્રસ.
- (૪) યોગ-૩ મન-વચન-કાય.
- (૫) વેદ-૩ પુરૂષ-સ્ત્રી-નપુંસક.
- (૬) કષાય-૪ ક્રોધ-માન-માયા-લોભ.
- (૭) જ્ઞાન-૮ મતિ-શ્રુત-અવધિ-મનઃપર્યવ-કેવળ મતિઅજ્ઞાન-શ્રુત અજ્ઞાન-વિભંગજ્ઞાન.
- (૮) સંયમ-૭ સામાયિક-છેદોપસ્થાપનીય-પરિહારવિશુદ્ધિ-સૂક્ષ્મ-સંપરાય-ચથાખ્યાત દેશવિરતિ-અવિરતિ.
- (૯) દર્શન :- ૪ ચક્ષુ-અચક્ષુ-અવધિ-કેવળ
- (૧૦) લેશ્યા :- ૬ કૃષ્ણ-નીલ-કાપોત-તેજો-પદ્મ-શુકલ
- (૧૧) લવ્ય :- ૨ લવ્ય-અલવ્ય
- (૧૨) સમ્યકત્વ :- ૬ વેદક-ક્ષાયક-ઔપશામિક-મિથ્યાત્વ-મિશ્ર-સારવાહન.
- (૧૩) સંજ્ઞી :- ૨ સંજ્ઞિ-અસંજ્ઞિ
- (૧૪) આહારક :- ૨ આહારી-અણાહારી

[એ રીતે ૧૪ માર્ગણાના દ્વાર વાર થયા]

○ લાભ્યકાર “ઉપયોગ” નામક દ્વાર ગણાવે છે તેના સાકાર અને નિરાકાર પૂર્વેના એ પ્રમાણે બે લેદ છે.

○ સમ્યકત્વના સત્ દ્વાર સંબંધે ૧૪ માર્ગણાની ચર્ચા-

પ્રથમ સમ્યકત્વ ઉત્પન્ન થયેલું સાથે લઈ જનારા જીવો પૂર્વ પ્રતિપદ્ધ કહેવાય છે. અને જ્યાં જ્યાં ત્યાં નવું ઉત્પન્ન થાય તેને પતિપદ્ધમાનક કહેવાય છે.

ગતિ માર્ગાણા :- નરક-તિર્યચ-મનુષ્ય અને દેવ એ ચારે ગતિમાં પૂર્વ પ્રતિપન્ન પ્રતિપદ્ધમાન સમ્યક્ત્વ હોય છે. નરક દેવ તથા તિર્યચગતિમાં ક્ષાયિક અને ક્ષાયોપશમિક થાય છે. મનુષ્ય ગતિમાં ક્ષાયિક ક્ષાયોપશમિક અને ઔપશમિક સમ્યક્ત્વ હોય છે.

(૨) ઇન્દ્રિયમાર્ગાણા :- એકેન્દ્રિયને પૂર્વ પ્રતિપન્ન કે પ્રતિપદ્ધમાન બેમાંથી એકે સમક્રિત હોતું નથી. બેઇન્દ્રિય તેઇન્દ્રિય ચઉરિન્દ્રિય અને અસંજ્ઞિપંચેન્દ્રિયને સાસ્વાદનની અપેક્ષાએ પૂર્વપ્રતિપન્નની ભજના હોઈ શકે પણ પ્રતિપદ્ધમાન થતું નથી.

સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિયને બંને સમક્રિત હોય છે. પ્રકાર ભેદે ક્ષાયિકાદિ ત્રણે હોય છે.

(૩) કાય માર્ગાણા :- પૃથિવ-અપૂ તેઉ-વાયુ-વનસ્પતિ એ પાંચ કાયમાં બેમાંથી એક સમક્રિત નથી. જ્યારે ત્રસકાયમાં બે-ત્રણ-ચાર ઇન્દ્રિય અને અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય ત્રસકાયને પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય છે. પણ પછી ઉત્પન્ન થનારું સમક્રિત હોતું નથી.

સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય ત્રસકાયમાં પૂર્વપ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદ્ધમાન બંને સ્વરૂપે છે.

(૪) યોગમાર્ગાણા :- પૃથિવ થી વનસ્પતિકાયને આશ્રીને કાયયોગે બંનેમાંથી એકે સમક્રિત નથી. કાયા અને વચન બંને યોગે સંયુક્તપણે બે-ત્રણ-ચાર ઇન્દ્રિય તથા અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયને પૂર્વપ્રતિપન્ન સમક્રિત એવું ક્ષાયોપશમિક તથા ક્ષાયિક સમક્રિત છે. કાયા વચન તથા મનો યોગમાં પૂર્વ પ્રતિપન્ન (થયેલું) અને પ્રતિપદ્ધમાન (થતું) બંને સમક્રિત છે.

(૫) વેદ માર્ગાણા :- સામાન્યથી પુરુષ સ્ત્રી નપુંસક ત્રણેવેદે પૂર્વ પ્રતિપન્ન (થયેલું) અને પ્રતિપદ્ધમાન (થનારું) બંને સમક્રિત હોય છે.

વિશેષથી જણાવતા નપુંસક વેદમાં એકેન્દ્રિયથી માંડી અસંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય સુધી પૂર્વ પ્રતિપન્ન કોઈકે હોય પ્રતિપદ્ધમાન સમક્રિત કોઈને હોતું નથી. સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય નપુંસકમાં નારક-તિર્યચ-મનુષ્યમાં ઉત્પન્ન થયેલું અને થનારું બંને સમક્રિત સંભવે છે. દેવતામાં નપુંસક વેદ જ નથી.

(૬) કષાય માર્ગણા :- અનંતાનુબંધી કષાયના ઉદયે પૂર્વ પ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદમાન બે માંથી એકે સમક્ષિત નથી બાકી ત્રણ કષાય અપ્રત્યાખ્યાની-પ્રત્યાખ્યાની-સંજવલનના ઉદયમાં ઉત્પન્ન થયેલું અને થનારું બંને પ્રકારનું સમક્ષિત હોય છે.

(૭) જ્ઞાન માર્ગણા :- નિશ્ચય નયથી જ્ઞાનીને પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોતું નથી પણ પ્રતિપદમાન (ઉત્પન્ન થનારું) સમક્ષિત હોય છે.

વ્યવહાર નયથી અજ્ઞાનીને પૂર્વપ્રતિપન્ન (ઉત્પન્ન થયેલું) સમક્ષિત હોય છે. પણ પ્રતિપદમાન હોતું નથી.

(૮) ચારિત્ર માર્ગણા :- ચારિત્રીને પૂર્વ પ્રતિપન્નસમક્ષિત હોય છે. પ્રતિપદમાન હોતું નથી. જ્યારે અચારિત્રીને પૂર્વ પ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદમાન બંને સમક્ષિત હોય છે.

(૯) દર્શન માર્ગણા :- ચક્ષુદર્શનની પૂર્વપ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદમાન બંને સમક્ષિત છે. માખી વગેરે તથા અસંજ્ઞિને પૂર્વપ્રતિપન્ન હોય છે. પ્રતિપદમાન નહીં. સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય ચક્ષુ દર્શનને બંને છે.

પૃથ્વિકાયાદિ એકેન્દ્રિય અચક્ષુ દર્શનને એક પણ સમક્ષિત નથી. બે ઈન્દ્રિયથી અસંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય સુધી પૂર્વ પ્રતિપન્ન હોય છે. જ્યારે સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય અચક્ષુ દર્શનને પૂર્વ પ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદમાન બંને છે, અવિધ અને કેવળ દર્શનમાં બંને સમક્ષિત હોય છે.

(૧૦) લેશ્યા માર્ગણા :- કૃષ્ણ નીલ અને ક્ષપેત લેશ્યામાં પ્રતિપન્ન સમક્ષિત છે પણ પ્રતિપદમાન નથી જ્યારે તેજ-પદ્મ અને અને શુકલ એ ત્રણે લેશ્યા દ્વારે બંને સમક્ષિત છે.

(૧૧) ભવ્યમાર્ગણા :- ભવ્ય દ્વારે પ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદમાન બંને સમક્ષિત સંભવે છે. અભવિને એકે સંભવતું નથી.

(૧૨) સમ્યક્ત્વ :- નિશ્ચય નયે સમ્યક્દષ્ટિ ને પ્રતિપન્ન નથી હોતું પણ પ્રતિપદમાન હોય છે વ્યવહારનયે મિથ્યાદષ્ટિને પ્રતિપન્ન નથી હોતું પણ પ્રતિપદમાન હોય છે.

(૧૩) સંજ્ઞી માર્ગણા :- સંજ્ઞીને પ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદમાન બંને હોય છે. અસંજ્ઞી ને પ્રતિપન્ન એક જ સમક્ષિત હોય છે.

(૧૫) આહારક માર્ગણા :- આહારીને પ્રતિપન્ન અને પ્રતિ પદ્મમાન બંને સમક્રિત છે પણ અણાહારીને માત્ર પ્રતિપન્ન જ હોય લાભ્યકાર મતે જે “ઉપયોગ દ્વાર” છે તેમાં સાકારવાળાને પ્રતિપન્ન અને પ્રતિપદ્મમાન બંને સમક્રિત છે. જ્યારે અનાકાર ઉપ-યોગીને પ્રતિપન્ન સમક્રિત જ હોય છે.

[આ રીતે આઠે દ્વારની વિવેચના કરવી.]

૦ સૂત્રમાં ૭ કારનો અર્થ :- સૂત્રકારે સૂત્રમાં મૂકેલ ૭ કાર સમુચ્ચયાર્થક છે.

એક અર્થ એવો પણ છે કે સૂત્ર : ૭ ની સાથે સૂત્ર : ૮ નો સંબંધ જોડેલ છે. અધિગમના ઉપાયો સૂત્ર : ૭ મુજબના નિર્દેશાદિ છ તથા આ સૂત્ર : ૮ મુજબના કુલ સત્ વગેરે આઠ એમ ચૌદ છે.

ખીજો અર્થ એવો અહણુ કરવો કે અધિગમ માત્ર ન્યાસ-પ્રમાણુ કે નય થી જ થાય તેમ નથી પણ આ ચૌદ દ્વાર થકી પણ થાય છે.

□ નિર્દેશાદિ સૂત્ર : ૭ અને સત્ સંખ્યા વાળા સૂત્ર ૮ વચ્ચે તફાવત શો છે ?

નિર્દેશાદિની અધિગમ પદ્ધતિ ને વ્યવહારિક ગણાવી છે સત્ સંખ્યાની પદ્ધતિને શાસ્ત્રીય ગણાવી છે. જો કે પ્રમાણુ અને નય દૃષ્ટિએ તો બંને સૂત્રમાં રહેલા દ્વારોનો સમાવેશ પ્રમાણુ-નયમાં થઈ જાય છે. છતાં અહીં જે ભાગ ઠરાય છે તે શિષ્યોના અભિપ્રયાનુસાર તત્ત્વથે દેશના છે.

કેટલાંક શિષ્ય સંક્ષેપ રૂચિવાળા હોય કેટલાંક વિસ્તાર રુચિવાળા હોય કેટલાંકને અતિ સંક્ષેપમાં સમજ નથી પડતી તો કેટલાંકને અતિ વિસ્તૃત સમજતું નથી. આવા બધાં જીવોને માટે અહીં ભેદ પાડેલ છે

૦ નિર્દેશ અને સત્ નો તફાવત :-

નિર્દેશ અને સત્ બંને પ્રથમ દૃષ્ટિએ સમાન લાગે છે, પણ સત્ દ્વારમાં ગતિ-ઈન્દ્રિય કષાય વગેરે ચૌદ માર્ગણા ઠરાય છે ? ઠરાય નથી ? વગેરે રૂપે સમ્યક્દર્શનાદિનું અસ્તિત્વ સૂચિત કરાય છે. વળી અધિકૃત જીવાદિનું અહણુ નિર્દેશથી થાય છે પણ અનધિકૃત ક્રોધાદિ તથા અજીવ-પર્યાય વર્ણાદિના અસ્તિત્વનું સૂચન કરવા માટે “સત્” દ્વાર જરૂરી છે.

૦ વિચાર અને સંખ્યાનો તફાવત :-

“વિધાન” દ્વારા સમ્યક્દર્શનાદિના પ્રકારોની ગણતરી થાય છે.

જ્યારે “સંખ્યા” દ્વારા તેના પ્રત્યેક પ્રકારોની સંખ્યાની ગણતરી થાય છે. જેમકે ઉપશમ સમ્યગદષ્ટિ આટલા. ક્ષાયિક સમ્યગ્ દષ્ટિ આટલા વગેરે પેટા લેઢની ગણતરી પણ સંખ્યામાં થાય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો પ્રકારની ગણના “વિધાન”માં થાય છે અને પેટા લેઢોની ગણના ‘સંખ્યા’માં થાય છે.

૦ ક્ષેત્ર અને અધિકરણમાં તફાવત :-

“અધિકરણ” (આધાર)થી થોડી જગ્યા સૂચવાય છે તેથી તે વ્યાખ્ય છે. “ક્ષેત્ર શબ્દ વ્યાપક હોવાથી અધિક જગ્યાને સૂચવે છે.

૦ કાળ અને સ્થિતિનો તફાવત :-

“સ્થિતિ” શબ્દ વ્યાખ્ય છે. તે કેટલાંક પદાર્થોની કાળમર્યાદા બતાવે છે. “કાળ” શબ્દ વ્યાપક છે. તે બધા પદાર્થોની મર્યાદા દર્શાવે છે.

૦ ભાવ શબ્દ ન્યાસ (સૂત્ર : ૫) માં છે છતાં અહીં અલગ ગ્રહણ કેમ ?

ન્યાસમાં “ભાવ”નો અર્થ વર્તમાન અવસ્થા લીધા છે. જેમકે સિદ્ધ અવસ્થામાં ભાવ તીર્થંકરપણું ગણ્યું પણ ભવિષ્યમાં આ અવસ્થા થવાની હોય તો “દ્રવ્ય” નિરૂપણ ગણ્યું છે. જ્યારે આ સૂત્ર ભાવનો અર્થ ઔપશમિક વગેરે ભાવો માટે ગ્રહણ કરેલ છે. બંને સ્થાને ભાવ શબ્દનું ગુહું ગુહું પ્રયોજન છે.

૦ ક્ષેત્ર અને સ્પર્શનમાં તફાવત :-

ક્ષેત્ર શબ્દ અધિકરણથી વિશેષતા સૂચવે છે. તો પણ તે એક દેશનો વિષય કરે છે અને સ્પર્શન શબ્દ સર્વ દેશનો વિષય કરે છે. જેમકે કોઈ પૂછે કે “રાજ્ય કયાં રહે છે?” ઉત્તર આવશે “અમુક નગરમાં રહે છે.” તેથી રાજ્યનો નિવાસ સંપૂર્ણ નગરમાં નથી હોતો પણ નગરના એક દેશમાં હોય છે. છે. તેને ક્ષેત્ર કહે છે. પણ “તેલ કયાં રહે છે?” એમ પૂછતા તેલ તલમાં કે મગફળીમાં રહે છે તેમ ઉત્તર મળશે. અહીં સર્વત્ર તેલ રહેવાના કારણે તલ કે મગફળી એ તેલનું સ્પર્શન છે.

વળી બીજી રીતે તફાવત બેતા “ક્ષેત્ર” એ વર્તમાનકાળનો વિષય છે. જ્યારે “સ્પર્શન” ત્રિકાળ ગોચર વિષય છે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

સે કિં તં અણુગમે ૧ નવત્રિહે પળ્લન્તે. તં જહા સંતપયપરુવળયા ૧
 દવ્વ પમાણં ચ ૨ સ્વિત્ત ૩ પુસળા ય ૪ કાલો ય ૫ અંતરં ૬ ભાગ ૭
 ભાવ ૮ અપ્પાવહું ચેવ — અનુયોગદ્વાર સૂત્ર ૮૦

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

- (૧) કર્મગ્રંથ ચોથો ચૌદ માર્ગણાના દર દારોમાં આ અંગે કેટલાક ઉદ્ભવેષો છે.
 (૨) નવતત્વ ગાથા—૪૩

卐

[9] પદ્ય

卐

[અને પદ્યનો પૂર્વાર્ધ સૂત્ર : ૭ માં પદ્ય વિભાગે નોંધ્યો છે.]

- (૧) સાતમું સત્પદ પ્રૂપણા આઠમું સંખ્યા કહ્યું
 ક્ષેત્ર સ્પર્શન કાલ અંતર, ભાવ તેરમું સદ્યું
 અદ્ય બહુત્વ ચૌદમું છે, જ્ઞાન સમ્યગ્ બાણવા
 પ્રમાણને નયના પ્રમાણે સર્વભેદો ભાવવા
 આ ચૌદ પ્રજ્ઞે જ્ઞાન સાચું મેળવી મુક્તિવરે
 ઋગુભાવે જીવ ભાવો ભાવતા ભવ નિસ્તરે.
 (૨) સ્પર્શન કાળને ભાવ આંતરો દ્વાર તેરમું
 ચૌદ છે બારણા જેમાં અદ્ય બહુત્વ ચૌદમું.

卐

[10] નિબંધ

卐

સૂત્ર:૭ અને સૂત્ર:૮ અને થકી ચૌદ દારો દર્શાવ્યા. તે થકી સમ્ય-
 ગ્દર્શન તથા જીવાદિ તત્ત્વોનું સ્વરૂપ અતીવ સ્પષ્ટ બને છે. સમક્રિત
 પ્રાપ્તિ માટે કેવા પ્રયાસો કરવા આવશ્યક છે અથવા જીવ કઈ કઈ
 સ્થિતિમાં સમ્યગ્દર્શની હોઈ શકે તેના જ્ઞાન દ્વારા સ્વ-આત્મ વિકાસ
 માટેનું માર્ગદર્શન આ ચૌદ દારોમાંથી મળી રહે છે.

સામાન્ય અભ્યાસમાં આ દારો કળા કુટવાળા કે તાત્વિક લાગશે
 પણ સમ્યગ્દર્શનાદિ પ્રાપ્તિના ઈચ્છુક આત્મા માટે આ સૂત્ર દ્વારા
 પોતે કઈ કક્ષાએ રહેવું—કઈ રીતે રહેવું—કેવો પુરુષાર્થ કરવો તેની
 સુંદર દોરવણી અપાઈ છે. જેમકે અનંતાનુબંધી કષાય ને છોડવો.
 કૃષ્ણ નીલ કે કાપોત લેશ્યામાંથી મુક્ત થવું—ભવ્યત્વ પકાવવું વગેરે.

સુસુક્ષ્મ આત્માઓ આ દ્વારો સમજી તેની ચિંતવના કરી વૈરાગ્ય માર્ગમાં આગળ વધવા આ જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શકે.

પ્રથમ સૂત્રમાં મોક્ષ માર્ગની પ્રરૂપણા કરી, બીજા સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શનનું સ્વરૂપ જણાવ્યું. ત્રીજા સૂત્રમાં સમ્યગ્દર્શન પ્રાપ્તિનું સ્વરૂપ દર્શાવ્યું તે મૂળખ અધિગમને જણાવવા સૂત્ર ૫-૬-૭-૮ ચારે સુકયા.

અધિગમ કરવાના મુખ્ય સાધનો તરીકે નામાદિ નિક્ષેપા પૂર્વક તત્વોનો અધિગમ આ ચૌદ દ્વારો થકી કરવા જણાવ્યું.

આ રીતે સમ્યગ્દર્શન સંબંધી મુદ્દાની ઘણી બધી બાબતો ટુંકમાં અહીં સમજાવી. એ રીતે સમ્યગ્દર્શનની વિચારણા વિભાગ મુખ્યતયાએ અહીં પૂર્ણ થાય છે.

છતાં સૂત્ર ૬-૭-૮ પ્રમાણ-નય અને નિર્દેશાદિ તથા સત્પથ પ્રરૂપણાદિ દ્વારોનો ઉપયોગ તો સમગ્ર ગ્રંથમાં રહેવાનો જ. કેમકે તત્વોના અધિગમમાં જ ગ્રંથ રોકાયેલો છે.

મોક્ષમાર્ગે સમ્યગ્દર્શન નામક પ્રથમ અવયવની વિચારણા અહીં સમાપ્ત થઈ હવે મોક્ષમાર્ગના દ્વિતીય અવયવ સમ્યગ્જ્ઞાન સંબંધિ વિચારણા આરંભ થાય છે.

અલબત્ત આ જ્ઞાનવિચારણા દ્વારમાં પરોક્ષરૂપે “પ્રમાણ”ની ચર્ચા સમાવિષ્ટ કરેલી છે. તે બાબત સૂત્રોના અભ્યાસથી સ્પષ્ટ બનતી જશે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૯

卐 [1] સૂત્રહેતુ 卐
આ સૂત્ર જ્ઞાનના લેહો અથવા પ્રકારો જણાવે છે. [જે સૂત્ર ૧ : ૬ માં જણાવ્યા અનુસાર પ્રમાણના લેહો રૂપ પાણ છે]

卐 [2] સૂત્ર : મૂળ 卐
મતિ શ્રુતાવધિમન : પર્યાય કેવલાનિ જ્ઞાનમ્

卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐
મતિ-શ્રુત- અવધિ- મન:પર્યાય- કેવલાનિ જ્ઞાનમ્
૬

❧ [4] સૂત્રસાર ❧
મતિ શ્રુત અવધિ મનઃપર્યવ અને કેવળ આ પાંચ જ્ઞાન છે.

❧ [5] શબ્દ જ્ઞાન ❧
(૧) મતિજ્ઞાન :- પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મન દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે મતિજ્ઞાન છે.

(૨) શ્રુતજ્ઞાન :- મન અને ઈન્દ્રિયોની સહાયથી શબ્દ અને અર્થના પર્યાલોચન પૂર્વક થતો બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન.

(૩) અવધિજ્ઞાન :- ઈન્દ્રિય કે મનની નિમિત્ત વિના આત્મ-શક્તિ વડે થતો રૂપી પદાર્થોનો બોધ તે અવધિજ્ઞાન.

(૪) મનઃપર્યવજ્ઞાન :- અહીં ક્ષીપમાં રહેલા સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવોના મનના વિચારોનો-પર્યાયોનો બોધ તે મનઃપર્યવજ્ઞાન.

(૫) કેવળ જ્ઞાન :- જે સર્વ દ્રવ્યો અને તેના સર્વ પર્યાયોને એક સાથે પ્રત્યક્ષ જાણે તે કેવળ જ્ઞાન.

❧ [6] અનુવૃત્ત ❧
આ સૂત્રમાં પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ નથી.

❧ [7] પ્રબોધ ટીકા :- ❧

જ્ઞાન :- જ્ઞાતિ જ્ઞાન-બાણુવું તે જ્ઞાન. સામાન્ય અર્થમાં વસ્તુ સ્વરૂપનું અવધારણુ તે જ્ઞાન. વિષયના બોધાત્મક ચૈતન્ય અંશ માટે જ્ઞાન શબ્દ લોક પ્રસિદ્ધ છે. જ્ઞાન શબ્દનો અર્થ સુપ્રસિદ્ધ હોવાથી તેનું સીધું વિવેચન કરવાને બદલે તેના લોકમાં અપ્રસિદ્ધ અને શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ નામે અને લેહો બતાવવા પૂર્વક વિવેચન કરેલ છે.

વળી સૂત્રમાં છેલ્લે જ્ઞાન શબ્દ મૂકીને મતિ-શ્રુતાદિ જ્ઞેડવાનું સૂચવી દીધેલ છે. કારણ કે દ્વન્દ્વાન્તે શ્રુયમાણં પદં પ્રત્યેકમભિ સંબંધ્યતે ન્યાય મુજબ કન્ઠ સમાસમાં અ તે રહેલ એવું આ જ્ઞાન પદ મતિ વગેરે પાંચે શબ્દો સાથે જોડાતા મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન એ પ્રમાણે સમજવું.

(૧) મતિજ્ઞાન :- મતિ-આવરણુ કર્મનો ક્ષયોપશમ થતાં ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી થતું અર્થોનું મનન તે “મતિ” છે.

- ઈન્દ્રિયૈર્મનસા ચ યથાસ્વમર્થો ભજ્યતે અનયા, મનનમાત્રં વા મતિઃ
- અહીં મનનં મતિઃ એ અર્થ લાવસાધન છે.

□ મનુતે અર્થાત્ મતિઃ એ કર્ત્વ સાધન પણ સ્વતંત્રવિવક્ષામાં થઈ શકે.

□ મન્યતે અનેન એ કરણ સાધન પણ મતિ શબ્દ બની શકે છે.

□ ઇન્દ્રિય અને મને કરીને જણાય કે માનીએ તેને મતિજ્ઞાન કહે છે. સિદ્ધાંતમાં તેને આભિનિબોધિક પણ કહે છે. કેમકે અમિતિ-બુદ્ધ્યતે इति आमिनिबोधिकः. (સન્મુખ રહેલ નિયત પદાર્થને જણાવે તે મતિજ્ઞાન)—જુઓ કર્મગ્રંથ-૧ ગાથા-૪ વિવેચન.

□ જ્ઞાન શબ્દ સામાન્યનો વાચક છે. મતિ શબ્દ વિશેષનો વાચક છે. મતિ શ્વાસૌ જ્ઞાનં ચ-મતિ એવું આ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન.

□ મતિ જ્ઞાનના આવરણુ આડા આવે ત્યારે કંઈ મતિ સૂઝતી નથી. આવા મતિ-આવરણુનો ક્ષય કે ઉપશમ થતાં જે પ્રગટ થાય છે, તે મતિજ્ઞાન.

(૨) શ્રુતજ્ઞાન :- □ શ્રુતિઃ શ્રુતં-સંભળવું તે શ્રુત. શબ્દ-અર્થનું સંવેદન. શ્રુતં ચ તત્ જ્ઞાનં ચ-શ્રુત એવું તે જ્ઞાન એટલે શ્રુતજ્ઞાન.

□ સંભળવા દ્વારા જે જણાય તે શ્રુતજ્ઞાન.

□ શ્રુત શબ્દ કર્મસાધન ગણતાં-શ્રુતાવરણુ કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી જે સંભળાય તે શ્રુત.

□ કર્ત્વ સાધનમાં શ્રુત પરિણુત આત્મા જ શ્રુત ગણેલ છે.

□ કરણ વિવક્ષામાં જેના દ્વારા સંભળાય તે શ્રુત.

□ ભાવ સાધનમાં શ્રવણુ ક્રિયા શ્રુત છે.

□ કર્મગ્રંથ ગાથા ૬ નું વિવેચન:-શ્રુતજ્ઞાન આડે જે આવરણુ આવે તેના વડે શ્રુત આવડતું નથી. આવા શ્રુત જ્ઞાનાવરણીય કર્મોના ક્ષય અથવા ઉપશમ દ્વારા જે પ્રગટ થાય તેને શ્રુતજ્ઞાન કહે છે.

□ શબ્દો અને પુસ્તકો બોધરૂપ ભાવશ્રુતનું કારણ હોવાથી તે દ્રવ્ય શ્રુત છે.

(૩) અવધિજ્ઞાન :- અવધિ એટલે મર્યાદા.

અમૂર્તને છોડીને સાક્ષાત્ મૂર્ત વિષયમાં ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા રહિત મનના પ્રણિધાનપૂર્વક થતું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન.

અવધિ એવું તે જ્ઞાન તે અવધિ જ્ઞાન.

૦ મર્યાદા મુજબ રૂપી દ્રવ્યનું જાણવું તે અવધિજ્ઞાન.

૦ અવ પૂર્વક ઘા ધાતુથી કર્મ આદિ સાધનોમાં અવધિ શબ્દ બને છે. અવ શબ્દ અઘઃ વાચી છે. તે મુજબ અવધિજ્ઞાન નીચેની તરફ ઘણા પદાર્થોનો વિષય ગ્રહણ કરે છે.

અવધિ શબ્દ મર્યાદાનો પણ સૂચક છે. અર્થાત્ દ્રવ્ય અને ક્ષેત્ર વગેરેની મર્યાદાથી સીમીત એવું જ્ઞાન તે અવધિજ્ઞાન છે.

૦ અવધિજ્ઞાન આડા આવરણને લીધે અવધિજ્ઞાન થતું નથી. તેથી આવા અવધિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષય કે ઉપશમથી પ્રગટ થાય તેને અવધિજ્ઞાન કહે છે.

(૪) મનઃ પર્યાવજ્ઞાન :- મનનો પર્યાય તે મનઃ પર્યાય. મનઃ પર્યાય એવું જે જ્ઞાન તે મનઃ પર્યાવજ્ઞાન.

૦ મનચિંતિત અર્થનું જાણવું તે મનઃ પર્યાવજ્ઞાન.

૦ મનોગત અર્થને મન કહે છે. મનમાં રહેવાને કારણે તે અર્થ મન કહેવાય છે. મનોવિચારનો વિષય વિશુદ્ધિવશ જાણી લેવો તે મનઃ પર્યાવ છે.

૦ ખીજના મનોગત અર્થને મન કહે છે. સંબંધથી તેનું પરિગમન કરવાવાળા જ્ઞાનને મનઃપર્યાવ કહેવાય છે.

૦ મનઃપર્યાવ જ્ઞાનનાં આવરણ આડા આવતા મનઃપર્યાવજ્ઞાન ઉપજતું નથી. આવા મનઃપર્યાવ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થતાં જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય તે મનઃપર્યાવ જ્ઞાન.

(૫) કેવળજ્ઞાન :- કેવળ એટલે એક. સ્વલેહ રહિત અથવા શુદ્ધ, સઘળા આવરણથી રહિત, સંપૂર્ણ કે અસાધારણ, સર્વ દ્રવ્ય-ભાવને જણાવનારું જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન.

૦ કેવળ અખંડપણે લોકલોકનું તથા રૂપી અરૂપી સર્વ દ્રવ્યનું અને સર્વ જીવાજીવના સર્વ પર્યાયોનું સમકાળે જાણવું તે કેવળજ્ઞાન.

૦ કેવળજ્ઞાન આડે આવતા આવરણને કારણે ખંધાયેલા કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય થતાં ઉપજતું જ્ઞાન કે જે સર્વ આવરણથી રહિત છે. શુદ્ધ અને સંપૂર્ણ છે. મતિજ્ઞાનાદિ રહિત અસાધારણ છે. સર્વ દ્રવ્ય-પર્યાયોનો બોધ કરાવનાર છે.

૦ બાહ્યનાભ્યન્તરેણ ચ તપસા યદર્થમર્થિનો માર્ગ કેવન્તે-સેવન્તે તત્કેવલમ્. અર્થીજન જેને માટે બાહ્ય અને અભ્યન્તર તપ દ્વારા માર્ગનું કેવન અર્થાત્ સેવન કરે છે. તે કેવળજ્ઞાન કહેવાય છે.

□ મતિ આદિ જ્ઞાનોના ક્રમનું રહસ્ય :-

(૧) મતિ શબ્દ ઘિ સંજ્ઞક છે-અદ્વાક્ષર છે અને મતિજ્ઞાન અદ્વપ વિષયક છે માટે તેનું અહંબુ સર્વ પ્રથમ કથું છે.

(૨) શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક હોય છે. વળી પરોક્ષથી જ્ઞાનના માત્ર બે ભેદ જ છે માટે શ્રુતનું અહંબુ મતિપૂર્વક કથું છે. વળી મતિ અને શ્રુત બંને સહભાવી હોવાથી તેનો પાસે પાસે નિર્દેશ કર્યો છે,

(૩) પરોક્ષજ્ઞાન અન્ય સાધનની અપેક્ષા રાખે છે. તેમજ દરેક જીવમાં અદ્વાપંશે પણ તેનું અસ્તિત્વ રહેતું હોઈ પ્રથમ નિર્દેશ કર્યો જ્યારે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મન અને ઇન્દ્રિયની સહાયથી રહિત હોય તેનો પછી નિર્દેશ કર્યો. આવા પ્રત્યક્ષજ્ઞાનના ત્રણ ભેદોમાં સર્વ પ્રથમ અવધિ જ્ઞાન લીધું કેમકે ત્રણેમાં તે જ્ઞાન સૌથી અદ્વપ વિશુદ્ધિવાળું છે.

(૪) અવધિ જ્ઞાન પછી અને કેવળજ્ઞાન પૂર્વે મનઃપર્યાવજ્ઞાન અહંબુ કથું અવધિજ્ઞાનથી તે વિશુદ્ધતર છે. સંયમી આત્માઓને જ ઉત્પન્ન થાય છે. વળી આ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ પછી નિયમા કેવળજ્ઞાન થાય જ છે. તેથી ચોથા ક્રમે મનઃપર્યાવ જ્ઞાનનું અહંબુ કરેલ છે,

કેવળજ્ઞાનની નજીક મનઃપર્યાવ જ્ઞાન અહંબુ કરવાનું એક કારણ એ પણ છે કે તે બંને જ્ઞાનમાં યથાખ્યાત ચારિત્ર સમાન અધિકરણ છે. પણ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સૌથી છેલ્લે થાય છે. માટે તેને અંતે લેવાનું હોવાથી આ જ્ઞાન તે પૂર્વે મૂકયું.

(૫) કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સૌથી અંતે થતી હોવાથી તેનું અહંબુ છેલ્લે એટલે કે પાંચમે કથું વળી કેવળજ્ઞાનથી મોટું બીજું કોઈ જ્ઞાન નથી. આ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ પછી બીજા કોઈ જ જ્ઞાનની આવશ્યકતા રહેતી નથી. વળી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ બાદ નિર્વાણ થવાનું જ છે માટે તેને અંતિમ સ્થાને મૂકયું.

વિવિધ શંકાઓ :-

(૧) મતિ-શ્રુત એક કેમ નહીં? મતિ અને શ્રુત બંને સહ-

ચારી છે. એક વ્યક્તિમાં સાથે બેવા મળે છે. તો પછી તે બંનેને એક જ કેમ નથી ગણતા ?

૦ મતિ અને શ્રુત બંને મન અને ઈન્દ્રિયોની સહાયથી થતા હોવા છતાં શ્રુતમાં શબ્દ અને અર્થનું પર્યાલોચન હોય છે. મતિજ્ઞાનમાં તે હોતું નથી.

૦ મતિ જ્ઞાન વર્તમાનકાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. બ્યારે શ્રુત-જ્ઞાન ત્રણે કાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે.

૦ મતિજ્ઞાનની અપેક્ષાએ શ્રુતજ્ઞાન વિશુદ્ધ છે. તેથી શ્રુતજ્ઞાન વિશેષ બોધદાયી છે.

૦ શ્રુતજ્ઞાન મતિજ્ઞાન વિના ન જ થાય. બ્યારે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન વિના પણ હોઈ શકે ?

૦ વિષય એક હોવાથી બંને જ્ઞાન એક ગણી શકાય નહીં. કેમ કે ઘડાનું દર્શન અને સ્પર્શન બંને ઘડાનું જ જ્ઞાન કરાવતા હોવા છતાં જેમ ભિન્ન છે તેમ મતિ અને શ્રુતનો વિષય સમાન હોવા છતાં બહુ-વાના પ્રકાર જૂઠાજૂઠા છે માટે બંને જ્ઞાન ભિન્ન છે.

નોંધ :- સૂત્ર : ૨૦માં ફરી મતિ-શ્રુતની ભિન્નતાની વિશેષ ચર્ચા આવવાની જ છે તે નોંધ લેવી.

(૨) જ્ઞાન એકવચનમાં કેમ ?

પૂ. હરીભદ્રસૂરિણ કૃત ટીકામાં જણાવે છે કે મતિ વગેરે પ્રત્યેક અલગ જ્ઞાન છે. બધા જ્ઞાન એક જ નથી. એકવચન નિર્દેશથી બોધ થકી બધાનું સમાન જાતીયત્વ જણાવે છે. તેથી બધાં જ (મતિ વગેરે) વિષયના અવબોધમાં જ્ઞાનો જ છે તેવો સૂત્રનો સમુદાય-અર્થ નીકળે છે.

(૩) સમ્યગ્દર્શન માર્કકે સમ્યગ્જ્ઞાનનું લક્ષણ કેમ નહીં ?

અહીં સૂત્રમાં “જ્ઞાન” શબ્દ મુક્યો છે. સમ્યગ્ જ્ઞાન નહીં. તાર્કિક ખુલાસો કરતા પંડિત સુખલાલજી જણાવે છે કે જીવ સમ્યગ્-દર્શન રહિત હોય છે પણ જ્ઞાન રહિત ક્યારેય હોતો નથી. કોઈને કોઈ જ્ઞાન તેનામાં અવશ્ય હોવાનું એ જ જ્ઞાનમાં સમ્યક્ત્વનો અવિ-ભાવ થતા સમ્યગ્ જ્ઞાન બની જવાનું.

બીજો મહત્વનો મુદ્દો એ નોંધ્યો છે કે સમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યક્ત્વ સહચારી હોય છે. અસમ્યગ્જ્ઞાન સમ્યક્ત્વ રહિત હોય છે.

આ શાસ્ત્રમાં અધ્યાત્મ દષ્ટિ જ મહત્વની હોવાથી જે જ્ઞાન સંસારની વૃદ્ધિ કે આધ્યાત્મિક પતન કરાવે તેને અસમ્યગ્જ્ઞાન ગણ્યું અને જે જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગ બને અર્થાત્ મોક્ષના સાધનરૂપ બને તે સમ્યગ્જ્ઞાન સમજવું. તેથી શ્રદ્ધા કે સમ્યગ્ દર્શનનો પાયો જ્ઞાન માટે આવશ્યક ગણ્યો. આમ સમ્યગ્દર્શન હોવું તેજ તેનું લક્ષણ ગણવું.

(૪) પ્રમાણ-જ્ઞાનની વિચારણા કઈ રીતે ?

પ્રમાણતયૈરધિગમઃ સૂત્રમાં જે પ્રમાણના ભેદ જોયા તે ભેદો હવે જ્ઞાનના ભેદો તરીકે પણ વર્ણવાયેલા જોવા મળશે. કેમકે પ્રમાણ વિશે અનેક ગુણો ઉકેલીને “પ્રમાણતય” માં શ્રી વાલ્કેવસૂરિજીએ પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ છે તે સાબિત કરી આપ્યું છે. જૈનદર્શન પણ જ્ઞાન વિશેની સમજૂતી આપતા પ્રમાણના ભેદ-પ્રભેદ સ્પષ્ટ કરી જ આપે છે. એ રીતે પ્રમાણની વિચારણા થઈ જ જવાની છે.

❧

[8] સંદર્ભ

❧

આગમ સંદર્ભ

પંચવિદ્યે ણાણે પણ્ણત્તે. તં જહા આમિણિવોહિયણાણે સુયનાણે ઓહિણાણે, મળપજ્જવણાણે કેવલણાણે—

(૧) સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થાન-૫ ઉદ્દેશો-૩ સૂત્ર : ૪૬૩.

નાણં પંચવિદ્દં પણ્ણત્તં, તં જહા આમિણિવોહિયનાણં, સુયનાણં. ઓહિ-
નાણં મળપજ્જવનાણં, કેવલનાણં.

અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર-૧ તથા નંદિ સૂત્ર-૧ તથા લગવતી સૂત્ર
શતક ૮ ઉદ્દેશ-૩ સૂત્ર ૩૧૮.

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

(૧) ઠમ્બગ્રંથ-પહેલો, પ્રારંભમાં પાંચ જ્ઞાનનું સ્વરૂપ.

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

૦ પાંચેજ્ઞાનના ભેદો સૂત્ર ૧ : ૧૪ થી ૧ : ૨૪માં જણાવેલા છે.

❧

[9] પદ

❧

(૧) મતિજ્ઞાન પહેલું શ્રુત બીજું ત્રીજું અવધિ જાણવું.
મનઃપર્ચવજ્ઞાન ચોથું છેલ્લું કેવળ માનવું.

(૨) મતિ શ્રુત અને ત્રીજું અવધિ મનઃપર્યાવ.
ને કેવળ મળી પાંચ જાણવા જ્ઞાનના લેઈ.

卐

[10] નિબંધ

卐

શ્રી જિનેશ્વર પરમાત્માએ પ્રરૂપેલા આ પાંચ જ્ઞાન ને જાણનારો જીવ જ્ઞાનના સમ્યગ્ સ્વરૂપને સમજી-પામી અને અવધિ આદિ તરફ ગતિ કરનારો થાય તો પ્રાન્તે કેવળ જ્ઞાન પામી શકે છે. તેમ સમજી સમ્યગ્દર્શન યુક્ત થઈ જ્ઞાનને ધારણ કરવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ તેવું આ સૂત્રથી ક્લિત થાય છે.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય-૧ સૂત્ર : ૧૦

卐

[1] સૂત્રહેતુ :

卐

સૂત્ર : ૬ માં પ્રમાણતયૈરધિગમઃ કલ્પું હતું. તે પ્રમાણ એટલે શું તે અંગે સૂત્રકાર આ સૂત્ર બનાવીને પ્રમાણનો ખુલાસો કરે છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

તત્ પ્રમાણે

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

તત્ પ્રમાણે (દિવચન)

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

તે [પાંચ પ્રકારનું જ્ઞાન] એ પ્રમાણ [રૂપ] છે.

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

તત્ = તે. અહીં તત્ શબ્દ સર્વાનામ અર્થમાં છે. તે એટલે સૂત્ર : ૬ માં કહેવાયેલ તે જ્ઞાન, એવો અર્થ બહુ જાણી શકાય.

પ્રમાણ :- જોના દ્વારા વસ્તુ સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તેને પ્રમાણ કહે છે.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

મતિશ્રુતાવધિમનઃપર્યાયકેવલાનિ જ્ઞાનમ્ સૂત્ર અહીં અનુવર્તે છે.

卐

[7] પ્રબોધટીકા

卐

પદાર્થનું સ્વરૂપ નક્કી કરવા માટે પ્રથમ પ્રમાણ-જ્ઞાનની જરૂર

પડે છે. “જ્ઞાનમાનું” પ્રમાણપણું પણ જ્ઞાનનું જ એક સ્વરૂપ છે.” અર્થાત્ જ્ઞાન પ્રમાણરૂપ છે અને તેની વહેંચણી આ સૂત્ર જણાવે છે.

જ્ઞાનના મતિ શ્રુત આદિ જે પાંચ પ્રકારો કહ્યા છે. તે પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ એમ બે પ્રમાણોમાં વિલક્ષ્ણ થાય છે.

પ્રમાણનો અર્થ-સ્વરૂપ અને પ્રકારોની વિસ્તૃત ચર્ચા પૂર્વે સૂત્ર : ફની પ્રબોધટીકામાં થયેલી જ છે. છતાં સામાન્ય અર્થને આહીં પુનઃ જણાવેલ છે.

પ્રમાણ અંગે કુપિલે ત્રણ લેઢ કહ્યાં છે પ્રત્યક્ષ અનુમાન આગમ અક્ષપાદે ઉપમાન સહિત ચાર પ્રમાણો કહ્યા. મીમાંસકે અર્થાપત્તિ અને અલાવ સહિત છ પ્રમાણો ગણાવ્યા છે. માયાસૂનવીયે પ્રત્યક્ષ અને અનુમાન બે પ્રમાણ કહ્યા. કાણુભૂજે બે અથવા દર્શન લેઢથી ત્રણ પ્રમાણ કહ્યા. આ બધા લેઢોનું નિરસન કરીને જૈન દર્શનકાર જ્ઞાનને જ પ્રમાણ રૂપ ગણાવી પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ બે પ્રમાણો જણાવે છે.

પ્રમાણનું સ્વરૂપ:- પ્રમિયતેડનેન ઇતિ પ્રમાણમ્ જેમાં મીયતે ડનેન ઇતિ માનમ્ કહી માન એટલે જેના વડે મપાય તે એવો અર્થ કર્યો અને પ્ર નો અર્થ પ્રકૃષ્ટ કર્યો છે.

પ્ર શબ્દ અને માન શબ્દનો ઉપપદ સમાસ કર્યો છે. પ્રકૃષ્ટ માપન એટલે પ્રમાણ.

૦ જેના વડે વસ્તુના નિત્ય-અનિત્ય આદિ અનેક ધર્મોનો નિર્ણયારમક બોધ થાય તેને પ્રમાણ કહેવાય છે.

૦ વ્યુત્પત્તિ અર્થ :- પ્રમિણેતિ પ્રમીયતેડનેન પ્રમિતિ માત્ર વા પ્રમાણમ્ જે સારી રીતે માન કરી શકે છે (માપી શકે છે), જેના દ્વારા સારી રીતે માપન કરાય છે અથવા પ્રમિતિ માત્ર પ્રમાણ છે.

□ સૂત્રમાં આગળ કહેવાનારા લેઢની અપેક્ષાએ દ્વિવચન [પ્રમાણે] મુકેલ છે તેના આદ્યે પરોક્ષમ્ અને પ્રત્યક્ષમન્યત્ એવા બે ભાવિ સૂત્રોમાં કહેવાનાર બે પ્રમાણનો નિર્દેશ પ્રાપ્ત થાય છે અને આવા દ્વિવચનના ઉપયોગ થકી પ્રમાણના લેઢોની અન્ય સંખ્યા કે પ્રકારોનું પણ નિરાકરણ થઈ જાય છે.

૦ મતિ શ્રુતા ૦ સૂત્ર : હમાં પાંચ જ્ઞાનોને દર્શાવી આ સૂત્રમાં

તેની પ્રમાણુતા દર્શાવી છે. અન્ય દર્શનકારો જ્ઞાનને બદલે સન્નિકર્ષ અને ઇન્દ્રિય વગેરેને પ્રમાણુ માને છે તે માન્યતાને નિવારણુ સાથે જ્ઞાન જ પ્રમાણુ રૂપ છે તેમ આ સૂત્ર સાબિત કરે છે.

૦ કેટલીક શંકાઓ :-

(૧) જો જ્ઞાનને પ્રમાણુ માનશો તો ક્ષણ શું થશે ?

અહીં એવી શંકા કરે છે કે ક્ષણતો અર્થાધિગમ અર્થાત્જ્ઞાન છે. જો જ્ઞાન જ પ્રમાણુરૂપ ગણુશો તો ક્ષણ શું થશે ? માટે (ઇન્દ્રિય અને પ્રદાર્થના સંબંધ રૂપ) સન્નિકર્ષ અથવા ઇન્દ્રિય ને જ પ્રમાણુ માનવાથી જ્ઞાન એ પ્રમાણુનું ક્ષણ બનશે.

સમાધાન :- જો સન્નિકર્ષને પ્રમાણુ અને અર્થાધિગમને ક્ષણ ગણુવશો તો સન્નિકર્ષતો બે વસ્તુમાં રહે છે. ઇન્દ્રિય અને ઘડો વગેરે પદાર્થમાં. તેથી ક્ષણ પણ બે વસ્તુમાં રહેવું જોઈ શે. જો તેમ સ્વીકારશો તો ઘડા વગેરેને પણ જ્ઞાન થવા માંડશે.

વળી સન્નિકર્ષને જ પ્રમાણુ માનતા સૂક્ષ્મ અર્થનું, વ્યવહિત અર્થનું (ભૂતકાળમાં ઠહેવાએલ રામ-રાવણુ વગેરેનું) અને વિપ્રકૃષ્ટ અર્થનું (મેરુ વગેરેનું) ગ્રહણુ થઈ શકશે નહીં કેમ કે ઇન્દ્રિયોની સાથે આ પદાર્થોનો સંબંધ થતો નથી. વળી આ પદાર્થો પ્રત્યક્ષ ન થવાથી કોઈ સર્વજ્ઞ પણ બનશે નહીં.

જ્ઞાનને પ્રમાણુ માનવા માત્રથી ક્ષણનો અભાવ થતો નથી. અર્થના જ્ઞાનથી આત્મામાં એક પ્રકારની પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે અથવા અજ્ઞાનનો નાશ થાય છે તે જ જ્ઞાનનું ક્ષણ છે. રાગ-દ્રેષ્ણનો અભાવ થવો તે પણ પ્રમાણુ-જ્ઞાનનું ક્ષણ છે.

(૨) પ્રમેયને પ્રમાણુ વડે જાણુશો તો પ્રમાણુને શેના વડે જાણુશો ? અહીં એવી શંકા કરે છે કે પ્રમેય (પદાર્થ) પ્રમાણુ વડે જાણી લીધા પણ પ્રમાણુને જાણુવા માટે પણ અન્ય પ્રમાણુ આવશ્યક બનશે.

-૦- **સમાધાન :-** પ્રમાણુ દીવાની માફક સ્વ-પર પ્રકાશક છે. જેમ દીવો પ્રકાશે ત્યારે ઘડો-વસ્ત્ર આદિ અન્ય પદાર્થોને પ્રકાશીત કરે છે પણ દીવાને જોવા માટે કંઈ બીજા પ્રકાશની જરૂર પડતી નથી. દીવાના પ્રકાશમાં દીવો પણ જાણુય જ છે. તેમ પ્રમાણુને જાણુવા માટે અન્ય કોઈ પ્રમાણુની આવશ્યકતા નથી તે સ્વ-પર પ્રકાશક જ છે.

જે પ્રમાણુ પોતાને નહીં જાણે તો સ્વાધિગમ ના અલાવે સ્મૃતિનો જ અલાવ થશે. સ્મૃતિ અલાવે લોક વ્યવહાર જ ખતમ થઈ જશે. માટે આવી શંકા ચથાર્થ નથી.

(૩) સૂત્રમાં તત્ કેમ મુકયું ?

તત્ પદ થકી એક તો પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ લેવી છે માટે મુકયું. બીજું ઇન્દ્રિય અથવા સન્નિકર્ષને પ્રમાણુ માનતા લોકોના તે ભ્રમનું નિરસન કરવા માટે તત્ શબ્દ મુકયો છે જેથી સ્પષ્ટ થઈ જાય કે મતિ વગેરે જ્ઞાન જ પ્રમાણુ છે. બીજું કોઈ પ્રમાણુ નથી.

(૪) સન્નિકર્ષ કે ઇન્દ્રિયને પ્રમાણુ માનવામાં શો દોષ ?

સમાધાન :- પ્રથમ પ્રશ્નમાં આ વાતને વણી જ લીધી છે છતાં વિસ્તારથી અહીં સમાધાન કરતા જણાવે છે કે —

□ સન્નિકર્ષને પ્રમાણુ માનવામાં નીચે મુજબ દોષ છે.

(૧) સૂક્ષ્મ, વ્યવહિત [ભૂતકાળની], વિપ્રકૃષ્ટ [મિરુ વગેરે શાસ્ત્રીય પદાર્થ]નું જ્ઞાન થતું નથી તેથી સર્વજ્ઞતાનો અલાવ થશે.

(૨) અક્ષુ અને મનથી જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ થઈ શકતી નથી કારણ કે તે અપ્રાપ્યકારી છે.

(૩) પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયનો અલગ અલગ વિષય માનવો ઉચિત નથી. કેમ કે અક્ષુ ઇન્દ્રિયનો રૂપની સાથે સંબંધ પ્રાપ્ત થતા જેમ તે રૂપના જ્ઞાનનું જનક છે. એ જ રીતે તેનો રસની સાથે પણ સંબંધ પ્રાપ્ત થાય છે તો તેને રસનું પણ જ્ઞાન થવું જોઈએને ?

(૪) સન્નિકર્ષ માત્ર એકનો થતો નથી પણ ઇન્દ્રિય અને અર્થ એ બે કે તેનાથી વધુનો હોય છે. તેથી સન્નિકર્ષનું કૃણ જે જ્ઞાન છે તે પણ ઇન્દ્રિય અને અર્થ બંનેમાં થવું જોઈશે.

□ ઇન્દ્રિયને પ્રમાણુ માનતા નીચે મુજબ દોષ આવે છે :-

(૧) ઇન્દ્રિયો બધા પદાર્થોને એક સાથે જાણવામાં અસમર્થ છે. તેથી સર્વજ્ઞતાનો અલાવ થાય છે.

(૨) ઇન્દ્રિયોથી સૂક્ષ્મ-વ્યવહિત અને વિપ્રકૃષ્ટ પદાર્થોનું જ્ઞાન સંભવ ન હોવાથી પણ સર્વજ્ઞતાનો અલાવ થાય છે.

(૩) અનુમાન વગેરે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ નહીં થાય કેમકે તે

ઇન્દ્રિયોથી થતું નથી.

આ રીતે સન્નિકર્ષ અને ઇન્દ્રિયને પ્રમાણ માનતા અનેક દોષ આવી શકે છે, માટે પૂ. ઉમાસ્વાતીજી વાચકે પ્રમાણે પદથી પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ બે પ્રમાણો જ જણાવી અન્ય દર્શનીની માન્યતાવાળા પ્રમાણોના સર્વ દોષોનું નિવારણ કર્યું છે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

દુવિદ્ધે નાણે પળ્લનંતં તં જહા-પચ્ચક્ષ્વે ચેવ પરોક્ષે ચેવ—

સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થાન-૨ ઉદ્દેશ-૧ સૂત્ર : ૭૧/૧

તં સમાસઓ દુવિદ્ધં પળ્લનંતં તં જહા પચ્ચક્ષ્વં ચ પરોક્ષંચ

(૧) નંદી સૂત્ર સૂત્ર : ૨.

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

□ પ્રમાણ નય તત્ત્વાલોકાલંકારમાં પ્રમાણની વ્યાખ્યા અને સ્વરૂપ છે.

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

૧ પ્રમાણના બે લેહ : સૂત્ર :- ૧૧ અને સૂત્ર : ૧૨માં જણાવેલ છે. અને પ્રલેહો સૂત્ર : ૧૪ થી જણાવેલ છે.

卐

[9] પદ

卐

(૧) સૂત્ર ૧૦-૧૧-૧૨ નું પદ સાથે છે.

(૨) ગણાય જ્ઞાન અજ્ઞાન સમ્યક્ત્વ પ્રગટ્ટયા વિના.

જ્ઞાન પ્રમાણ રૂપે તો પ્રત્યક્ષ ને પરોક્ષ બે.

卐

[10] નિકર્ષ

卐

આ સૂત્રનો મુખ્ય સાર છે, કે પ્રમાણ જ્ઞાન સ્વરૂપ જ છે. આ જ્ઞાનને સ્વ-પર પ્રકાશક ગણ્યું છે. મુમુક્ષુ આત્માએ પ્રમાણ સ્વરૂપ એવા આ જ્ઞાનના પ્રમાણને સ્વીકારી સમ્યક્જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે પ્રયાસ કરવો અને અન્ય દર્શનીના પ્રમાણની મિથ્યાપરૂપણા બાણી તેનો પરિહાર કરવો.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય-૧ સૂત્ર : ૧૧

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

સૂત્ર : ૧૦ માં જે પ્રમાણ શબ્દ મૂક્યો છે તે પ્રમાણમાં પરોક્ષ પ્રમાણ કયું છે ? તે આ સૂત્ર થકી દર્શાવાયું છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

આજે પરોક્ષમ્

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

આજે પરો અક્ષમ્

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

[પાંચ જ્ઞાનામાંના] પ્રથમ બે [જ્ઞાન-મતિ અને શ્રુત] પરોક્ષ [પ્રમાણ છે].

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

(૧) આજે-જે આદિ (પ્રારંભ)માં હે.ય તેને આજ કહેવાય. આજ શબ્દનું દ્વિવચનનું રૂપ આજે થયું. આજે એટલે “પહેલાના બે” એવો અર્થ ગ્રહણ કરવો.

પરોક્ષ :- અક્ષાત્ પરઃ અથવા અક્ષેમ્યઃ પરઃ इति પરોક્ષમ્ અહીં અક્ષનો અર્થ આત્મા થાય છે. આત્માની સાક્ષાત્ મદદથી પર તે પરોક્ષ સમજવું.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

(૧) મતિ શ્રુતાવધિ મનઃ પર્યય કેવલાનિ જ્ઞાનમ્ (૨) તત્પ્રમાણે આ બંને સૂત્રોની અહીં અનુવૃત્તિ લેવાની છે.

卐

[7] પ્રબોધ ટીકા :

卐

સૂત્રકાર મહર્ષિએ વ્યાકરણ પદ્ધતિથી નાનકડું સૂત્ર મૂકી દીધું છે. પ્રથમ પદ મૂક્યું આજે. બીજું પદ મૂક્યું પરોક્ષમ્. તેથી આજે એવા દ્વિવચન પદને લઈને “પ્રથમના બે” એવો અર્થ લીધો. પરોક્ષમ્ એટલે પરોક્ષ છે તેવો અર્થ થયો.

માત્ર શાબ્દિક અર્થમાં કંઈ જ સ્પષ્ટતા થઈ શકતી નથી. વ્યાકરણનું જ્ઞાન હોય તે આ પદ્ધતિ સરળતાથી સમજી શકે. પૂર્વસૂત્રની

અનુવૃત્તિ હોવાથી જ અર્થ સ્પષ્ટતા થશે.

આજે પ્રથમના બે. જ્ઞાનની વાત ચાલે છે માટે બંને જ્ઞાન લીધા. પ્રથમ બે મતિ અને શ્રુત છે માટે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પરોક્ષ છે તેવો અર્થ કર્યો.

બીજી વાત પ્રમાણની ચાલે છે. એટલે તે સૂત્રની અનુવૃત્તિ લેતા આ બંને જ્ઞાન પરોક્ષ પ્રમાણ છે તેમ સમજી શકાય.

૦ ઉપરોક્ત પાંચ જ્ઞાનમાંથી મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન એ બે પ્રારંભના જ્ઞાનો પરોક્ષ પ્રમાણ છે તેવો અર્થ ગ્રહણ કર્યો. આ બંને જ્ઞાન ઇન્દ્રિય અને મનની સહાયતાથી ઉત્પન્ન થાય છે તેથી તેને પરોક્ષ પ્રમાણ ગણ્યા.

૦ ન્યાયશાસ્ત્રમાં લિંગ-હેતુ તથા શબ્દાદિજન્ય જ્ઞાનને પરોક્ષ કહેલું છે પણ અહીં તે લક્ષણ સ્વીકારેલ નથી. અહીં તો આત્મ સાપેક્ષતા જ મહત્વની ગણેલી છે તેથી આત્માની સહાય વિના ઇન્દ્રિય તથા મનની અપેક્ષા રાખતું જ્ઞાન તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહ્યું.

૦ જે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં આત્માથી લિન્ન પર વસ્તુની અપેક્ષા હોય તેને પરોક્ષ ગણ્યું છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનમાં ઇન્દ્રિય અને મન કે જે આત્માથી લિન્ન પુદ્ગલરૂપ છે તે નિમિત્ત હોય છે તેથી આ બંને જ્ઞાન પરોક્ષ ગણેલા છે.

વિશેષતા એ છે કે મતિજ્ઞાનમાં તો ઇન્દ્રિય અને મન બંને નિમિત્ત છે. પણ શ્રુતજ્ઞાનમાં મન જ નિમિત્ત ભૂત છે, પરંતુ મતિજ્ઞાન પૂર્વક તે થતું હોવાથી ઉપચારથી તેમાં ઇન્દ્રિયો પણ નિમિત્તભૂત છે. જેમ કે પરોપદેશ સાંભળવામાં કાન (શ્રોત્રેન્દ્રિય) નિમિત્ત છે.

અહીં સાંભળવું તે મતિનો વિષય છે પણ તે શબ્દોના વિષયમાં અથવા તેના અવલંબન પૂર્વક અર્થાન્તર વિષયમાં વિચાર કરવો તે શ્રુતજ્ઞાન છે. અહીં સુખ્ય બાહ્ય નિમિત્ત તો મન છે. પણ સાંભળ્યા વિના વિચાર ન થઈ શકે માટે ઉપચારથી શ્રવણ-ઇન્દ્રિય પણ નિમિત્ત કહી શકાય છે.

૦ નિમિત્તની અપેક્ષા રહેતી હોવાથી આ બંને જ્ઞાનોને પરોક્ષ પ્રમાણ કહ્યા છે. તે સાથે શાસ્ત્રીય રીતે બીજી પણ વાત મહત્વની છે

તે અપાય અને સદ્દ્રવ્ય પણું.

અપાય-છુટું પડવું કે ફર થવું [નિશ્ચય અર્થ પણુ કરે છે]
સદ્દ્રવ્ય-સમ્યક્ત્વના દળિયા

આ અપાય અને સદ્દ્રવ્યપણું તે મતિજ્ઞાન છે. કે જે [સૂત્ર ૧ : ૧૪ માં કહેવાશે તે મુજબ] ઇન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયનિમિત્તક છે.

તેમજ શ્રુતજ્ઞાન પણુ મતિ જ્ઞાન પૂર્વક અને ખીબના ઉપદેશથી ઉત્પન્ન થતું હોવાથી પરોક્ષ જ છે.

□ આદ્ય :- આદૌ ભવમ આદ્ય પહેલા હોય તેને આદ્ય કહેવાય. જેનાથી પછી કંઈક હોય પણુ પૂર્વે કશું ન હોય તેને આદિ કહેવાય. “આદિમકં હોવું તે”. દિગાદિત્વાત્ સૂત્રથી પ્રત્યય લાગી આદ્ય બનશે.

આદ્યં ચ આદ્યં ચ-દ્વિવચન રૂપ આદ્યે થયું.

આમ વિશિષ્ટ ક્રમથી વ્યવસ્થિત એવો આદ્યનો વ્યપદેશ જણાય છે. જેમકે આ ચતિ વિશિષ્ટ ક્રમમાં આદ્ય છે. તેમ અહીં પણુ અમૂર્ત એવા જ્ઞાનોમાં ક્રમથી મતિ એ આદ્ય છે.

વળી ક્રમના પ્રમાણ્યથી નિકટવર્તી ગ્રાહ્ય બને તે સાન્નિવેશ ભાવથી મતિ સાથે શ્રુતનું જ ગ્રહણ ખીબ આદ્ય તરીકે થશે માટે આદ્યે શબ્દથી મતિ જ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનને ગ્રહણ કરવા.

○ આદિ શબ્દ પ્રથમ-પ્રકાર-વ્યવસ્થા-સમીપતા-અવયવ વગેરે અનેક અર્થોમાં વપરાય છે. છતાં અહીં વિવક્ષાથી તેનો “પ્રથમ” અર્થ ગ્રાહ્ય છે જેમ કે અકારાદયો વર્ણા : અહીં અ કારને પ્રથમ વર્ણુ ગણ્યો. તેમ મતિ-શ્રુતને પ્રથમના બે ગણવા તેવો અર્થ થશે.

□ પરોક્ષ :- જૈન પરંપરાનુસાર પર અર્થાત્ ખીબની સહાયતા વડે અક્ષ અર્થાત્ આત્માનું જ્ઞાન થાય છે તે પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે. મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન પણુ એવા છે કે જે મુખ્યત્વે ઇન્દ્રિય-મન-ઉપદેશ વગેરે સિવાય થઈ શકતા નથી તેથી તે બંનેને પરોક્ષ માનેલા છે.

○ કદાચ કોઈ એમ પણુ કહે કે જ્ઞાન તો જ્ઞાનાવરણીયના ક્ષયે પશમથી થાય છે. તેનો ખુલાસો કરતાં જણાવે કે મતિ શ્રુતાવરણના ક્ષયેપશમ થવા છતાં પણુ ઇન્દ્રિય અને મન રૂપ એવા પરદારો થકી જ જ્ઞાન થાય છે.

પરોક્ષનો અર્થ અજ્ઞાન કે અનવબોધ નથી પણ પરાધીન જ્ઞાન એવો કર્યો છે. મતિ અને શ્રુત પર-દ્વારેથી થતા જ્ઞાન હોવાથી પર-આધીન છે અને પર આધીન હોવાથી તે બંને પ્રરોક્ષ છે.

૦ સંક્ષેપમાં કહીએ તો જૈન દર્શન પ્રમાણના બે ભેદ ગણાવે છે તેમાં પરોક્ષ પ્રમાણ શું? તે પ્રશ્નનો ઉત્તર છે કે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન એ પરોક્ષ પ્રમાણ છે.

□ કેટલીક શંકા :-

(૧) આ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ નથી ગણ્યું?

-૦- દાર્શનિક ગ્રંથો ન્યાય ગ્રંથોમાં ઈન્દ્રિયજ્ઞાનને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ગણાવેલ છે.

-૦- લોકમાં પણ અહિં આદિ ઈન્દ્રિય થકી થતા બોધ અર્થાત્ મતિજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ ગણે છે.

-૦- “નંદિસૂત્ર” પ્રશ્ન:૫૭માં પણ ઈન્દ્રિય પચ્ચક્ષ્ણે કહી તેને ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે.

-૦- પ્રમાણનયના પરિચ્છેદ : ૨ સૂત્ર: ૪માં પણ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ગણ્યું.

સમાધાન:- આવા પ્રમાણ ગ્રંથો સ્વાભાવિક એમ માનવા પ્રેરે છે કે ઈન્દ્રિય નિમિત્તક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે. પણ સૂત્રકારે તેને પરોક્ષજ્ઞાન ગણ્યું તેનું સમાધાન આપે છે.

(૧) જેઓ અક્ષનો અર્થ ઈન્દ્રિય કરે છે તે મતે ઈન્દ્રિય નિમિત્તક જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ ગણાય પણ અહીં દરેક વિષયની વિચારણાનો પાંચો મોક્ષમાર્ગ છે તેથી અહીં અક્ષનો અર્થ આત્મા ગ્રહણ કર્યો છે. કેવળ આત્મા થકી થાય તે પ્રત્યક્ષ અને જે જ્ઞાન ઈન્દ્રિયોની મદદથી થાય તે આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ તો પરોક્ષ જ બાણ્યું.

(૨) જૈન ન્યાય ગ્રંથોમાં પણ મતિ વગેરેને જે પ્રત્યક્ષ ગણાવ્યા છે તે ઈન્દ્રિય પ્રત્યક્ષતાની અને લોક વ્યવહારની દષ્ટિએ સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ સમજવા.

(૩) નંદિસૂત્રમાં જેમ ઈન્દ્રિય પચ્ચક્ષ્ણે કહ્યું છે તેમ એ જ નંદિસૂત્ર પ્રશ્ન ૧૫/૧ માં પૂછ્યું છે કે સે કિં તં પરોક્ષનામ?

પરોક્ષનાણં દુવિહં પન્નતં તં જહા આમિણિબોહિયનાણ પરોક્ષં
 ચ સૂચનાણ પરોક્ષં ચ પરોક્ષજ્ઞાન યે પ્રકારે કહ્યા. આભિનિબોધ (મતિ)
 જ્ઞાન પરોક્ષ અને શ્રુત જ્ઞાન પરોક્ષ.

(૨) મતિ-શ્રુત બંને પરોક્ષ કેમ કહ્યાં?

નિમિત્ત અપેક્ષાને કારણે બંનેને પરોક્ષ કહ્યાં છે. ઈન્દ્રિય અને
 મનોનિમિત્ત અપેક્ષા રહેતી હોવાથી તેને પરોક્ષ ગણ્યા છે.

કોઈ એવી પણ શંકા કરે કે અવધિ વગેરે જ્ઞાનમાં પણ વિશિષ્ટ
 ક્ષયોપશમ આદિ નિમિત્તની અપેક્ષા તો રહેજ છે ને? તેનું શું?

આવી શંકા ટાળવા માટે અપાય-સદ્ દ્રવ્ય તથા મતિ જ્ઞાનમ્
 એવું વચન મૂકી પરોક્ષ માટે બીજો મુદ્દો જણાવે છે.

અપાય એટલે નિશ્ચય અર્થ કર્યો.

સદ્ દ્રવ્ય નો અર્થ સુંદર દ્રવ્ય અર્થાત્ સમ્યક્ત્વના દર્શીયા કર્યો
 છે. આ અપાયશ્ચ સદ્ દ્રવ્યાણિ ચ નો જે ભાવ.

અપાય :- ઈન્દ્રિય જન્ય અને અનિન્દ્રિય જન્ય છે. તેમાં ઈન્દ્રિય
 નિમિત્તમાં ગ્રાહ્યગૃહિત્ અને વ્યતિરિક્ત-અહણુ કરવા યોગ્ય અહણુ
 કરનાર અને અન્ય પદાર્થ નિમિત્તની અપેક્ષા એ મતિજ્ઞાનને પરોક્ષ
 ગણેલ છે.

વિશેષ સ્પષ્ટતા માટે શ્રીમાન્ હરીભદ્રસૂરિજી આગળ લખે છે કે
 તે મતિજ્ઞાન શ્રોત્ર વગેરે પાંચ ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એવું મનના
 કારણે થતું જ્ઞાન છે.

□ શ્રુતજ્ઞાનના પરોક્ષત્વ માટે વિશેષ કારણ જણાવે છે કે તે મતિ-
 જ્ઞાન પૂર્વક હોય છે તેમજ તીર્થંકરાદિના ઉપદેશ પૂર્વક ઉત્પન્ન થાય છે.
 માટે તેને પણ પરોક્ષ કહ્યું.

(૩) આજ યે કઇ રીતે થઇ શકે?

પહેલું મુખ્ય કલ્પનાથી પ્રથમ છે. બીજું ઉપચાર કલ્પનાથી પ્રથમ
 છે. મતિજ્ઞાન તો પાંચ જ્ઞાનમાં પ્રથમ છે તે સ્પષ્ટ જ છે આસન્ન પરિભાષા
 મુજબ નિકટના ને જ સામર્થ્ય બળથી લેવાય છે માટે મતિ સાથે શ્રુતનું
 અહણુ કર્યું.

□ દિવચન હોવા માત્રથી તો ક્યા યે જ્ઞાન લેવા તે પ્રશ્ન થાય જ.

વળી અવધિની અપેક્ષા એ આદિ પણુ' ગણુ' તેા તેા કેવળજ્ઞાન અપેક્ષાએ આરે જ્ઞાન આદિ જ ગણુ'શે તેના સમાધાન માટે જ ઉપર આસન્ન પણુ'ને ઉલ્લેખ કર્યો. મત્તિની સમીપવતી' કે નિકટપણુ' સ્થાનને આશ્રીને તેા છે જ. તદુપરાંત સમાન વિષય અને સમ સ્વામિત્વ હોવાથી પણ નિકટ છે.

□ દ્વિવચન નિર્દેશ સામર્થ્યાત્ ગૌણસ્યાપિ શ્રુતજ્ઞાનરય આદ્યત્વેન વેદિતવ્યમ્.

❧

[8] સંદર્ભ

❧

આગમ સંદર્ભ

(૧) પરોક્ષે ગાણે દુવિદ્ધે પળ્લન્તે-તં જહા આમિણિવોહિયગાળેં ચેવ સૂચનાળે ચેવ. સ્થાનાંગ સ્થાન ૨ ઉદ્દેશેા ૧ સૂત્ર : ૭૧/૧૭.

(૨) પરોક્ષનાગં દુવિદ્ધં પન્નત્તં, તં જહા આમિણિવોહિય નાળ પરોપ્સલ્લં ચ, સુચનાળં પરોપ્સલ્લં ચ— નંદી સૂત્ર સૂત્ર : ૨૨.

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

- (૧) તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિય નિમિત્તમ્ સૂત્ર ૧ : ૧૪
 (૨) શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય સૂત્ર ૧ : ૨૧
 (૩) મતિ-શ્રુતના પેટા ભેદો સૂત્ર ૧ : ૧૫ થી ૧ : ૨૦

અન્ય સંદર્ભ

વિશેષાવશ્યક સૂત્ર ગાથા ૯૦

❧

[9] પદ :-

❧

- (૧) સૂત્ર ૧૦ : ૧૧ : ૧૨ તુ પદ સૂત્ર ૧૨ માં મૂકેલ છે.
 (૨) સૂત્ર ૧૧ : ૧૨ તુ' પદ સૂત્ર : ૧૨માં મૂકેલ છે.

❧

[10] નિષ્કર્ષ :-

❧

અહીં પરોક્ષપ્રમાણ રૂપે મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનબંનેની અર્થા કરી તેમાં આદ્ય નિમિત્તની મુખ્યતા જણાવી. તેના આધારે જો આવું જ્ઞાન મેળવવું હોય તેા તીર્થ' કરાદિ આદ્ય ઉપદેશ પ્રાપ્ત કરવો તેવું ક્લિત થાય છે. છતાં મહત્વની વાત એ છે કે તેમાં મતિ જ્ઞાનાવરણ અને શ્રુત જ્ઞાનાવરણ ઠમ'નો ક્ષયોપશમ આવશ્યક છે. મુમુક્ષુ આત્માઓએ ઠમ'ના ક્ષયોપશમ દ્વારા આવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ તે આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ છે.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૧૨

ક

[1] સૂત્રહેતુ

ક

સૂત્ર : ૧૦ માં પ્રમાણ શબ્દ મુકયો તે પ્રમાણમાં પરોક્ષ પ્રમાણ છે જે સૂત્ર : ૧૧ માં દર્શાવ્યું. ખીજું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનું સ્વરૂપ શું છે ? તે આ સૂત્ર થકી દર્શાવાયેલ છે.

ક

[2] સૂત્ર : મૂળ

ક

પ્રત્યક્ષમન્યદ્

ક

[3] સૂત્ર : પૃથક્ક

ક

પ્રત્યક્ષમ્ અન્યદ્

ક

[4] સૂત્રસાર

ક

[મતિ શ્રુત સિવાયના] બાકીના [અવધિ-મન : પર્યવ અને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાનો] પ્રત્યક્ષ [પ્રમાણ છે]

ક

[5] શબ્દ જ્ઞાન

ક

અક્ષ :- અક્ષ્ણોતિ વ્યાપ્નોતિ જ્ઞાનાતિ ઇતિ અક્ષ એટલે આત્મા. [વ્યાપ અનેજ્ઞા ધાતુ એકાર્થક છે]

પ્રત્યક્ષ અક્ષ પ્રતિ વર્તતે જીવની જ સાન્નિધ્યતાથી થતો બોધ તેને “પ્રત્યક્ષ” કહેવાય.

અન્યત્ = ખીજા [આ શબ્દ ઉપરોક્ત ૧૦ અને ૧૧માં સૂત્રના સંદર્ભમાં છે. ૧૦માં સૂત્ર મુજબના પાંચ જ્ઞાનમાંથી બે પરોક્ષ કહ્યા તે સિવાયના તે અન્યત્ સમજવા.

ક

[6] અનુવૃત્તિ

ક

(૧) મતિ શ્રુતાવધિ મન:પર્યય કેવલોતિ જ્ઞાનમ્ (૨) તત્પ્રમાણે (૩) આદ્યે પરોક્ષમ્ એ ત્રણ સૂત્રની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં પ્રવર્તે છે.

ક

[7] પ્રબોધ ટીકા

ક

સૂત્ર : ૧૧માં જણાવ્યાનુસાર આ સૂત્ર પણ વ્યાકરણ પદ્ધતિ આધારે રચાયેલું છે. અષ્ટાધ્યાયીના અભ્યાસી આ અનુવૃત્તિ કેમ સહેલાઈથી સમજી શકે. કેમકે અહીં અન્યત્ શબ્દ લખ્યો પણ અન્ય એટલે ક્યાં ? તે સંબંધ ઉપરના સૂત્રોને આધારે જ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

પૂર્વે પાંચ જ્ઞાન કહ્યા છે. તેમાંના પ્રથમના બે જ્ઞાન તેને પરોક્ષ પ્રમાણ ગણ્યા માટે અન્ય બાકીના ત્રણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ થાય.

□ અવધિ-મનઃપર્યય અને કેવળ એ ત્રણ જ્ઞાનો પ્રત્યક્ષ [પ્રમાણ] છે આ જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ એટલા માટે કહ્યા છે કે તે ઈન્દ્રિય તથા મનની મદદ વિના દ્રુત આત્માની યોગ્યતાથી સાક્ષાત્ આત્માને જ ઉત્પન્ન થાય છે.

□ આ મોક્ષ માર્ગ દર્શાવતું શાસ્ત્ર છે તેથી તેમાં આત્મસાપેક્ષતા જ મહત્વની ગણી છે. અક્ષનો આત્મા અર્થ જ ગ્રાહ્ય કરી, “આત્માની યોગ્યતાના બળથી ઉત્પન્ન થતાં” એવા અવધિ આદિ ત્રણને પ્રત્યક્ષ કહ્યાં.

□ ઈન્દ્રિય તથા મનોજન્ય જ્ઞાનને કયાંક પ્રત્યક્ષ કહ્યું છે તે ન્યાય-શાસ્ત્ર કે લોકાધારે સમજવું. અધ્યાત્મ શાસ્ત્રમાં તો પરોક્ષ જ ગણેલ છે.

□ આત્મા પ્રતિ જેનો નિયમ હોય એટલે પર નિમિત્ત એવા ઈન્દ્રિયો-મન-ઉપદેશ વગેરે રહિત આત્માના આશ્રયે જે ઉપજે છે અને તેમાં અન્ય કોઈ નિમિત્ત હોતું નથી એવું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે.

□ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને માટે ભાષ્યકારે લક્ષણ બાંધ્યું કે તે અતીન્દ્રિય છે. અતીન્દ્રિય નો અર્થ इन्द्रियम् अतिक्रान्तः એવો લીધો છે. અર્થાત્ ચક્ષુ-શ્રોત-વગેરે પાંચ ઈન્દ્રિય અને મન કે જેને અનિન્દ્રિય કહ્યું છે. તે બંનેની સહાયતાની જેમાં અપેક્ષા રહેતી નથી.

વળી જે ઈન્દ્રિય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માનવા જઈશું તો સર્વજ્ઞતા જ સ્થિર નહીં રહે. કેમકે સર્વજ્ઞ પરમાત્માના જ્ઞાનને [કેવળજ્ઞાનને] પ્રત્યક્ષ માનેલું છે હવે જે તેને ઈન્દ્રિયજન્ય માનશે તો ઈન્દ્રિયનો વિષય તો અલ્પ અને નિયત છે માટે અતીન્દ્રિય લક્ષણ જ સાર્થક છે.

□ સિદ્ધ સેનીય ટીકામાં જણાવે છે કે જે પ્રત્યક્ષતામાં અંતર નિમિત્ત એવા ક્ષયોપશમને કારણ રૂપ ગણીશું તો તો મતિ વગેરે સર્વેમાં સાધારણ ક્ષયોપશમ કારણ રહેવાનું જ. તેથી તો પાંચે જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ જ ગણાશે.

[સર્વથા જ્ઞાનાવરણીય કર્મક્ષય લક્ષણ વિચારશે તો કેવળજ્ઞાન સિવાય કોઈ પ્રત્યક્ષ નહીં રહે] એટલે પ્રત્યક્ષતા માટે પૃથક્ નિમિત્તને જણાવતા લખ્યું કે ત્રણે જ્ઞાનની પ્રત્યક્ષતાને પ્રગટ કરવામાં અતીન્દ્રિયત્વ જ મુખ્ય કારણ છે.

અતિક્રાન્તમ્ इन्द्रियाणि. પ્રાણીને જ્ઞાન-દર્શન આવરણના ક્ષયોપશમ કે ક્ષયથી ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય દ્વારની અપેક્ષા રહિત કેવળ આત્માની અભિમુખતા કરીને થતું જ્ઞાન તે પ્રત્યક્ષજ્ઞાન.

પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનના બે ભેદ કહ્યા. (૧) દેશ પ્રત્યક્ષ (૨) સકલ પ્રત્યક્ષ. અવધિ અને મનઃપર્યાય દેશ પ્રત્યક્ષ છે. કેવળજ્ઞાન સકળ પ્રત્યક્ષ છે.

□ વિવિધ શંકાઓ:-

(૧) અન્યન્ એકવચન કેમ મુક્યું ?

જ્ઞાનના વિભાગોની દૃષ્ટિએ અવધિ વગેરે ત્રણ જ્ઞાન છે. પણ પ્રમાણની દૃષ્ટિએ માત્ર એક જ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ હોવાથી એક વચન મુક્યું હોય તેમ જણાય છે.

(૨) ઇન્દ્રિય અને મન રૂપ સાધન વિના જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ જ કઈ રીતે થશે ?

બેમ પાંચ-પચીસ સાધુને ખીર વહોરાવવી હોય તો પણ તપેલું ભરી ખીર બનાવવી પડે છે. પણ ગૌતમ સ્વામીજી જેવા મહર્ષિ અક્ષીણ મહાનસી લઘિ વડે ૧૫૦૦ તાપસને પારણું કરાવ્યું ત્યારે માત્ર એક જ પાત્રમાં અંગુઠો રાખી બધાને ખીર વપરાવી દીધી હતી.

એ જ રીતે કર્મમળથી મલિન આત્માને સાધારણતયા ઇન્દ્રિય અને મનનો આધાર જરૂરી બને પણ જે આત્મા જ્ઞાનાવરણના વિશેષ ક્ષયોપશમરૂપ શક્તિવાળો બની ગયો છે કે જેણે પૂર્ણપણે જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષય કર્યો છે તેને બાહ્ય સાધન વિના પણ જ્ઞાન થાય છે. કર્મના સંપૂર્ણ આવરણ દૂર થતા સ્વ શક્તિ વડે જ પદાર્થોને જૂએ છે-બાણે છે.

(૩) ઇન્દ્રિય વ્યાપાર જન્યજ્ઞાન જ પ્રત્યક્ષ ગણવું. બેઈએ, કેમકે પ્રાયઃ બધાં વાદીઓ તેમાં એકમત છે—

ઇન્દ્રિયજન્ય જ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ માનવાથી આપ્તને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ શકશે નહીં, સર્વજ્ઞતાનો લોપ થઈ જશે. કેમકે સર્વજ્ઞ આપ્તને ઇન્દ્રિયજ્ઞ જ્ઞાન થતું નથી.

વળી આગમથી અતીન્દ્રિય પદાર્થોનું જ્ઞાન માનીને પણ સર્વજ્ઞતાનું કથન યુક્તિ યુક્ત નથી. કેમકે આગમ પ્રત્યક્ષદર્શી વીતરાગ પુરુષ

દ્વારા પ્રણીત હોય છે, તેથી જો અતીન્દ્રિય પ્રત્યક્ષને સિદ્ધ નહીં માનીએ તો અતીન્દ્રિય પદાર્થોમાં આગમનું પ્રામાણ્ય કઈ રીતે થશે? અને આગમનું અપૌરુષેયત્વ તો અસિદ્ધ છે. માટે ઇન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ માની શકાય નહીં. [નોંધ :- રાજવાર્તિકમાં બૌદ્ધ-નૈયાયિક અદ્વૈતવાદી વગેરેના પ્રત્યક્ષપ્રમાણોની માન્યતાનું સુંદર ખંડન કર્યું છે.]

(૪) અર્વાચ દર્શન અને કેવલ દર્શન પણ અક્ષ અર્થાત્ આત્મા પ્રતિ નિયત છે તો પ્રત્યક્ષ શબ્દથી આ બંનેનું પણ પ્રહણ કરવું જોઈએને?

આ શંકા વ્યાજબી નથી. એક કારણ તો એ છે કે અહીં જ્ઞાનની અનુવૃત્તિ ચાલે છે એટલે દર્શનનું આપોઆપ જ નિવૃત્તિ થઈ જાય છે.

બીજું અવધિજ્ઞાન કે કેવળજ્ઞાનની વાતમાં અવધિદર્શન અને કેવળ દર્શન અંતર્ભૂત-સમાવિષ્ટ થઈ જ જાય છે.

(૫) વિભંગજ્ઞાનને પ્રત્યક્ષ કેમ નથી ગણવું?

અહીં સમ્યક્ પદનો અધિકાર સમજી લેવાનો છે તેથી જ્ઞાન વિશેષ્ય થઈ જાય છે. જ્યારે વિભંગ જ્ઞાન મિથ્યાદર્શનના ઉદયથી વિપરીત પદાર્થોનો વિષય કરતો હોવાથી તે સમ્યક્ નથી. માટે તેને પ્રત્યક્ષ ગણી શકાય નહીં.

(૬) અનુમાન-ઉપમાન-આગમ-અર્થાપત્તિ:-સંભવ-અભાવ પણ પ્રમાણો છે તેની નોંધ કેમ નથી લીધી?

આ પ્રમાણો અંગેની ચર્ચા પ્રમાણ નયૈવાળા સૂત્રમાં કરેલી જ છે. છતાં શંકા નિવારણ માટે અહીં જણાવે છે કે આ સર્વે પ્રમાણો કાં તો મતિજ્ઞાન કે શ્રુતજ્ઞાનમાં સમાવાય જાય છે કેમકે તે ઇન્દ્રિય અને પદાર્થોના સંબંધમાં નિમિત્તભૂત છે. અથવા તો તેમાંના અર્થાપત્તિ-સંભવ-અભાવ વગેરે પ્રમાણો અપ્રમાણો જ છે. અથવા તો પ્રમાણ જ નથી. કેમકે તે મિથ્યાદર્શન વડે સ્વીકારાયેલ અથવા વિપરીત ઉપદેશ રૂપ જ છે.

અનુમાનાદિ પ્રમાણ કરતાં પણ આગળ વાત કરી કે જો મતિ-શ્રુત-અવધિજ્ઞાન પણ મિથ્યાદર્શનથી જોડાયેલા હોય તો તે અજ્ઞાન-રૂપ છે-અપ્રમાણ છે. [સૂત્ર ૧:૩૨માં આ અંગેની ચર્ચા છે.]

આ રીતે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણુનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ કર્યું. પ્રમાણુનો અર્થ સિદ્ધસેનીય ટીકામાં ફરી વખત લખતા જણાવે છે કે- “પ્રમીયન્તે અર્થાઃ તૈઃ” इति प्रमाणानि प्रमीयन्ते - ‘सत्-असत् नित्य-अनित्य वगैरे लोको वडे अर्थ’ने यथावत् निश्चित करवो तेने प्रमाणु गણ્યું.

આવા પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ પ્રમાણુ રૂપ જ્ઞાન અર્થો કરી.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

(૧) પચ્ચકરવે નાળે દુવિદ્ધે પન્નતો તં જહા કેવલનાળે ચેવ ગોકે-વલળાળે ચેવ. ગોકેવલળાળે દુવિદ્ધે પળ્ળત્તે તં જહા ઓહિળ્ળે ચેવ મળપજ્જવળાળેચેવ. સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થાન ૨ ઉદ્દેશેા ૧ સૂત્ર ૭૧/૨-૧૨

(૨) નો ઇન્દ્રિય પચ્ચકકચં તિવિહં પચ્ચકં તં જહાં ઓહિનાળ-પચ્ચકરવં, મળપજ્જવળાળ પચ્ચકરવં કેવલનાળ પચ્ચકરવં - નંદિ સૂત્ર પ્રશ્ન ૫

અન્ય સંદર્ભ

(૧) વિશેષાવશ્યક સૂત્ર ગાથા ૮૯.

卐

[9] પદ

卐

[સૂત્ર ૧૦ : ૧૧ : ૧૨ નું સંયુક્ત]

(૧) જ્ઞાન એ જ પ્રમાણુ છે ને ભેદ એ તેના કહ્યા. પરોક્ષને પ્રત્યક્ષમતિ શ્રુત, પ્રથમે ત્રણ ખીજે લદ્યા.

(૨) ત્યાં છે પ્રમાણુ પ્રત્યક્ષ, જ્યાં માત્ર આત્મ યોગ્યતા. ને મન ઈન્દ્રિયોની જ્યાં, મદદ ત્યાં પરોક્ષ તે. અવધિ-મનપર્યાય કેવળ જ્ઞાન તે ત્રણ. જાણેા પ્રમાણુ પ્રત્યક્ષ મતિ શ્રુત પરોક્ષ છે.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્ર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુને રજૂ કરે છે. પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુમાં પાયાનું તત્વ છે આત્માની યોગ્યતા અને પરની સહાયતાનો અભાવ.

જે આત્મા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન પામવા ઈચ્છતો હોય તેણે પરની પંચાત છોડી સ્વમાં કેન્દ્રિત થવું ઘટે. સ્વ-યોગ્યતા કે આત્મ વિકાસની કક્ષા જ સકળ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનને અપાવનારી થશે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૧૩

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

[સૂત્રકારે પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ એવા જ્ઞાનના જે ભેદ જણાવ્યા તેના પેટા ભેદોનો આરંભ કરે છે] તેમાં આ સૂત્ર મતિજ્ઞાનના પર્યાયવાચી સમાનાર્થી શબ્દોને જણાવે છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

મતિ: સ્મૃતિ: સંજ્ઞા ચિન્તાઽભિનિબોધ इत्यनर्थान्तरम्

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

મતિ:—સ્મૃતિ:—સંજ્ઞા—ચિન્તા—આમિનિબોધ इति अनर्थ—अन्तरम्.

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

મતિ સ્મૃતિ સંજ્ઞા ચિન્તા અને અભિનિબોધ એ પાંચે શબ્દો એકાર્થક [પર્યાયવાચી] છે [અર્થાત્ આ પાંચે શબ્દોનો અર્થ મતિજ્ઞાન જ સમજવો.]

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

(૧) મતિ :- (મતિજ્ઞાન) સામાન્ય અર્થ યુક્તિ છે.

(૨) સ્મૃતિ :- પૂર્વે અનુભવેલ વસ્તુનું સ્મરણ.

(૩) સંજ્ઞા :- સંકેત-જ્ઞેય સંબંધે તદ્દાકારતા.

(૪) ચિન્તા :- ભાવિ વિષયની વિચારણા.

(૫) આભિનિબોધ :- સામાન્યથી બોધ-ઈન્દ્રિયોથી થતો બોધ.

(૬) इति :- એ પ્રમાણુ-અથવા-પ્રકાર વાચી અર્થમાં इति શબ્દ પ્રયોગ થયો છે.

(૭) अनर्थान्तरम् :- એકાર્થવાચક-અર્થાન્તર વર્ણને.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

આ સૂત્રમાં ઉપરના સૂત્રોની અનુવૃત્તિ આવતી નથી.

卐

[7] પ્રબોધ ટીકા

卐

સૂત્રકાર અહીં મતિ શબ્દના પર્યાય વાચી નામોનો ઉલ્લેખ કરીને લોક વ્યવહારમાં પ્રસિદ્ધ એવા અન્ય નામો ને જણાવે છે. એ રીતે શબ્દ ભેદ ઊંચા છતાં અર્થ ભેદ નથી તે વાતનું સૂચન કરે છે. જે કે

તેમાં અભિનિબોધ શબ્દ કેવળ જૈન શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ જ છે. તેને આભિ-
નિબોધિક તરીકે પણ આગમ શાસ્ત્રમાં ઉલ્લેખ જોવા મળે છે.

[મતિઆદિ શબ્દો ને ભાષ્યકારે, પૂ. સિદ્ધસેન ગણિભ, પૂ. હરિભદ્ર
સૂરિભ, સર્વાર્થ સિદ્ધિના કર્તા શ્રી પૂજ્યપાદ સ્વામીભ તથા તત્ત્વાર્થ
વાર્તિકના કર્તા શ્રી અકલંક દેવ કે શ્રી ભાસ્કર નંદિ વગેરે સર્વે એ એકાર્થક
અને પર્યાયવાચી જ ગણાવેલા છે. તત્ત્વાર્થવૃત્તિના રચયિતા શ્રી શ્રુત-
સાગરસૂરિ તેના સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ-સ્મરણુ-પ્રત્યભિજ્ઞાન વગેરે
અર્થો ઘટાવે છે છતાં મતિ આદિ એકાર્થક શબ્દો છે તે વિષે તેા તેઓ
પણ નિ:શંક જ છે.]

આવા દરેક શબ્દોના સામાન્ય અર્થભેદનો ખુલાસો કરવા પૂર્વક
અત્રે મતિ આદિના અર્થોને સુસ્પષ્ટ કરેલ છે.

□ મતિ :- ભાષ્યકાર તેને માટે મતિજ્ઞાન શબ્દ વાપર્યો છે.

□ મનનં મતિ :-

□ તે વર્તમાન વિષયને ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ ઈન્દ્રિયો કે મન
દ્વારા વર્તમાનમાં વિદ્યમાન વિષયનો બોધ તે મતિજ્ઞાન.

□ મન અથવા ઈન્દ્રિયોથી, વર્તમાન કાળવર્તી પદાર્થને અવ-
ગ્રહાદિ રૂપ સાક્ષાત્ જાણવો તે મતિ છે.

□ મતિ એ જ જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. તે ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય નિમિત્તો
વર્તમાનકાળ વિષયને જાણાવનારું છે.

□ ઈન્દ્રિય અથવા મનના નિમિત્તો કોઈ પણ પદાર્થનું જે આદ્ય
જ્ઞાન થાય છે તેને અનુભવ અથવા મતિજ્ઞાન કહે છે.

(૨) સ્મૃતિ :- ૦ ભાષ્યકાર તેને સ્મૃતિ જ્ઞાન કહે છે.

□ સ્મરણં સ્મૃતિ :- સ્મૃતિ એ જ જ્ઞાન તે સ્મૃતિજ્ઞાન.

□ ઈન્દ્રિય વગેરેથી જે જાણાયેલા વિષયના રૂપ વગેરે. કાલાન્તરે
તે નાશ થવા છતાં તેનું જે સ્મરણુ રહે તે સ્મૃતિજ્ઞાન જાણવું.

□ સ્મૃતિ-ભૂતકાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. પૂર્વે અનુભવેલ
વસ્તુનું સ્મરણુ તે સ્મૃતિજ્ઞાન.

□ આ અતીતવિષયક જ્ઞાન છે. તેમાં પૂર્વે અનુભૂત વસ્તુનું સ્મરણુ છે.

□ અતીત વસ્તુના આલંબનમાં એકકર્તૃક એવી ચૈતન્ય પરિણુતિ-સ્વભાવ અથવા મનોજ્ઞાન તે સ્મૃતિ.

□ પહેલાં જાણેલા-સાંભળેલા-અનુભવેલા પદાર્થોનું વર્તમાનમાં સ્મરણ તે સ્મૃતિ.

□ કાળાન્તરે તે જાણેલા પદાર્થનું “તે-આ” એ રીતે જે યાદ આવવું તેને સ્મૃતિ કહે છે.

(૩) સંજ્ઞા :-સઙ્જ્ઞાનં સંજ્ઞા. □ ભાષ્યકાર તેને સંજ્ઞા જ્ઞાન કહે છે.

□ ભૂતકાળના વિષયને વર્તમાન કાળનો વિષય બનાવે છે. પૂર્વે અનુભૂત વસ્તુને વર્તમાનમાં જોતા “તે જ આ વસ્તુ છે” [જે મેં પૂર્વે જોઈ હતી] એ પ્રમાણે થતું જ્ઞાન તે સંજ્ઞાજ્ઞાન.

□ પૂર્વમાં અનુભવેલી અને વર્તમાનમાં અનુભવાતી વસ્તુની એકતાના અનુસંધાનનું નામ સંજ્ઞા છે. આથી તે વર્તમાન તથા અતીત ઉભય વિષયક છે.

□ વર્તમાનમાં કોઈ પદાર્થ નજરે પડતા આ પદાર્થ તે જ છે જે મેં પહેલા જોયો હતો, એ રીતે સ્મરણ અને પ્રત્યક્ષના જોડ રૂપ જ્ઞાનને સંજ્ઞા કહે છે.

□ પૂ. હરિભદ્રસૂરિજી સમેત કેટલાંક સંજ્ઞા જ્ઞાન માટે પ્રત્યભિજ્ઞા અથવા પ્રત્યભિજ્ઞાન-પર્યાય શબ્દ વાપરે છે.

□ સંજ્ઞા એટલે અનુભવ + સ્મૃતિ

(૪) ચિંતા :- ચિન્તનં ચિન્તા

□ ભાષ્યકાર તેને માટે ચિંતા જ્ઞાન શબ્દ કહે છે.

□ ભવિષ્યકાળના વિષયને ગ્રહણ કરે છે. ભવિષ્ય માટેની વિચારણા તે ચિંતા જ્ઞાન.

□ તે અનાગતવિષયક છે કેમકે તે ભાવિ વિષયક વિચાર ગ્રાહી છે.

□ જો જ્ઞાનાદિ ત્રય સમન્વય થાય તો જ પરમ સુખની પ્રાપ્તિ થાય અન્યથા ન થાય એ પ્રકારે જો ભવિષ્યમાં આમ થશે તો તેનું તેમ ક્ષણ મળશે અન્યથા નહીં મળે એવી ચિંતા તે ચિંતાજ્ઞાન.

□ સાધ્ય અને સાધનના અવિનાભાવ સંબંધ રૂપ વ્યાપ્તિના જ્ઞાનને ચિંતા કહે છે.

અહીં સાધ્ય એટલે જે સિદ્ધ કરાય અથવા અનુમાનનો વિષય હોય તે-અને-સાધન એટલે સાધ્યનું અવિનાભાવી ચિહ્ન.

□ આ ચિંતા જ્ઞાનને કેટલાંક અન્ય લોકો ઉહ-ઊહા-તક કે વ્યાપ્ત જ્ઞાન કહે છે. પણ તે બાબત સિદ્ધ સેનીય કે હારિભદ્રિય ટીકામાં કોઈ ઉલ્લેખ નથી.

(૫) અભિનિબોધ :- અભિનિબોધનમ્ અભિનિબોધ :

□ ભાષ્યકાર તેને અભિનિબોધ જ્ઞાન કહે છે.

□ અભિનિબોધ શબ્દ મતિ આદિ દરેક જ્ઞાન માટે સર્વસામાન્ય છે.

□ જે વિષયજ્ઞાન નિશ્ચિત કે અભિમુખ છે. તેને અભિનિબોધ કહ્યું.

□ અભિનિબોધ શબ્દ મતિ-સ્મૃતિ-સંજ્ઞા-ચિંતા એ બધાં જ્ઞાનો માટે વપરાય છે. અર્થાત્ મતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થતાં બધાં જ્ઞાનોને માટે અભિનિબોધ એ સામાન્ય શબ્દ છે.

વળી અતીત વિષયક-વર્તમાન વિષયક અનાગત વિષયક વગેરે જે ભેદો દર્શાવ્યા તે પણ લોક દષ્ટિએ છે તેમાં નિમિત્ત કે વિષયભેદથી એ રીતે ઓળખ આપી છે. છતાં મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ એ જ અંતરંગ કારણ સામાન્ય રૂપે વિવક્ષિત હોવાથી આ બધાં શબ્દો પર્યાયવાચી કે એકાર્થક જ સમજવા.

□ આવી રીતે કેટલેક અંશે ભેદ જોવા મળતો હોવા છતાં તેને મતિજ્ઞાન વિરહિત અર્થમાં વિચારવા નહીં.

અહીં આભિનિબોધિક જ્ઞાનના જ આ ત્રિકાળ વિષયક પર્યાયો છે પણ કોઈ અર્થાન્તર નથી એવો અનર્થાન્તર શબ્દનો અર્થ જ ગ્રહણ કરવો પણ અન્ય અર્થમાં વિચારણા કરવી નહીં.

□ સૂત્રમાં મૂકેલ અનર્થાન્તરમ્ શબ્દનો અર્થ ઉપર જોયો. તેવો બીજો શબ્દ હિતિ છે. હિતિ શબ્દના અનેક અર્થો છે. જેમકે હિતિ એટલે હેતુ-એ પ્રકારે-પ્રકારવાચી-સમાપ્તિ-વ્યવસ્થા-અર્થ વિપર્યાસ-શબ્દ પ્રાહુભાવ વગેરે અનેક અર્થો છે. અહીં વિવક્ષાથી આદિ અને પ્રકાર એ બે અર્થ લેવા જોઈએ.

જે પ્રકાર અર્થ લઈએ તો—“એ પ્રકારે પાંચે એકાર્થક શબ્દો છે” તેમ કહેવાય. જે આદિ અર્થ લઈએ તો બુદ્ધિ-મેઘા વગેરે અર્થો પણ થાય.

□ અર્થ વિવક્ષાથી મતિ વગેરે શબ્દો ભિન્ન લાગે તો પણ તેને એકાર્થક જ કહવા તેવું સ્પષ્ટ સૂચન છે. કારણ કે જેમ ગચ્છતિ इति गौः એવો વ્યુત્પત્તિ અર્થ લેવામાં આવે તો ગૌ:નો અર્થ ગાય-ઘોડો વગેરે બધાં ચાલવાવાળાને ગ્રહણ કરવા પડશે. છતાં તેમ ન કરતા ગૌ:નો અર્થ માત્ર “ગાય” જ કર્યો છે. તે રીતે મતિ-સ્મૃતિ વગેરેનો વ્યુત્પત્તિ અર્થ ભિન્ન હોવા છતાં પર્યાયવાચી જ સમજવા.

વળી જેમ ઈન્દ્ર-શક-પુરંદર-શચિપતિ વગેરે શબ્દોમાં શબ્દ ભેદ છે-વ્યુત્પત્તિ ભેદ છે. છતાં તેનો અર્થ ઈન્દ્ર સર્વ સ્વીકૃત છે. તે રીતે મતિ-સ્મૃતિ-સંજ્ઞા-ચિંતા વગેરેમાં શબ્દ ભેદ અને વ્યુત્પત્તિ ભેદ હોવા છતાં તેમાં અનર્થાન્તર કહ્યું હોવાથી અર્થાન્તર સમજવું નહીં પણ પર્યાયવાચી જ સમજવા.

જેમ અગ્નિ એટલે ? તુરંત વિચાર આવશે કે ઉષ્ણ છે તે કોન ઉષ્ણ ? પ્રશ્નથી અગ્નિનું સ્મરણ થવાનું. તે રીતે “સમાન પ્રશ્નોત્તર” ન્યાયથી મતિ વગેરેમાં પણ એમ જ સમજવું જેમકે મતિજ્ઞાન શું ? જે સ્મૃતિ વગેરે છે તે. સ્મૃતિ વગેરે શું છે ? જે મતિજ્ઞાન છે તે.

□ આગમમાં પણ આભિનિબોધિક જ્ઞાન શબ્દના સંજ્ઞા સ્મૃતિ મતિ ચિંતા વગેરે પર્યાયો જણાવેલા છે. એ રીતે જે લોકો વ્યવહારમાં મતિનો અર્થ વર્તમાન જ્ઞાન, સ્મૃતિનો અર્થ અતીત જ્ઞાન, ચિંતાનો અર્થ તર્ક, અભિનિબોધનો અર્થ અનુમાન કરે છે તેના મતનું ખંડન થઈ જાય છે. વાસ્તવમાં અહીં સૂત્રકારે સ્મૃતિ વગેરે નામોનો સંગ્રહ વિવિધ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ કર્યો જ નથી.

□ લોક વ્યવહારથી સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ વગેરે અર્થો કરાય છે તે શું છે ?

- (૧) કેટલાંક નૈયાયિકો મતિજ્ઞાનને સાંવ્યવહારિક પ્રત્યક્ષ ગણે છે.
- (૨) સ્મૃતિને સ્મરણ કે પરોક્ષપ્રમાણ જ્ઞાન રૂપે ઓળખાવે છે.
- (૩) સંજ્ઞા ને “તર્ક” તરીકે ઓળખાવે છે. હેતુ અને સાધ્યની એક સ્થાને વ્યાપ્તિ જેવામાં આવવાથી બધે સ્થાને તે વ્યાપ્તિ લાગુ કરવી. જેમકે લીલા લાકડા સળગે ત્યારે ધૂમાડો થતો જેઈ જ્યાં જ્યાં

ધૂમાડો દેખાય ત્યાં અગ્નિ હોવાનું અનુમાન કરાય છે તો આ જ્ઞાનને ઉહ અથવા તર્ક કહે છે.

(૪) ચિંતાને પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન કહે છે કેઈ ગુરુ ભગવંતને પહેલા જોયા હોય ફરી કેટલાંક વર્ષ બાદ મળે ત્યારે એમ યાદ આવે કે પહેલાં મેં જોયેલા તે ગુરુ ભગવંત આ છે ત્યાં પ્રત્યક્ષ અને સ્મૃતિ બંને જે જ્ઞાનમાં ભાસે તે પ્રત્યક્ષિજ્ઞાન.

(૫) અભિનિબોધને અનુમાન ગણાવે છે. તર્કના જ્ઞાનથી થયેલી વ્યાપ્તિના સ્મરણથી હેતુને આધારે સાધ્યનું જ્ઞાન થાય છે તેને અનુમાન કહે છે. ધૂમાડો જોતાં અગ્નિનો નિશ્ચય કરવો.

સૂત્રકારે સ્પષ્ટ પણે હિતિ અનર્થાન્તરમ્ લખેલ હોવાથી આપણે આવા કેઈ અર્થોને સ્વીકારતા નથી. આપણે તો મતિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી ઉત્પન્ન થયેલ મતિજ્ઞાન-સ્મૃતિજ્ઞાન-સંજ્ઞાજ્ઞાન વગેરેને પર્યાયવાચી અથવા એકાર્થક જ સમજવા.

❧

[8] સંદર્ભ

❧

આગમ સંદર્ભ

ઈંહા અપોહવીમંસા-મગ્ગણા ય ગવેસણા
સન્ના સઈ મઈ પન્ના સવ્વં આમિણિવોહિઅં

નંદિ સૂત્ર ૩૭/ગાથા ૮૦

અન્ય સંદર્ભ

વિશેષાવશ્યક સૂત્ર ગાથા ૩૯૬

❧

[9] પદ્ય

❧

(૧) મતિ તણા પર્યાય નામો અનેક અંથે પાઠવ્યાં.
મતિ સ્મૃતિ સંજ્ઞા ચિંતા અભિનિબોધિક તે કહ્યાં.
શબ્દથી અંતર થતો પણ અર્થથી અંતર નહીં
વિષય ચાલુ કાળનો જે અહે તે હિ મતિ કહી.

(૨) મતિ સંજ્ઞા સ્મૃતિ ચિંતા, અભિનિબોધ પાંચ આ
એકાર્થ વાચી છે શબ્દો જે મતિજ્ઞાન બોધતા

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્રમાં મતિજ્ઞાનના પર્યાયો જણાવેલા છે તેમાં સુંદર વૈરાગ્યમય નિષ્કર્ષ તારવી શકાય છે. સ્મૃતિમાં અતિત કાળ વિષયક સ્મરણને લીધું.

આત્મ સ્મરણ થતું નથી, પ્રભુ સ્મરણ થતું નથી, વીતરાગવાણીનું સ્મરણ થતું નથી, સુકૃતોનું સ્મરણ થતું નથી—કેમ ?

કારણ સ્મૃતિ તો પૂર્વે અનુભવેલ પદાર્થની હોય. આત્મસ્વરૂપનું અર્થ જ્ઞાન કે ચિંતવના કરી હોય તો સ્મરણ થાય ને ? પ્રભુની વંદના—ભજના કરી હોય તો સ્મરણ થાયને ? વીતરાગવાણીનું શ્રવણ મનન કર્યું હોય તો સ્મરણ થાયને ?

આ સૂત્રમાં સ્મૃતિજ્ઞાનનો આજ નિષ્કર્ષ આદ્ય છે. જે મોક્ષમાર્ગને સમજ્યા હો તો તેને અનુસરતી પ્રવૃત્તિ કરવી જેથી તેનું સ્મરણ રહે.

આવો જ ખીજે શબ્દ છે ચિંતાજ્ઞાન. “જે આમ હશે તો તેમ થશે” એવી ચિંતા જ કરાતી હોય છે. [ત્યાં પૂ. સિદ્ધસેનગણિણ એ આપેલ દષ્ટાન્ત મનનીય છે.] જે જ્ઞાનાદિત્રયનો સમન્વય થશે તો પરમસુખની પ્રાપ્તિ થશે અન્યથા નહીં.

મનમાં ચિંતન તો થવાનું જ તો શુભ ચિંતન કેમ ન કરવું ?

આ શાસ્ત્રમાં સૂત્રકાર મહર્ષિએ પ્રથમ સૂત્રમાં જ મોક્ષમાર્ગ માટે દર્શન—જ્ઞાન—ચારિત્ર સાધનો બતાવ્યા. જે આ ગ્રણુ સાધનોનો એકત્રિત ઉપયોગ કરશે તો મોક્ષ મળશે. માટે આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ છે કે શુભ ચિંતન જ કરવું.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અયાદ્ય : ૧—સૂત્ર : ૧૪

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

આ સૂત્ર થકી મતિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અથવા મતિજ્ઞાન ઉત્પત્તિના નિમિત્તો જણાવે છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિય નિમિતમ્

卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐

તદ્ ઇન્દ્રિય અનિન્દ્રિય નિમિત્તમ્

卐 [4] સૂત્રસાર 卐

તે [મતિજ્ઞાન] ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય (મન)ની નિમિત્તો (સહાયતા વડે) ઉત્પન્ન થાય છે.

卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐

તન્-તે, તે મતિજ્ઞાન [સુત્ર: ૧૩માં દર્શાવ્યા મુજબ]
 ઇન્દ્રિય:- પાંચ છે સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણુ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર
 ઇન્દ્રિય વિષય:- સ્પર્શ, રસ, ગંધ, વર્ણ અને શબ્દ
 ઇન્દ્રિય નિમિત્તક પાંચે ઇન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયનું જે જ્ઞાન તે ઇન્દ્રિય નિમિત્તક કહેવાય.

અનિન્દ્રિય-મન

અનિન્દ્રિય નિમિત્તક:- મનની પ્રવૃત્તિ કે ઓઘથી થતું જ્ઞાન તે અનિન્દ્રિય નિમિત્તક કહેવાય.

卐 [6] અનુવૃત્તિ 卐

મતિ: સ્મૃતિ: સંજ્ઞા ચિન્તા ઽ મિનિબોધ

卐 [7] પ્રબોધટીકા 卐

૦ ત્વચા (ચામડી), રસના (જીભ), નાક, આંખ અને કાન એ પાંચે ઇન્દ્રિયો છે. આ પાંચ ઇન્દ્રિયો દ્વારા અનુક્રમે સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દનું મતિજ્ઞાન [મત્યાદિ પાંચે જ્ઞાન] થાય છે. તેને ઈન્દ્રિય નિમિત્તક કહ્યાં.

૦ અનિન્દ્રિય એટલે મન. તે નિમિત્તો જે જ્ઞાન થાય તેને અનિન્દ્રિય નિમિત્તક જ્ઞાન કહ્યું.

૦ જ્યારે સ્પર્શ આદિ વિષયનું મતિજ્ઞાન થાય છે. ત્યારે સર્વ પ્રથમ વિષય કે વસ્તુની સાથે ઈન્દ્રિયનો સંબંધ થાય છે. ત્યાર પછી ઈન્દ્રિય સાથે જોડાયેલા જ્ઞાનતાંત્રુઓ મનને ખબર આપે છે. મન નિમિત્તો આત્મામાં તે વિષયનું મતિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે ઈન્દ્રિય અને મનની સહાયતા વડે મતિ જ્ઞાન થાય છે.

□ ચક્ષુ આદિ પાંચ ઈન્દ્રિય બાહ્ય સાધન છે અને મન આંતરિક સાધન છે તે કારણે ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય એવો સંજ્ઞા ભેદ કર્યો છે. બાકી બંને મતિજ્ઞાનના નિમિત્ત રૂપ છે.

□ પૂર્વે જણાવેલ મતિજ્ઞાન [મત્યાદિ પાંચ જ્ઞાન] સામાન્યથી-પ્રત્યેક જીવને પોતપોતાના મતિજ્ઞાનાવરણીય કર્મના પ્રાપ્ત થયેલ ક્ષયોપશમ અનુસારે અને વિશેષથી ઠહીએ તો નામ કર્માનુસારે પ્રાપ્ત ઈન્દ્રિયના નિમિત્ત દ્વારા ઉપયોગ અનુસારે થતું હોય છે.

સ્પર્શેન્દ્રિય દ્વારા સ્પર્શનું, રસનેન્દ્રિય દ્વારા રસનું, ઘ્રાણેન્દ્રિય દ્વારા ગંધનું, ચક્ષુરિન્દ્રિય દ્વારા રૂપ કે આકૃતિનું અને શ્રોત્રેન્દ્રિય દ્વારા શબ્દનું જ્ઞાન થાય છે.

મન પણ ઈન્દ્રિય થકી ગ્રહણ કરાયેલ કે નહીં કરાયેલ વિષય સંબંધિ વિશેષ પ્રકારે વિચારણા કરે છે.

□ તદ્ શબ્દથી મતિજ્ઞાનનું અવતરણ કર્યું છે. મતિની અનુવૃત્તિ તદ્ શબ્દથી-ન લે તો પણ સમજી શકાય તેમ હતી, છતાં અહીં તદ્ શબ્દનો જે પ્રયોગ કર્યો છે તેના જે હેતુઓ છે.

(૧) અનન્તરપણું દર્શાવવા. ઈન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિયના વ્યાપાર પછી તુરંત મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિની મુખ્યતાએ અહીં તદ્ શબ્દથી મતિજ્ઞાનની અનુવૃત્તિ લીધી છે.

□ એ રીતે સંદેહ નિવૃત્તિ કે સ્પષ્ટતા થઈ જાય છે કેમકે શ્રુતજ્ઞાન પણ ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિયની મદદથી જ પરંપરાએ ઉત્પન્ન થાય છે.

(૨) પછીના સૂત્ર : ૧૫ માં પણ મતિજ્ઞાનની અનુવૃત્તિ લઈ જવાની છે.

□ ઈન્દ્રિય નિમિત્ત કઈ રીતે ?

સ્પર્શન વગેરે પાંચ (ઈન્દ્રિય) નિમિત્ત છે જેના તેને ઈન્દ્રિય નિમિત્ત કહ્યું.

આ વસ્તુની વિશેષ સ્પષ્ટતા કરતા જણાવે છે કે અહીં નિમિત્તમ કહ્યું તે શ્રોત્રેન્દ્રિયને કારણે આ શબ્દ થયો કે સ્પર્શનના અંતરથી આ શીત અથવા ઉષ્ણ એમ ઉત્પન્ન થયું કે ઘ્રાણેન્દ્રિયથી સ્કંધ-દુર્ગંધ થઈ વગેરે...તેમ ન સમજતા જેનું સ્પર્શનાદિ પાંચ નિમિત્ત છે તે ઈન્દ્રિય નિમિત્ત છે તેવો સમુદ્ધિત અર્થ ગ્રહણ કરવો.

૦ સ્પર્શન-રસન-દ્રાણુ-ચક્ષુ - શ્રોત્ર આ પાંચે પોતાના વિષયમાં પ્રવર્તે છે અને અન્યના અભાવનો નિયમ કરે છે.

તેથી સ્પર્શનનું સ્પર્શના વિષયમાં, રસનનું રસના વિષયમાં, દ્રાણુનું ગંધના વિષયમાં, ચક્ષુસૂનું રૂપના વિષયમાં અને શ્રોત્રનું શબ્દના વિષયમાં એ રીતે સ્પર્શન-ઇન્દ્રિય વગેરે પાંચેનું વિષયમાં પ્રવર્તમાન થવાથી જે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે જ્ઞાન તે-તે ઇન્દ્રિયોના આલંબનથી ઉત્પન્ન થતું ઇન્દ્રિય નિમિત્તમ જ્ઞાન કહેવાય છે.

□ અનિન્દ્રિય નિમિત્ત કઈ રીતે ?

इन्द्रियात् अन्यम् इति अनिन्द्रियम्. ઇન્દ્રિયથી અન્ય અથવા પર તેને અનિન્દ્રિય કહ્યું.

મન અને ઐાધ. તે (તે બંને) નિમિત્તનું જે મતિજ્ઞાન તેને અનિન્દ્રિય નિમિત્તમ કહ્યું. જેમકે સ્મૃતિજ્ઞાનનો હેતુ મન છે.

મનોવૃત્તિ-મનનું વિજ્ઞાન-મનના ભાવો કે વર્તન, વિષયજ્ઞાન જન્ય પરિણતિ. આવા કોઈપણ શબ્દોથી ઐાળખવાની પ્રવૃત્તિ કે જેનું નિમિત્ત મન હોય. તે અનિન્દ્રિય નિમિત્ત.

ઓધજ્ઞાન :- સામાન્યથી જ્યાં સ્પર્શનાદિ ઇન્દ્રિયો નથી અને મનના નિમિત્તનો પણ જ્યાં આશ્રય કરાતો નથી. પરંતુ કેવળ મતિ આવરણીયનો ક્ષયોપશમ જ તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત છે. જેમ વેલ્કડી કે વેલાઓનું ઉપર ચડવું-તેમાં સ્પર્શન નિમિત્ત પણ નથી અને મનનું નિમિત્ત પણ નથી. તેથી ત્યાં મતિજ્ઞાનાવરણ ક્ષયોપશમ જ એક માત્ર નિમિત્ત ગણાય છે. તેને ઐાધજ્ઞાન કહ્યું. તે પણ અનિન્દ્રિય નિમિત્ત બાણવું.

□ ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય-ઉભયનિમિત્ત

(૧) એક જ ઇન્દ્રિય નિમિત્ત જ્ઞાનને મતિ કહ્યું. જેમકે પૃથ્વી-પાણી-અગ્નિ-વાયુ અને વતસ્પતિ એક ઇન્દ્રિયવાળા છે. તદુપરાંત બે ઇન્દ્રિય ત્રણ ઇન્દ્રિય ચાર ઇન્દ્રિયવાળા તથા અસંજ્ઞ પાંચેન્દ્રિયોને મનનો અભાવ છે.

આ બધાંને માત્ર ઇન્દ્રિય નિમિત્ત જ છે.

(૨) અનિન્દ્રિય નિમિત્તક એટલે કે માત્ર મનવિષયક એવું જ્ઞાન સ્મૃતિજ્ઞાન છે. વળી બીજા સંજ્ઞા ચિંતા એ જ્ઞાનમાં ચક્ષુ વગેરેના વ્યાપારન અભાવે ઇન્દ્રિય નિરપેક્ષ ગણ્યા છે.

(૩) જ્યંત અવસ્થામાં ઇન્દ્રિય અનિન્દ્રિયનિમિત્ત ગણ્યું. જેમકે મનના ઉપયોગ પૂર્વક [મન સહિત] સ્પર્શીને આ ઉબ્જુ છે આ શીત છે તેવું જ્ઞાન થાય. અહીં તેની ઉત્પત્તિમાં ઇન્દ્રિય અને મન બંને નિમિત્ત ભૂત છે.

આ જે ભેદો દર્શાવ્યા તેમાં અંતરંગ કારણ ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય નિમિત્ત ગણ્યું પણ પારમાર્થિક કારણ તો મતિજ્ઞાનાવરણ કર્મોનો ક્ષયોપશમ જ છે. આમ છતાં ક્ષયોપશમ એ સર્વ સાધારણ કારણ હોવાથી મુખ્ય વૃત્તિએ તો કહેવાતું નથી. પણ લાભ્યકારે ઇન્દ્રિય નિમિત્તમ અનિન્દ્રિય નિમિત્તમ્ ચ એમ લખીને ચ કાર દ્વારા ક્ષયોપશમ નિમિત્ત જ ગણાવેલ છે. આ ચ કારનો ઉલ્લેખ ઓઘસંજ્ઞા દ્વારા લાભ્યકારે પોતે જ પ્રકાશેલ છે.

□ કેટલીકે શંકા-

(૧) અનિન્દ્રિય શબ્દ ઇન્દ્રિયનો નિષેધ પરક છે. તો તેને “મન”માં કઈ રીતે ઘટાવ્યું?

અહીં નજૂ સમાસમાં નજૂને “ઈષ્ટ” અર્થમાં સ્વીકારેલ છે. નિષેધ અર્થમાં નહીં. ઈષ્ટ્ ઇન્દ્રિય્ ઇતિ અનિન્દ્રિય. જેમ કવિએ શૃંગાર રસના વર્ણનમાં અનુદરા કન્યા લખે છે ત્યારે કન્યા કંઈ પેટ વગરની નથી હોતી. પણ કૃશોદર અર્થમાં હોય છે. અથવા ગર્ભધારણ કરવાને લાયક નહીં તેવી નાના પેટવાળી કન્યા અર્થ ત્યાં અહણ કરાય છે.

(૨) અનિન્દ્રિયમાં ઈષ્ટ્ અર્થ લેવાની જરૂર શી?

“મન”, ચક્ષુ વગેરેની માફક નિયત કરેલા દેશવર્તી વિષયોને જાણતું નથી પણ અનિયત વિષયવાળું છે. કાળાન્તરે મન અવસ્થિત પણ રહેતું નથી એટલે ત્યાં “ઈષ્ટ્” ભાવ કહ્યો છે.

મન ને ગુણ દોષના વિચાર તથા સ્મરણ કરવું વગેરે કાર્યોમાં ઇન્દ્રિયોની અપેક્ષા નથી રહેતી તેમજ ચક્ષુ વગેરે માફક બાહ્ય ઉપ-લબ્ધિ પણ હોતી નથી તેથી તેને અંતઃકરણ પણ કહે છે.

(૩) ઈન્દ્રિયોની શક્તિ કેટલી ?

જે જે ઈન્દ્રિયોના જે જે વિષયો હોય છે તે તે વિષયોને જાણવાની શક્તિ તે તે ઈન્દ્રિયોમાં હોય છે. જેમ કે જ્ઞાન સુધી શકે નહીં, આંખ સાંભળી શકે નહીં, નાક જોઈ શકે નહીં'....

વળી દૂરના, ઠંડાચેલા, ભૂતકાળના, ભવિષ્યકાળના વિષયો ઈન્દ્રિયો સાક્ષાત્ જાણી શકતી નથી. વળી શક્તિહીન કે રોગચુક્ત ઈન્દ્રિયો પણ બરાબર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવી શકતી નથી. વિષયોમાં કોઈ વિષયની તીવ્રતા વધી જાય ત્યારે પણ ખીલુ ઈન્દ્રિયોના અલ્પવિષય ઠંડાઈ જાય.

□ નોંધ :- (૧) ઈન્દ્રિયોના દ્રવ્ય અને ભાવ ઈન્દ્રિય, નિવૃત્તિ અને ઉપકરણ ઈન્દ્રિય, લઘિધ અને ઉપયોગ ઈન્દ્રિય વગેરે લેદો પણ સમજવા જેવા છે. જે અધ્યાય : ૨ ના સૂત્ર ૧૫થી ૨૨માં વર્ણુવાયેલ હોવાથી અત્રે તેની ચર્ચા કરેલ નથી.

—o—o—o—o—

(૨) અહીંથી મતિજ્ઞાન અધિકાર શરૂ થાય છે.

—o—o—o—o—

(૩) જ્ઞાનના લેદો સૂત્રકારે વર્ણુવ્યા તે ક્રમથી અહીં નોંધેલ છે અને તે નંદિસૂત્ર મુજબ પરિશિષ્ટમાં નોંધેલ છે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સદર્ભ

સે કિં તં પચ્ચકરવં પચ્ચકરવં દુવિહં પળ્લત્તં, તં જહા ઈન્દ્રિય પચ્ચકરવં
નોઈન્દ્રિય-પચ્ચકરવં ચ નંદિ સૂત્ર : ૩

સે કિં તં પચ્ચકરવં-પચ્ચકરવં દુવિહે પળ્લતે તં જહા ઈન્દ્રિય પચ્ચકરવે
અ નોરદિંય પચ્ચકરવં અ અનુયોગ દ્વાર સૂત્ર : ૧૪૪

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

(૧) ઈન્દ્રિયના લેદો માટે સુત્ર ૨ : ૧૫ થી ૨ : ૨૧

(૨) અનિન્દ્રિયને આશ્રીને સુત્રને ૨ : ૨૨

(૩) જ્ઞાનના લેદ રૂપે સૂત્ર ૧ : ૧૫ થી ૧ : ૩૩

卐

[9] પદ્ય

卐

- (૧) મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે કહ્યા છે એ કારણો.
ઈન્દ્રિય કારણુ પ્રથમ છે ને મન તે બીજું સૂણો.
(૨) ઈન્દ્રિયોને મન દ્વારા એ નિમિત્તે થઈ જતું
જાણવું તે મતિજ્ઞાન પરોક્ષ આત્મ દષ્ટિએ

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આપણે આત્માને નિમિત્તવાસી ગણાવેલ છે. જ્યાં સુધી ઉપાદાન [આત્મા] સર્વથા શુદ્ધ ન બને અથવા શ્રેણી ન માંડે ત્યાં સુધી નિમિત્તની અસરો થતી રહે છે.

આવા ઈન્દ્રિય કે અનિન્દ્રિય નિમિત્તો થકી મતિજ્ઞાન થાય છે તેમ આ સૂત્ર જણાવે છે.

આ સૂત્રનો નિષ્કર્ષ એવો લઈ શકાય કે ઈન્દ્રિયને અશુભ નિમિત્તો મળતા અશુભ ગ્રહણ થાય છે અને શુભ નિમિત્તો મળતા શુભનું ગ્રહણ થાય છે. તેથી નિમિત્તવાસી આત્માએ ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય નિમિત્તો થકી શુભમાં-શુભ યોગોમાં પ્રવર્તવું જેથી આ શુભ યોગો સમ્યક્જ્ઞાન-દર્શન થકી સમ્યક્ ચારિત્ર પ્રતિ ગતિ કરાવે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૧૫

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

આ સુત્ર મતિજ્ઞાનના લેહો-જણાવે છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો ક્રમ પણ જણાવે છે.

卐

[2] સૂત્ર:મૂળ

卐

* અવગ્રહેહાપાય ધારણા:

卐

[3] સૂત્ર:પૃથક્

卐

અવગ્રહ ઇહા અપાય ધારણા:

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

[મતિ જ્ઞાન ના] અવગ્રહ-ઈહા-અપાય અને ધારણા

[* દિગંબર સુત્ર અવગ્રહેહાવાય ધારણા: છે.] અપાય ને બદલે અવાય છે.

[એમ ચાર મુખ્ય ભેદો છે.]

卐

[5] શબ્દ જ્ઞાન

卐

□ અવગ્રહ :- અવ્યક્ત જ્ઞાન, નામ જાતિ આદિ વિશેષ કલ્પનાથી રહિત માત્ર જે સામાન્યનું જ્ઞાન-જેમકે “આ કંઈક છે.” તેને અવગ્રહ કહેવાય.

□ ઈહા :- વસ્તુ ધર્મની વિચારણા. અવગ્રહથી ગૃહિત વિષયનો વિશેષરૂપે નિશ્ચય કરવો.

□ અપાય :- નિશ્ચય. ઈહા દ્વારા ગ્રહણ કરેલા વિષયનો કંઈક અધિક નિશ્ચય તે અપાય.

□ ધારણા :- ધારી રાખવું. અપાય રૂપ નિશ્ચય કર્યા પછી ધારી રાખવું તે ધારણા.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

મતિ: સ્મૃતિ: સંજ્ઞા ચિન્તા આમિનિબોધ થી મતિ:

卐

[7] પ્રબોધ ટીકા

卐

○ આ પૂર્વે સુત્રમાં મતિ જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ માટે ઈન્દ્રિય અને મન એ બે નિમિત્તો જણાવ્યા. આ સ્પર્શન વગેરે પાંચ ઈન્દ્રિયો તથા મન એ છ ના અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ધારણા-એમ ચાર-ચાર ભેદો છે. એટલે કુલ ચોવીસ ભેદો થશે.

○ સ્પર્શન અવગ્રહ, સ્પર્શન ઈહા, સ્પર્શન અપાય સ્પર્શન ધારણા એ રીતે રસના વગેરે બધાના અવગ્રહાદિ ચારે ભેદો સમજવા.

(૧) અવગ્રહ:- ○ ઈન્દ્રિય સાથે વિશેષનો સંબંધ થતા “કંઈક છે” એવો અવ્યક્ત બોધ. જેમકે ગાઠ અંધકારમાં કંઈક સ્પર્શ થતાં આ કંઈક છે એમ જ્ઞાન થાય પણ “શું છે?” એ માલૂમ પડતું નથી આવું જે અવ્યક્ત જ્ઞાન થયું તે અવગ્રહ કહેવાય.

○ પોત પોતાના વિષય પ્રમાણે ઈન્દ્રિયો વડે વિષયોનું અવ્યક્ત રૂપે આલોચન-જ્ઞાન તે અવગ્રહ.

○ અવગ્રહના ગ્રહણ-આલોચન-અવધારણ એવા પર્યાયવાચી શબ્દો લાભ્યકારે જણાવેલા છે.

અવગ્રહણમ્ અવગ્રહ: સામાન્ય અર્થનું જ્ઞાન. જે જ્ઞાન સ્પર્શન વગેરે ઈન્દ્રિય થકી જન્મેલા વ્યંજનાવગ્રહથી અનંતર ક્ષણે થતું સામાન્ય

નિર્દેશવાણું અર્થાત્ સ્વરૂપ કલ્પના અને નામાદિ કલ્પના રહિત વસ્તુને જણાવનારું જ્ઞાન તેને અવગ્રહ કહે છે.

તેનો સંબંધ અવ્યક્ત કે અસ્કૂટ અવધારણુ સાથે છે.

આ અવ્યક્ત જ્ઞાન કોને અને કેવી રીતે સમજવું તે જણાવતા સિદ્ધસેનીય દીકામાં લખે છે કે જે આત્મીય એટલે પોતાના વિષયમાં સ્પર્શનાદિ સાધનો વડે જે વિષયોનું જ્ઞાન છે તેનું અવ્યક્ત અવધારણુ થવું અથવા મર્યાદા પૂર્વક થવું જ્ઞાન.

૦ અવગ્રહના પ્રકાર:-

(૧) વ્યંજનાવગ્રહ- ઉપકરણુ ઈન્દ્રિય થકી તે તે ઈન્દ્રિયના વિષયનું-વિષય અને વિષયીના સંબંધથી થયેલું અતિ અવ્યક્ત જ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહ.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો ઈન્દ્રિયને વિષય પ્રાપ્ત પદાર્થનું અવ્યક્ત પણે જાણવું તે વ્યંજનાવગ્રહ.

આ વ્યંજનાવગ્રહ ચાર ભેદે છે. સ્પર્શન-રસન-દ્રાણુ-શ્રોત્ર આ ચાર ઈન્દ્રિયોને વ્યંજનાવગ્રહ હોય છે. [બુઓ સૂત્ર:૧-૧૮ અને ૧૯]

(૨) અર્થાવગ્રહ :- ઈન્દ્રિયને વિષયપ્રાપ્ત પદાર્થનું સામાન્યપણે જાણવું તે અર્થાવગ્રહ.

“કંઈક છે એવું જે જ્ઞાન” તે અર્થાવગ્રહ.

શબ્દ-રૂપ આદિ વિષયનું સામાન્ય માત્ર અવ્યક્તપણે જાણવું તે અર્થાવગ્રહ.

આ અર્થાવગ્રહ પાંચ ઈન્દ્રિય અને છકું મન, એમ છ ભેદે હોય છે.

□ અર્થાવગ્રહના અન્ય નામ તથા રહસ્ય.

[શ્રી નંદિસૂત્ર આગમમાં મતિજ્ઞાન [આભિનિબોધજ્ઞાન] ના ભેદોના વિભાગમાં અર્થાવગ્રહના છ ભેદો બાદ આ પ્રકરણુ છે]

પંચ નામધિજ્ઞા મવંતિ તં જહા ઓગેખ્ણયા, ઉવધારણયા, સવળયા, અવલંચળયા મેહા-

(૧) અવગ્રહણુતા :- જેના દ્વારા શબ્દાદિ પુદ્ગલો અહણુ કરાય તેને અવગ્રહ કહેવાય પૂર્વે કહેલ વ્યંજનાવગ્રહ અન્તર્મુદૂર્ત સુધી હોય છે. તેના પહેલાં સમયમાં જે અવ્યક્ત બલક અહણુ કરાય છે તે અવગ્રહણુતા.

(૨) ઉપધારણુતા :- વ્યંજનાવગ્રહના શેષ સમયોમાં નવીન નવીન પુદ્ગલોને સમયે સમયે ગ્રહણ કરવા અને પહેલા ગ્રહણ કરેલાને ધારણુ કરવા તે. કારણુ કે આ જ્ઞાન વ્યાપારને આગળ આગળના સમયો સાથે જોડે છે. અર્થાત્ અવ્યક્તથી વ્યક્તાભિમુખ થઈ જનાર અવગ્રહને ઉપધારણુતા કહેવાય છે.

(૩) શ્રવણુતા :- જે અવગ્રહ શ્રોત્રેન્દ્રિય થકી થાય તે શ્રવણુતા કહેવાય છે. એક સમયમાં થનાર સામાન્ય અર્થાવગ્રહ બોધરૂપ પરિણામ શ્રવણુતા કહેવાય છે.

(૪) અવલંબનતા :- અર્થનું ગ્રહણ કરવું તે. જે અવગ્રહ સામાન્યજ્ઞાનથી વિશેષાભિમુખ કરે તથા ઉત્તરવર્તી ઇહા-અવાય અને ધારણુ સુધી પહોંચાડનાર છે તે અવલંબનતા કહેવાય.

(૫) ભેદા :- સામાન્ય અને વિશેષ બંનેને ગ્રહણ કરે છે. તેમજ ધારણુ સુધી પહોંચાડનાર છે.

(૨) ઈહા :- “કંઈક છે” એવો બોધ થયા બાદ “તે શું છે” એવી જ્ઞાસા થાય છે. “તે શું છે?” એવી જ્ઞાસા ને સંતોષવા અર્થાત્ “તે વસ્તુ શું છે?” એનો નિર્ણય કરવા માટે થતી વિચારણુ તે ઇહા.

જેમકે કોઈક ચીજનો સ્પર્શ થયો અને અવ્યક્ત જ્ઞાન થયું તે અવગ્રહ કહ્યો. ત્યાર પછી એવી વિચારણુ કરે કે-શું આ સ્પર્શ દોર-ડાનો છે કે સર્પનો? ના ના દોરડું હોવું જોઈએ, સાપ તો કુંકાડો મારે આવી વિચારણુ તે ઇહા.

□ અવગ્રહ થયા પછી વિષયાર્થના એક સામાન્ય અંશના જ્ઞાન ઉપરથી બાકી રહેલા બીજા વિશેષ અંશના જ્ઞાન તરફની પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ અમુક પ્રકારનો ચોક્કસ નિર્ણય જાણવાની ઇચ્છા પૂર્વકનો પ્રયત્ન તે ઇહા.

□ ઇહાના ઉહા-ચેષ્ટા-તર્ક-પરીક્ષા વિચારણુ જ્ઞાસા એ પર્યાય વાસી શબ્દો છે.

□ નિશ્ચય વિશેષની જ્ઞાસા એટલે અપાય સુધી પહોંચવાની ઇચ્છા તે ઇહા.

□ સ્પર્શન આધારે વિચારતા કહ્યું કે સામાન્ય સ્પર્શ તે અવગ્રહ અને તેના ઉત્તર ભેદ સંબંધિ વિચારણા તે ઈહા કહ્યું.

□ ઈહા છ પ્રકારે કહી શ્રોત-ચક્ષુ-દ્રાણુ-રસના-સ્પર્શન અને મન એટલે કે શ્રોત્રેઈન્દ્રિય ઈહા વગેરે...

□ નંદિસૂત્રમાં મતિજ્ઞાન [આભિનિબોધિકજ્ઞાન] ના એકા-ર્થક પાંચ નામ કહ્યા

□ તં જહા આમાગણયા, મગ્ગાગણયા, ગવેસણયા, ચિંતા વિમંસા સે તં ઈહા.

(૧) આભોગનતા :- અર્થાવગ્રહ પછી સદ્ભૂત અર્થની વિશેષ વિચારણા કરવી.

(૨) માર્ગણુતા :- અનવય-વ્યતિરેક રૂપ ધર્મનું અન્વેષણ કરવું.

(૩) ગવેષણુ :- અસદ્ભૂત ધર્મના ત્યાગ પૂર્વક અન્ય ધર્મનું અન્વેષણ કરવું.

(૪) ચિંતા :- સદ્ભૂત પદાર્થનું વારંવાર ચિંતન કરવું.

(૫) વિમર્શ :- કંઈક રપષ્ટ વિચાર કરવો.

(૩) અપાય :- ઈહા પછી આ વસ્તુ અમુક જ છે તેવો જે નિર્ણય તે અપાય.

જેમકે-આ કંઈક છે તે વિચારણા એ અવગ્રહ પછી આ દોરડું હશે કે સાપ હશે તેવી વિચારણા તે ઈહા અને આ સાપનો સ્પર્શ નથી દોરડાનો જ છે તેવો નિશ્ચય તે અવાય-અપાય.

□ સામાન્ય અને વિશેષ પ્રકારે અવગૃહીત થયેલા વિષય વિશે-સારો કે ખોટો ? યોગ્ય કે અયોગ્ય ? એક રીતે કે બીજી રીતે ? એ પ્રમાણે ગુણ અને દોષની વિચારણા પૂર્વક અપનોદ કરનાર અધ્યવસાય તે અપાય.

શ્રી ભાષ્યકારના જણાવ્યા મુજબ અપગમ, અપનોદ, અપવ્યાધ, અપેત, અપગત, અપવિદ્ધ અને અપનુત્ત અપાયના પર્યાયવાચી શબ્દો છે.

□ ગુણ-દોષ વિચારણા અંગે જણાવતા સિદ્ધસેનીય ટીકામાં લખ્યું કે સાધારણ ધર્મ તે ગુણ જેમકે દોરડાનો ગુણ ધર્મ તે દોરડાપણું છે જે ધર્મ ત્યાં સંભવતો નથી તે દોષ જેમકે દોરડામાં દોરડુંપણું છે પણ સાપ પણાનો ધર્મ નથી તેથી સાપપણુ વિચારણા તે દોષ છે.

આ ગુણુ દોષ વિચારણા રૂપ અધ્યવસાય તે અપાય કહ્યું.

અપનુદતિ ઇતિ અપનોદ-ત્યાગ.

અપાય આ જ પ્રત્યય થાય અને બીજો ન થાય તેવો નિર્ણય તે અપાય બીજા અર્થમાં જણાવ્યું કે નિશ્ચયપૂર્વક જાણવું તેને અપાય કહે છે.

૦ અવાય જ્ઞાન પણ છ ભેદે પ્રરૂપેલું છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય અવાય ચક્ષુરિન્દ્રિય અવાય-દ્રાણેન્દ્રિય અવાય જિહ્વેન્દ્રિય અવાય સ્પર્શનેન્દ્રિય અવાય અને અનિન્દ્રિય (મન) અવાય.

૦ શ્રી નંદીસૂત્ર આગમમાં અવાય માટે પાંચ પર્યાયવાચી નામો જણાવતા લખ્યું કે—

....પંચ નામધિજ્ઞા ભવન્તિ તં જહા આડટ્ટળયા, પ્રચ્ચાડટ્ટળયા, અવાય બુદ્ધિ, વિષ્ણવ સે તં અવાય.

(૧) આવર્તનતા:— ઈહા પછા નિશ્ચય બોધરૂપ પરિણામથી પદાર્થનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન કરવું તે આવર્તનતા.

(૨) પ્રત્યાવર્તનતા:— ઈહા દ્વારા અર્થોનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું તે પ્રત્યાવર્તનતા.

(૩) અવાય:— સર્વ રીતે પદાર્થનો નિશ્ચય તે અવાય.

(૪) બુદ્ધિ:— નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે બુદ્ધિ.

(૫) વિજ્ઞાન:—વિશિષ્ટતર નિશ્ચય અવસ્થાને પામેલું જ્ઞાન તે વિજ્ઞાન.

(૬) ધારણા:— અવાય દ્વારા નિર્ણય થયા બાદ તેનો ઉપયોગ ટકી રહે તે ધારણા.

૦ અવાયરૂપ નિશ્ચય થયા બાદ તે કેટલાંક સમય સુધી રહે છે પછી મન બીજા વિષયોમાં ચાલ્યું જતું હોવાથી તે નિશ્ચય લુપ્ત થઈ જાય છે. છતાં તે એવો સંસ્કાર મૂકતો જાય છે કે જેથી આગળ કોઈ નિમિત્ત મળતાં તે નિશ્ચિત વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે છે. આ નિશ્ચયની સતત ધારા તત્જન્ય સંસ્કાર અને સંસ્કારજન્ય સ્મરણ એ બંધાં મતિવ્યાપાર તે ધારણા.

□ પોતપોતાના વિષય પ્રમાણે પ્રતિપત્તિ, મતિમાં સ્થિર થવું અને અવધારણુ યાદ કરવું તે ધારણા.

□ ધારણાના ત્રણ પ્રકાર બતાવ્યા છે.

(૧) પ્રતિપત્તિ યથાસ્વમ્ અર્થાત્ અવિચ્યુતિ :-

અપાય થયા પછી અંતર્મુહૂર્ત સુધી તે જ વિષયનો ઉપયોગ એમને એમ ચાલુ રહે છે. -વિચ્યુત થયો નથી. તે અવિચ્યુતિ ધારણા.

(૨) મત્યવસ્થાપન અર્થાત્ વાસના :-

અવિચ્યુતિ ધારણા પછી ક્ષયોપશમ રૂપે સંખ્યાતા અસંખ્યાતા ભવ સુધી રહે છે તે વાસના.

(૩) અવધારણુ અર્થાત્ સ્મૃતિ-ધારણા :-

સ્મરણાદિક રૂપે પાછું ચાહ આવે છે તે ધારણા તેમાં પૂર્વાનુભૂત વસ્તુનું કે પ્રસંગનું સ્મરણુ નિમિત્ત બનતાં જાગૃત થાય છે.

□ શ્રી ભાષ્યકાર ધારણાના પર્યાય શબ્દોને જણાવતાં પ્રતિપત્તિ, અવધારણુ, નિશ્ચય, અવસ્થાન, અવગમ, અવબોધ એ શબ્દો પ્રયોજે છે.

□ ધારણાના છ ભેદ છે. શ્રોત્રેન્દ્રિય ધારણા, ચક્ષુરિન્દ્રિય ધારણા, શ્રોત્રેન્દ્રિય ધારણા, રસનેન્દ્રિય ધારણા, સ્પર્શનેન્દ્રિય ધારણા નોઠન્દ્રિય ધારણા.

□ શ્રી નંદિસુત્રમાં ધારણાના એકાર્થક એવા પાંચ નામો કહ્યા છે. - તં જહા ધરણા-ધારણા-ઠવણા-પૈઠ્ઠા-કોઠે સે તં ધારણા.

(૧) ધારણા :- જઘન્યથી અંતર્મુહૂર્ત, ઉત્કૃષ્ટથી અસંખ્યાતા કાળ વ્યતીત થવા છતાં પણ યોગ્ય નિમિત્ત મળતા જે સ્મૃતિ જાગી ઉઠે તે ધારણા.

(૨) ધારણા :- જાણેલા અર્થને અવિચ્યુતિ પૂર્વક અંતર્મુહૂર્ત સુધી ધારણુ કરી રાખવું.

(૩) સ્થાપના :- નિશ્ચય કરેલ અર્થની હૃદયમાં સ્થાપના કરવી. તેને વાસના પણ કહે છે.

(૪) પ્રતિષ્ઠા :- અવાય દ્વારા નિર્ણીત અર્થોને ભેદ-પ્રભેદ સહિત હૃદયમાં સ્થાપન કરવા.

(૫) કોષ્ઠ :- જેમ કોષ્ઠમાં રાખેલ ધાન્ય નષ્ટ ન થતા સુરક્ષિત રહે છે તે રીતે હૃદયમાં સૂત્ર અને અર્થને ધારણુ કરી રાખવા.

□ અવગ્રહાદિનો કાળ :- અવગ્રહ આદિ ક્રમશઃ પ્રવર્તતા હોવા છતાં અતીશીઘ્રતાથી પ્રવર્તતા હોવાથી તેનો ખ્યાલ આવતો નથી..

શ્રી નંદિસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ અર્થાવગ્રહ જ્ઞાનનો કાળ-પ્રમાણ એક સમય છે, ઇહાનો અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ સમય છે, અવાયનો પણ અંતર્મુહૂર્ત પ્રમાણ કાળ છે. ધારણાનો કાળ સંખ્યાત અને યુગલિયા-ઓની અપેક્ષાએ અસંખ્યાત કાળ છે.

અર્થાવગ્રહ જ્ઞાનોપયોગ એક સમય, ઇહા અને અવાયનો ઉપયોગ અર્ધમુહૂર્ત પ્રમાણ તથા ધારણાનો કાળ પરિણામ સંખ્યાત-અસંખ્યાત કાળ.

□ મતિના કુલ ભેદ :- આ રીતે ચાર પ્રકારે વ્યંજનાવગ્રહ, છ પ્રકારે અર્થાવગ્રહ, છ પ્રકારની ઇહા, છ પ્રકારે અવાય અને છ પ્રકારે ધારણા એમ કુલ ૨૮ ભેદ મતિજ્ઞાન કે આભિનિભોધિક જ્ઞાન ના જાણવા.

□ અવગ્રહાદિનું દૃષ્ટાન્ત :- [શ્રી નંદિ સૂત્ર અનુસાર]

(૧) શ્રોત્રેન્દ્રિય સંખંધે :- કોઈ વ્યક્તિના કાને અવ્યક્ત શબ્દ અથડાય ત્યારે તે ભાષાના પુફ્ફલો તે પુરુષના ઠણું દ્વારા પ્રવેશી શ્રોત્રેન્દ્રિય સ્પર્શે તદ્દઅનંતર આ શબ્દ છે તેવું તે વ્યક્તિ જાણે તે અવગ્રહ.

આ શબ્દ કયો છે ? [અમુક પુરુષનો કે સ્ત્રીનો કે અન્ય કોઈ] તે વિચારણા એ ઇહા.

પછી આ શબ્દ અમુકનો જ છે. [જેમકે ખર સ્વર છે એટલે અમુક પુરુષનો જ હોવો જોઈએ] તેવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે અવાય.

ત્યાર પછી તેને સંખ્યાત કે અસંખ્યાત કાળ સુધી ધારણ કરે છે તે ધારણા.

(૨) ચક્ષુરિન્દ્રિય સંખંધ છે :- કોઈ વ્યક્તિએ અસ્પષ્ટરૂપ જોયું તેને “આ કોઈ રૂપ છે” તેમ ગ્રહણ કરે પણ કોનું રૂપ છે તે જાણે નહીં તેને અર્થાવગ્રહ કહ્યો.

પછી આ રૂપ અમુક છે તેવું જાણે. [આ જડ રૂપ છે કે પુરુષા-કૃતિ. જડ તો સ્થિર હોય. ચેતન તો હાલેચાલે એવી વિચારણા તે ઇહા.

પછી અવાયમાં પ્રવેશે ત્યારે તે ઉપગત થઈ જાય. [આ (ચેતના કૃત) પુરુષ જ છે કેમ કે હાલે ચાલે છે તેવો નિશ્ચય તે અવાય]

પછી ધારણામાં પ્રવેશેલ જ્ઞાન સંખ્યાત-અસંખ્યાત કાળ સુધી રહે છે.

આ રીતે દ્રાણેન્દ્રિય-રસનેન્દ્રિય-સ્પર્શનેન્દ્રિય સંબંધે અવગ્રહ-ઈહા-અવાય-ધારણા સમજી શકાય. શ્રીનંદિસૂત્રમાં આ વાત ગાથાબદ્ધ રીતે સમજાવેલ છે.

(૬) નોઈન્દ્રિય-મન સંબંધે :- કોઈ પુરુષે અવ્યક્ત સ્વપ્ન જોયું તેને સ્વપ્ન છે તેટલી ખબર પડે તે અવગ્રહ.

મેં સ્વપ્નમાં શું જોયું તે સંબંધિ વિચારણા તેને 'ઈહા' કહે છે. તદનંતર તે અવાયમાં પ્રવેશે છે. ત્યારે તે ઉપગત થાય છે [મેં અમુક જ સ્વપ્ન જોયું તેવો નિર્ધાર] તેને "અવાય" કહે છે.

તત્પશ્ચાત્ ધારણામાં પ્રવિષ્ટ થતા સંખ્યાત અથવા અસંખ્યાત કાળ સુધી તે ધારી રાખે છે.

□ આ અભિનિબોધિક - મતિજ્ઞાન ચાર પ્રકારે પણ નિરૂપેલ છે—[શ્રી નંદિસૂત્રાનુસાર]

(૧) દ્રવ્ય □ -દ્રવ્યથી મતિજ્ઞાની સામાન્ય રીતે સર્વદ્રવ્યોને જાણે છે પણ જોતા નથી.

(૨) ક્ષેત્ર □ -ક્ષેત્રથી મતિજ્ઞાની સામાન્યતઃ સર્વ ક્ષેત્રને જાણે છે પણ જોતા નથી.

(૩) કાળ □ - કાળથી મતિજ્ઞાની સામાન્યતયા ત્રણે કાળને જાણે છે પણ જોતા નથી.

(૪) ભાવ □ -ભાવથી મતિજ્ઞાની સામાન્યજે સર્વભાવોને જાણે છે પણ જોતા નથી.

卐

[૪] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

(૧) સે કિં તં સુઅનિસ્સિઅં ૧ ચઙ્ચિવ્વહં પળ્લન્તં, તં જહા-ઉગ્ગહ ૧
ઈહા ૨ અવાઓ ૩ ધારણા ૪

-નંદિસૂત્ર : ૨૭

આમિણિ બોહે ચઙ્ચિવ્વે પળ્લન્તે તં જહા ઉગ્ગહો ઇહા અવાઓ ધારણા

ભગવતી શતક ૮ ઉદ્દેશ-૨ સૂ. ૩૧૭

(૨) મતિજ્ઞાન પ્રકરણ સૂત્ર : ૨૭ થી સૂત્ર : ૪૭

-નંદિસૂત્રમાં

અન્ય અંથ સંદર્ભ

- (૧) કર્મઅંથ પહેલો ગાથા-પતુ વિવેચન
 (૨) વિશેષાવશ્યક સૂત્ર ગાથા ૧૮૧થી ૧૮૫/૨૮૬-૨૯૧

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

અધ્યાય : ૧ ગાથા ૧૮-૧૯-૨૦ અર્થ અને વ્યંજન-અવગ્રહ.

❖

[9] પદ્ય

❖

- (૧) તે જ્ઞાનના છે ચાર ભેદો અવગ્રહ ઈહા વળી
 અવાચને છે ધારણા જે બુદ્ધિ સાધે નિર્મળી
 (૨) ઈહા અવાચ અને ત્રીભા, ધારણા અર્થને અડે
 અવગ્રહ અડે ચોથો વ્યંજન તેમ અર્થને

❖

[10] નિષ્કર્ષ

❖

આ સૂત્રમાં અવગ્રહ-ઈહા-અવાચ ધારણા ચાર ભેદ કહ્યા. અર્થોના અવગ્રહણને અવગ્રહ કહ્યો. વિચારણાને ઈહા કહી, અર્થના-નિર્ણયાત્મક જ્ઞાનને અવાચ કહ્યું અને ઉપયોગની અવિચ્યુતિ-વાસના-સ્મૃતિને ધારણા કહી.

જીવે પણ આત્મવચનથી-સાધુમુખે શ્રવણથી આત્માનું સ્વરૂપ સાંભળવું. પરપદાર્થો તરફથી લક્ષ ખેંચી સ્વ સન્મુખ લક્ષ કરવું.

પ્રથમ સ્થૂળપણે સામાન્યથી આત્મા સંબંધી જ્ઞાન થવું તે આત્માનો અર્થાવગ્રહ.

પછી આત્મજ્ઞાન સંબંધિ વિચારણા કરવી તેને ઈહા કહ્યું.

ઈહા થકી બાહ્યેલ આત્મા “આ તે જ છે” અન્ય નથી એવું નિશ્ચયાત્મક જ્ઞાન તે અવાચ.

આત્મા સંબંધે કાલાંતરે પણ સંશય તથા વિસ્મરણ ન થાય તે ધારણા.

આ સૂત્ર દ્વારા આત્મજ્ઞાન-આત્મ ભાગૃતિ અને છેવટે પ્રશસ્ત શુભ ધ્યાન પ્રતિ કેન્દ્રિત થવું અને અવગ્રહથી ધારણા સુધી પહોંચવું તે જ સુંદર નિષ્કર્ષ નીકળી શકશે.

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૧૬

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

આ સૂત્ર થકી અવગ્રહ વગેરેના લેહો જણાવે છે. ખીબા શબ્દોમાં સૂત્રનો હેતુ વિષયલેહો અને ક્ષયોપશમલેહો અવગ્રહાદિના લેહ જણાવવાનો છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

* बहु बहु विध क्षिप्रा निश्चिताऽसंदिग्ध ध्रुवाणां सेतराणाम्

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

बहु-बहुविध क्षिप्र अनिश्चित असंदिग्ध-ध्रुवाणां-स ईतराणाम्

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

બહુ (ઘણાં) -બહુવિધ (ઘણાં પ્રકારે)-ક્ષિપ્ર (જલ્દી-અનિશ્ચિત (ચિનહ્ રહિત) -અસંદિગ્ધ (સંદેહ રહિત) -ધ્રુવ (નિશ્ચિત) [આ છ અને આ છ થી ઇતર (વિપરીત) [અબહુ-અલ્પ, અબહુવિધ-એકા પ્રકારે, અક્ષિપ્ર-વિલંબે નિશ્ચિત-ચિનહ્સહિત, સંદિગ્ધ-સંદેહમુક્ત [એ પ્રમાણે બાર પ્રકારે અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ધારણા એવા મતિજ્ઞાનના લેહો પ્રવર્તે છે.]

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

(૧) બહુ :- એક સાથે ઘણાં પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું.

(૨) અબહુ :- અલ્પ અથવા એકાદ પદાર્થનું જ્ઞાન થવું.

(૩) બહુવિધ :- ઘણાં પ્રકારના પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું.

(૪) અબહુવિધ :- એક અથવા અલ્પ પદાર્થોનું જ્ઞાન થવું.

(૫) ક્ષિપ્ર :- શીઘ્રતાથી પદાર્થનું જ્ઞાન થવું.

(૬) અક્ષિપ્ર :- કોઈ પદાર્થને વિચારી વિચારી વધુ વખતે બાણે

(૭) અનિશ્ચિત :- નિશ્ચા નિશાની કે લક્ષણ વિના જ્ઞાન થવું.

□ દિગંબર પરંપરા મુજબ આ સૂત્ર

૦ बहु बहु विध क्षिप्रा निःसृतानुक्त ध्रुवाणां सेतराणाम्- निश्चिता ने બહલે અનિ : સૂત છે. અસંદિગ્ધ ને બહલે અનુક્ત છે.

(૮) નિશ્ચિત :- નિશ્ચા કે લક્ષણ થકી જ્ઞાન થવું.

(૯) અસંદિગ્ધ :- સંદેહ રહિત પણે જ્ઞાન થવું.

(૧૦) સંદિગ્ધ :- સંદેહ યુક્ત જ્ઞાન થવું.

(૧૧) ધ્રુવ :- એક વખત અહણુ ઠર્યા પછી કદી ન વિસરે તેવું જ્ઞાન.

(૧૨) અધ્રુવ :- જે ક્ષણેક્ષણે હિનાધિક થાય તેવું અસ્થિર જ્ઞાન.

સ-ઈતર :- ઈતર એટલે બીજા અહીં તેના અર્થ વિકલ પક્ષે થાય. સ એટલે સાથે.

❧

[6] અનુવૃત્તિ

❧

(૧) મતિઃ સ્મૃતિઃ સંજ્ઞા૦ થી મતિઃ

(૨) અવગ્રહેહાપાય ધારણાઃ.

❧

[7] પ્રબોધ ટીકા

❧

અહીં બહુ-બહુવિધ-ક્ષિપ્ર-અનિશ્ચિત-અસંદિગ્ધ-ધ્રુવ એ છ લેહ તથા તેના વિરોધી એવા અબહુ વગેરે છ લેહ ના અવઅહ-ઈહા અપાય-ધારણા રૂપ મતિજ્ઞાનના પ્રકારો અત્રે વર્ણવેલા છે.

અવઅહનું સ્વરૂપ સૂત્ર ૧ : ૧૫માં વર્ણવેલું છે. ક્ષયોપશમની વિચિત્રતાથી આ બહુ વગેરે વિવિધ લેહો પડેલા છે.

એટલે સ્વાભાવિક જ મતિજ્ઞાનના આ બધાં લેહો થશે. તે લેહોમાં પ્રથમ પાંચ ઈન્દ્રિય અને છટું મન એ છ સાધનો થકી અવઅહાદિની ગણના કરવી અર્થાત્ બહુઆહીના ૨૪ લેહ થશે. છ અવઅહ-છ ઈહા-છ અપાય-છ ધારણા.

આ રીતે બહુ-અબહુ વગેરે જે બાર લેહની ચર્ચા અત્રે કરવાની છે તેના પાંચ ઈન્દ્રિય અને છટું મન રૂપ કુલ છ અવઅહ-છ ઈહા-છ અપાય અને છ ધારણા એમ ૨૪-૨૪ લેહો થશે.

કુલ ૨૪ લેહો \times ૧૨ બહુ-વગેરે લેહ = ૨૮૮ લેહ [સૂત્ર : ૧૮માં વ્યંજનાવઅહની વાત આવે છે તે વ્યંજનાવઅહના મન તથા ચક્ષુ સિવાયના બીજા ચાર લેહ-(સ્પર્શન, રસન, શ્રાણુ, શ્રોત્ર) છે. તેથી બહુ-અબહુ સાથે ગુણતાં ૧૨ \times ૪ = ૪૮ લેહ થશે.] [આ રીતે ૨૮૮ + ૪૮ = ૩૩૬ લેહ મતિજ્ઞાનના થયા.]

	છ અવગ્રહ પઈન્દ્રિય + મન	છ ઇંડા પઈન્દ્રિય + મન	છ અપાય પઈન્દ્રિય + મન	છ ધારણા પઈન્દ્રિય + મન
૧ બહુ	મન	મન	મન	મન
૨ અદ્વ	”	”	”	”
૩ બહુવિધ	”	”	”	”
૪ એકવિધ	”	”	”	”
૫ ક્ષિપ્ર	”	”	”	”
૬ અક્ષિપ્ર	”	”	”	”
૭ અનિશ્રિત	”	”	”	”
૮ નિશ્રિત	”	”	”	”
૯ અસંહિગ્ધ	”	”	”	”
૧૦ સંહિગ્ધ	”	”	”	”
૧૧ ધ્રુવ	”	”	”	”
૧૨ અધ્રુવ	”	”	”	”

(૧) બહુ ગ્રાહી :- એટલે ઘણાં અથવા અનેક.

જેમકે શર્યામાં રહેલો પુરુષ સ્પર્શના બળે ત્યાં રહેલી સ્ત્રી-પુષ્પ-વસ્ત્ર-ચંદન વગેરે એકેક વસ્તુને જાણે. આ સ્ત્રીનો સ્પર્શ છે અને આ તેની સાથે રહેલા પુષ્પનો સ્પર્શ છે. આ તેની સાથે રહેલા ચંદનનો સ્પર્શ છે. આ વસ્ત્રનો સ્પર્શ છે. એમ બહુલ સ્પર્શને એક સાથે જાણે તે બહુગ્રાહી જાણવો.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા અનુક્રમે બહુગ્રાહી અવગ્રહ-બહુગ્રાહીણી ઇંડા-બહુગ્રાહી અપાય અને બહુગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

- બહુ શબ્દ સંખ્યાવાંચી અને વૈપુલ્યવાચી છે.
- સંખ્યાવાચી બહુશબ્દ નો એક-બે અનેક અર્થ લેવો.
- વૈપુલ્યવાચી બહુ શબ્દ ઘણાં-ખૂબ એવા જથથાના સૂચક છે.

(૨) અદ્વગ્રાહી :- બહુનો વિપક્ષી શબ્દ છે એક અથવા અદ્વ. જેમકે શર્યામાં રહેલો પુરુષ સ્ત્રી-વસ્ત્ર-પુષ્પ-ચંદનાદિમાં કોઈ એકાદ સ્પર્શને જાણે પણ અન્ય વસ્તુની હાજરી હોવા છતાં ક્ષયો-પશમના અપકર્ષને કારણે તેનું સ્પર્શ જ્ઞાન ગ્રાહી શકે નહીં.

આ એકનું કે અલ્પનું જ ગ્રહણ કરવું તેને અલ્પગ્રાહી જાણવું.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતાં અલ્પગ્રાહિણી અવગ્રહ, અલ્પગ્રાહીણી ઇંહા, અલ્પગ્રાહી અપાય અને અલ્પગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

□ અલ્પ શબ્દથી અહીં સંખ્યાવાચી અર્થમાં એક અને વૈપુલ્ય-વાચી અર્થમાં અલ્પ જથ્થો એમ સમજવું.

(૩) બહુવિધ ગ્રાહી :-બહુવિધ એટલે ઘણાં પ્રકારે. અહીં વિધ શબ્દ પ્રકારવાચી છે.

□ बहूव्यो विधा यस्य स बहुविधः

જેમ સ્ત્રી-પુષ્પ-વસ્ત્ર-ચંદનાદિ જે સ્પર્શ થયો તેમાં આ સ્પર્શ શીત છે-સ્નિગ્ધ છે-મૃદુ છે-કઠિન છે-ઉષ્ણ છે આદિનું જે ગ્રહણ કરવું તે બહુવિધગ્રાહી.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતાં બહુવિધગ્રાહી અવગ્રહ, બહુવિધગ્રાહિણી ઇંહા, બહુવિધગ્રાહી બહુવિધગ્રાહી અપાય અને બહુવિધગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

ઘણા પ્રકારના ગુણો વડે ભિન્ન સ્પર્શને જાણાવનાર એવું જ્ઞાન તેને બહુવિધ ગ્રાહી જ્ઞાન જાણવું.

(૪) એકવિધ ગ્રાહી :- એકવિધ એટલે એક પ્રકારે-સ્ત્રી પુષ્પ વસ્ત્ર-ચંદનાદિમાં ગમે તે એકાદ સ્પર્શને જાણે. જેમ કે-આ સ્પર્શ શીત છે અથવા આ સ્પર્શ સ્નિગ્ધ છે અથવા આ સ્પર્શ મૃદુ છે એવા એકાદનું જ જ્ઞાન થાય તેને એક વિધગ્રાહી જ્ઞાન કહ્યું.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા એક વિધ ગ્રાહી અવગ્રહ, એકવિધગ્રાહિણી ઇંહા, એકવિધ ગ્રાહી અપાય, એક વિધગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

(૫) ક્ષિપ્ર ગ્રાહી :- ક્ષિપ્ર એટલે જલ્દી થનારું જ્ઞાન. ઈંદ્રિય-વિષય વગેરે બાહ્ય સામગ્રી બરાબર હોવા છતાં પણ ક્ષુદ્ર ક્ષયોપશમની પટુતાને લીધે કોઈને એ વિષયનું જ્ઞાન જલ્દી થાય છે. તેને ક્ષિપ્રગ્રાહી કહ્યું.

જેમ કયાંય સંગીતના સ્વરો સંભળાય કે તુરંત જ આ શરણાઈ સીતાર હારમોનીયમ તબલાનો અવાજ છે તેમ પોતાના આત્મા વડે ગ્રહણથી જાણી લે તે ક્ષિપ્ર ગ્રહણ કરનાર ગણાય છે.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા ક્ષીપ્રગ્રાહી અવગ્રહ-ક્ષીપ્રગ્રાહિણી ઇંડા-ક્ષીપ્રગ્રાહી અપાય ક્ષીપ્રગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

(૬) અક્ષિપ્રગ્રાહી:-અક્ષિપ્ર એટલે વિલંબથી થનારું જ્ઞાન. જેને માટે સિદ્ધસેનીય ટીકામાં ચિરેણ શબ્દ વાપર્યો છે.

ચિરેણ-ઘણું કાળે કરીને જાણવું.

જેમ સંગીતના સૂરોમાં શરણાઈ સીતાર તબલા વગેરે વાગતા હોય પણ પોતાના આત્મા વડે ઘણું કાળે કે વિલંબથી તે જાણે. ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે આ વિષયનું જ્ઞાન વિલંબથી થાય.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા અક્ષિપ્રગ્રાહી અવગ્રહ અક્ષિપ્રગ્રાહી ઇંડા અક્ષિપ્રગ્રાહી અપાય અને અક્ષિપ્રગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

(૭) અનિશ્ચિતગ્રાહી:- [દિગંબર આમ્નાયમાં અનિઃસૂત શબ્દ છે.]

અનિશ્ચિત એટલે નિશાની-લિંગ કે ચિહ્ન સહિત પણે જ્ઞાન થવું તે લિંગ દ્વારા અપ્રમિત અથવા હેતુ દ્વારા અનિર્ણીત વસ્તુ એટલે અનિશ્ચિત ગ્રાહી.

જેમ કે ધ્વજને જોયા વિનાજ આ મંદિર છે એમ જાણી શકે અથવા શીત-કોમળ વગેરે સ્પર્શ ચિહ્નો સિવાય જ આ જૂઠ્ઠાના કૂલો છે તેમ જાણી શકે તેને અનિશ્ચિત ગ્રાહી કે અલિંગગ્રાહી અવગ્રહ જાણવો.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા અનિશ્ચિતગ્રાહી અવગ્રહ-અનિશ્ચિત ગ્રાહિણી ઇંડા-અનિશ્ચિતગ્રાહી અપાય અને અનિશ્ચિત ગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

શ્રી નંદીસૂત્રની શ્રી મલયગિરિ ટીકા મુજબ-“પરધર્મોથી નિશ્ચિત અહણુ તે નિશ્ચિતાવગ્રહ પરધર્મોથી અનિશ્ચિતતે અનિશ્ચિતાવગ્રહ

(૮) નિશ્ચિતાગ્રાહી- નિશ્ચિત એટલે નિશાની ચિહ્ન કે લિંગ સહિત પણે જ્ઞાન થવું તે.

લિંગ દ્વારા પ્રમિત કે હેતુ દ્વારા નિર્ણીત વસ્તુ તે નિશ્ચિતગ્રાહી જ્ઞાન સમજવું.

જેમ ધ્વજને જોઈને અહીં મંદિર હશે તેમ જાણે અથવા શીત-કોમળ સ્પર્શ ચિહ્ન કે અસુક પ્રકારની સુગંધથી જૂઠ્ઠાનાં કૂલો છે તેમ જાણે તેને નિશ્ચિત અથવા સલિંગગ્રાહી જ્ઞાન જાણવું.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતાં નિશ્ચિત્રાહી અવગ્રહ-નિશ્ચિત્રાહિણી ઈહા-નિશ્ચિત્રાહી અપાય-નિશ્ચિત્રાહી ધારણા કહેવાય.

તફાવત નોંધ :- દિગંબર આગ્રાયમાં અહીં અનિઃસૂત અને નિઃસૂત ભેદ જણાવેલ છે. જ્યારે પૂરી વસ્તુ પ્રગટ થવાને બદલે ઠંઠક પ્રગટ રહે અને ઠંઠક અપ્રગટ રહે અર્થાત્ સંપૂર્ણ રીતે આવિભૂત નહીં એવા પુદ્ગલોનું ગ્રહણ તે અનિઃસૂતાવગ્રહ અને સંપૂર્ણ પણે આવિભૂત પુદ્ગલોનું ગ્રહણ તેને નિઃસૂતાવગ્રહ સમજવો.

(૯) અસંદિગ્ધગ્રાહી :- કોઈ જાતના સંદેહ વિના ચોક્કસપણે જાણવું તે અસંદિગ્ધ ગ્રાહી. કેમકે અસંદિગ્ધ એટલે નિશ્ચિત.

જેમકે આ સ્પર્શ અંદનનો જ છે ફૂલનો નથી તેવું નિશ્ચિત-શંકારહિત જ્ઞાન.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા અસંદિગ્ધગ્રાહી અવગ્રહ-અસંદિગ્ધ ગ્રાહિણી ઈહા-અસંદિગ્ધગ્રાહી અપાય-અસંદિગ્ધગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

(૧૦) સંદિગ્ધગ્રાહી :- કોઈ સંદિગ્ધપણે શંકાસહિતપણે જાણે તેને સંદિગ્ધગ્રાહી જાણવું. કેમ કે સંદિગ્ધ એટલે અનિશ્ચિત.

આ સ્પર્શ શીતળ છે તો તે અંદનનો હશે કે પુષ્પનો હશે ? વિશેષ અનુપલબ્ધિથી સંશયાત્મક સ્થિતિ રહે માટે તે સંદિગ્ધગ્રાહી જાણવું.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા સંદિગ્ધગ્રાહી અવગ્રહ-સંદિગ્ધગ્રાહિણી ઈહા-સંદિગ્ધગ્રાહી અપાય-સંદિગ્ધગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

૦ સૂત્ર તફાવત નોંધ :- દિગંબરીય પરંપરામાં અહીં અનુક્ત શબ્દ પ્રયોજ્યા છે.

વક્તાના મુખમાંથી નીકળેલ શબ્દમાંના એકાદ શબ્દને સાંભળીને કે અસ્પષ્ટ અધૂરા ઉચ્ચારણ પરથી “તમે અમુક વાત કહેવા માંગો છો” એમ અભિપ્રાયથી જાણી લેવું તે અનુક્ત અવગ્રહ.

વક્તા સંપૂર્ણ ખોલી રહે ત્યારે જ અભિપ્રાય સમજાય તે ઉક્ત અવગ્રહ.

□ નંદિસૂત્રમાં અસંદિગ્ધ એક જ પાઠ છે પણ હારિભદ્રીય ટીકામાં સૂત્રમાં સાથે અનુક્ત એવો પાઠ પણ ઠીસમાં લખેલ છે. વ્યાખ્યામાં ઉલ્લેખ કર્યો નથી.

અનુક્ત અવગ્રહ માત્ર શબ્દના વિષયમાં જ લાગુ પડશે. સ્પર્શાદિમાં નહીં. તેથી આવી અપૂર્ણતાને લીધે અનુક્તને બદલે અસંદિગ્ધ પાઠ જ વધારે યોગ્ય લાગે છે.

(૧૧) ધ્રુવગ્રાહી :- ધ્રુવ એટલે નિશ્ચિત, ધ્રુવનો અર્થ અવશ્ય ભાવી સમજવો.

ઇન્દ્રિય અને વિષયનો સંબંધ તથા મનોયોગ રૂપ સામગ્રીથી કોઈ એ વિષયને અવશ્ય જાણી લે છે તેને ધ્રુવગ્રાહી કહે છે.

જ્યારે જ્યારે સ્ત્રી-પુખ્ત-વસ્ત્ર-ચંદનાદિનો સ્પર્શ થાય ત્યારે ત્યારે તે-તે સ્પર્શને અવશ્ય જાણી લે તે ધ્રુવગ્રાહી કહ્યો.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા ધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ-ધ્રુવગ્રાહિણી ઈહા-ધ્રુવગ્રાહી અપાય અને ધ્રુવગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

(૧૨) અધ્રુવ ગ્રાહી :- અધ્રુવ એટલે અનિશ્ચિત અથવા કદાચિદ્ ભાવી.

ઇન્દ્રિય અને વિષયનો સંબંધ તથા મનોયોગ રૂપ સામગ્રી છતાં કોઈ એ વિષયને કદાચિદ્ જાણે અને કદાચિદ્ ન પણ જાણે. સામગ્રી પ્રાપ્ત થવા છતા ક્ષયોપશમની મંદતાને લીધે વિષયને કોઈવાર ગ્રહે અને કોઈવાર ન ગ્રહે.

આ રીતે મતિજ્ઞાન થતા અધ્રુવગ્રાહી અવગ્રહ અધ્રુવ ગ્રાહિણી ઈહા-અધ્રુવગ્રાહી અપાય-અધ્રુવગ્રાહી ધારણા કહેવાય.

□ ઇન્દ્રિયો થકી બહુ-બહુવિધ આદિ બાર પ્રકારના [૧૨ x અવગ્રાહાદિ ૪=૪૮] મતિજ્ઞાનના ભેદો નો ખુલાસો.

મુખ્યતાએ સ્પર્શનેન્દ્રિય થકી ૪૮ ભેદોનો ખુલાસો કર્યો. એ જ રીતે શ્રોત્રેન્દ્રિય થકી જાણીએ તો-જેમ સંગીત સંભળાય ત્યારે આમાં વાંસળી-શરણાઇ-ત્રાસા-ટોલ હુમ વગેરે સર્વેના અવાજો જાણે અથવા કોઈ એક અવાજ જાણે તે શ્રોત્રેન્દ્રિય ને આશ્રીને બહુ-અબહુ અવગ્રહાદિ સમજવા.

અક્ષુ-ઇન્દ્રિય નું ઉદ્દાહરણ લઈએ તો એક સમયે-ઘાળા-લીલા ઠાળા-રાતા વગેરે સર્વે વર્ણોને જાણે તે બહુગ્રાહી અને એકાદ વર્ણને જ જાણે તે અબહુગ્રાહી અવગ્રહાદિ સમજવા.

રસના-ઇન્દ્રિય:-મુખમાં મુકેલ પદાર્થમાં તીખો-ખાટો-ખારો બધાં સ્વાદને જાણે તે બહુગ્રાહી અને એકાદ સ્વાદને જ જાણે તે અબહુગ્રાહી અવગ્રહાદિ જાણવા.

□ કેટલીક શંકા :-

(૧) આ ખાર લેદોમાં વિષય વૈવિધ્યતા ને લીધે કેટલા અને ક્ષયોપશમ ની પરિતા કે મંદતાને લીધે કેટલા લેદ થશે ?

-૦- બહુ-અબહુ અને બહુવિધ-અબહુવિધ એ ચાર લેદ વિષયની વિવિધતા ઉપર અવલંબિત છે. ખાંડીના ક્ષિપ્ર વગેરે આઠ લેદો ક્ષયોપશમની પરિતા કે મંદતા પર આધાર રાખે છે.

(૨) બહુ-બહુવિધમાં શો તફાવત છે ?

ઘણા પદાર્થોની જાણકારી તે બહુગ્રાહી છે પણ પદાર્થોના પેટા લેદોની માહિતીને બહુવિધ ગ્રાહી ગણી છે. અર્થાત્ બહુગ્રાહીમાં પ્રકાર લેદ ઇષ્ટ નથી પણ બહુવિધગ્રાહીમાં પ્રકારલેદ ઇષ્ટ ગણેલ છે. જેમ ફ્રટ શ્રીખંડ ખાનારો રસના ઇન્દ્રિયના અવગ્રહથી દરેક ફળને જાણે તે બહુગ્રાહી અને દરેક ફળને જાણવા સાથે કયું ફળ ખાટું છે? કયું મીઠું છે. એમ સ્વાદો પણ સાથે જાણે તે બહુ વિધ ગ્રાહી કહેવાય.

(૩) સૂત્રમાં ષષ્ઠી વિલક્ષિત કેમ પ્રયોજી ?

સૂત્ર : ૧-૧૫ અવગ્રહેહાપાયધારણાઃ માં પ્રથમા વિલક્ષિત છે ત્યાં અવગ્રહાદિ કૃદન્ત છે. કૃદન્તનું કર્મ ષષ્ઠ્યન્ત થાય છે. તેથી અવગ્રહાદિ કૃદન્તના કર્મ એવા બહુબહુવિધ ને ષષ્ઠી થઈ છે.

જો કે અર્થ તો કર્મ હોવાથી દ્વિતીયા વિલક્ષિત મુજબ જ થવાનો છે. જેમકે ષષ્ઠી હોય તો-“તેનો અવગ્રહ કરે” અર્થ થાય અને દ્વિતીયાનુસાર “તેને અવગ્રહી” થાય,

અહીં બહુ-અદપ આદિ શબ્દો વિષયના વિશેષણરૂપે વપરાય છે જેમકે બહુ અર્થને ધારે-અદપ અર્થને અવગ્રહે વગેરે.

(૪) ધ્રુવાવગ્રહ અને ધારણામાં લેદ શો ?

ધ્રુવ-અવગ્રહ એ અત્યંત ભાવિ અર્થમાં છે ક્ષયોપશમની તીવ્રતાને લીધે પહેલા સમયે જેવો અવગ્રહ થયો તેવો જ ખીજ-ત્રીજ આદિ સમયે થાય તે ધ્રુવાવગ્રહ.

પણ વિશુદ્ધ અને સંકલ્પેશ યુક્ત પરિણામના મિશ્રણથી જ્યારે અવગ્રહ થાય ત્યારે બહુ કે અબહુ-બહુવિધ કે એકવિધ ગમે તે થાય પણ ધ્રુવગ્રાહી જ થાય તેવો નિયમ નથી.

જ્યારે ધારણા એ તો ગ્રહણ કરેલા અર્થને નહીં ભૂલવાના કારણ-ભૂત જ્ઞાનને કહે છે. આમ ધ્રુવાવગ્રહ અને ધારણામાં ઘણો ભેદ છે.

❧

[8] સંદર્ભ :-

❧

આગમ સંદર્ભ

(૧) છઠ્ઠિહા ડગ્ગહમતી પળ્ળત્તા, તં જહા-લ્લિપ્પમોગિળ્ળહતિ, વહુ-મોગિળ્ળહતિ, વહુવિધ મોગિળ્ળહતિ, ધ્રુવમોગિળ્ળહતિ, અગિલ્લિસય મોગિળ્ળહૃ, અસં-લ્લિદ્ધ મોગિળ્ળહૃ. છઠ્ઠિહા ઈહામતી પળ્ળતા, તં જહા લ્લિપ્પમીહતિ... જાવ અસંલ્લિદ્ધમીહતિ. છઠ્ઠિધા અવાય મતી પળ્ળત્તા. છઠ્ઠિધા ધારણા પળ્ળતા-તં જહાવહું ધારેઈ...સ્થાનાંગ સ્થાન ૬ ઉદ્દેશ-૩ સૂત્ર ૫૧૦

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

(૧) વિશેષાવશ્યક સૂત્ર-ગાથા ૩૦૭ થી ૩૧૦

❧

[9] પદ

❧

(૧) અલ્પ બહુ બહુવિધ એક વિધ ક્ષિપ્ર ને અક્ષિપ્ર છે. અનિશ્ચિત નિશ્ચિત સંશય-યુક્તને ત્રિયુક્ત છે. ધ્રુવ ને અધ્રુવગ્રાહી એમ બાર ભેદને છ થી ગુણી ગુણો ચારે થાશે ભેદ બે આકાસીએ છે.

(૨) બહુ બહુ વિધ ક્ષિપ્ર અનિશ્ચિત અને ધ્રુવ અસંલ્લિધ ને બીજા છે વિરોધીય તેમ જ.

❧

[10] નિબંધ

❧

આ સૂત્રમાં જે બહુ-અબહુ વગેરે બાર ભેદ જણાવ્યા તેમાં પૂર્વે કહ્યા મુજબ ક્ષયોપશમની વિચિત્રતા મુખ્ય છે.

ક્ષયોપશમની પટુતા કે મંદતાનુસાર આ જ્ઞાન થાય છે જે આત્મા આ ભેદને બરાબર સમજીને અવધારશે તેને સમજાઈ જશે. કે મારે જે ઓછું વતું જ્ઞાન થાય છે તેમાં કારણ ભૂત મારા જ કર્મોનો ક્ષયો-પશમ છે. જે તેમાંથી છુટવું હોય તો જ્ઞાનાવરણીય કર્મોની નિર્જરા કરતા ક્ષયોપશમમાંથી ક્ષાયિક જ્ઞાન તરફ ગતિ કરવી જોઈએ.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૧૭

- ❧ [1] સૂત્રહેતુ ❧
આ સૂત્ર સામાન્યથી અવગ્રહ વગેરેનો વિષય જણાવે છે.
- ❧ [2] સૂત્ર : મૂળ ❧
અર્થસ્ય
- ❧ [3] સૂત્ર : પૃથક્ ❧
-
- ❧ [4] સૂત્રસાર ❧
અવગ્રહ, ઈહા, અવાય અને ધારણા એ ચારે મતિ-જ્ઞાનના અર્થને ગ્રહણ કરે છે અર્થાત્ તેને અર્થાવગ્રહ, અર્થ ઈહા, અર્થ-અવાય અને અર્થ-ધારણા કહે છે. માટે તે ચારે અર્થના પેટા પ્રકાર રૂપ ગણાય છે.
- ❧ [5] શબ્દજ્ઞાન ❧
અર્થસ્ય-અર્થના અર્થ=ઈન્દ્રિયોનો વિષયરૂપ અર્થ
- ❧ [6] અનુવૃત્તિ ❧
(૧) મતિ: સ્મૃતિ: સંજ્ઞા ચિન્તા. થી મતિ:
(૨) અવગ્રહેહાપાયધારણ:
- ❧ [7] પ્રબોધ ટીકા: ❧
આ સૂત્રની સ્પષ્ટતા પછીના સૂત્ર:૧૮ ને આધારે થઈ શકે તેમ છે કેમ કે શ્રી નંદિસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ અવગ્રહના બે ભેદ છે
સે કિં તં ઉગ્ગહે? ઉગ્ગહે દુવિહે પળ્ણત્તે તં જહા અત્યુગ્ગહે ય વંજણુગ્ગહેય
અવગ્રહ બે પ્રકારે છે (૧) વ્યંજનાવગ્રહ અને (૨) અર્થાવગ્રહ.
જેમાં વ્યંજનાવગ્રહની વાત સૂત્ર ૧-૧૮ માં છે
આ સૂત્રમાં અર્થાવગ્રહને જણાવે છે. ફક્ત માત્ર એ છે કે શ્રી નંદિસૂત્ર અવગ્રહના જ બે ભેદો દર્શાવી ઈહા-અવાય-ધારણાના ભેદ સીધા જ જણાવે છે. જ્યારે અહીં અર્થ-અવગ્રહ સાથે ઈહા અવાય ધારણા જોડી દીધા છે.

□ અર્થ:- ચક્ષુ-વગેરે ઈન્દ્રિયોના વિષય ભૂત પદાર્થને અર્થ કહે છે. જે બાહ્ય અને અભ્યન્તર નિમિત્તોથી સમુત્પન્ન પર્યાયોનો આધાર છે તે દ્રવ્ય અર્થ છે.

અર્થ શબ્દના લોક પ્રસિદ્ધ અર્થ તો ઘણા છે. જેમકે અર્થ એટલે (૧) ધન (૨) પ્રયોજન (૩) શબ્દનો વાચ્યાર્થ (૪) ઈન્દ્રિયોનો વિષય રૂપ અર્થ (૫) જ્ઞાનનો વિષયરૂપ અર્થ-જ્ઞેય (૬) દ્રવ્ય કે પર્યાય રૂપ કોઈપણ ભાવવસ્તુ (૭) અર્થ પર્યાય-વ્યંજન પર્યાય વગેરે.

○ આપણે અર્થ માટે સૂત્ર ૨:૨૧ અને ૨૨ માં સૂત્રકારે પોતે સૂચવ્યા મુજબ સ્પર્શ-રસ-ગન્ધ-વર્ણ-શબ્દાસ્તેષામર્થાઃ । ૨-૨૧ । શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય । ૨-૨૨ । સૂત્રથી અહીં ઈન્દ્રિયોના વિષયરૂપ અર્થને જ અહંબુ ઠરવાનો છે. તેથી સ્પર્શન-રસના-ઘ્રાણુ-ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષય-સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ અને શબ્દ એ જ અર્થો છે તથા નોઈન્દ્રિય એટલે કે મન એ છઠું લેવું. કેમ કે મન વડે શ્રુત-જ્ઞાન રૂપ અર્થના વિષયના-અવગ્રહાદિક રૂપ મતિજ્ઞાનોપયોગો પ્રવર્તે છે.

○ પાંચ પ્રકારના વર્ણાદિક અર્થોના અને છઠું શ્રુતજ્ઞાન રૂપ અર્થના અવગ્રહાદિક ઉપયોગો-પાંચ ઈન્દ્રિયો અને છઠું મનથી ઉત્પન્ન થાય છે.

○ અહીં શંકા થાય કે શું પાંચ ઈન્દ્રિયોના વિષયભૂત રૂપાદિક અને તેના આશ્રયભૂત પુદ્ગલ દ્રવ્યો અને શાસ્ત્રરૂપ દ્રવ્ય શ્રુત સિવાયના બીજા અર્થો જગતમાં છે જ નહીં ?

-○- આ શંકાના નિરસન માટે જણાવે છે કે જગત્માં પદાર્થો તો અનેક છે પણ તે સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વપર્યાયોનો સમાવેશ સૂત્ર ૧:૩૦ સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયેષુ કેવલસ્યમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. અહીં તો અર્થ શબ્દથી પાંચ ઈન્દ્રિયો અને મનના વિષયભૂત બની શકતા સ્પર્શાદિને તથા તે સ્પર્શાદિ જેમાં હોય તે પદાર્થને તથા શ્રુતને જ અહંબુ ઠર્યા છે.

○ અર્થસ્ય :- શબ્દમાં એકવચન મુકયું છે. તેનો હેતુ એ છે કે- “તે તે ઈન્દ્રિયોના વ્યાપાર વખતે-પોતપોતાના જ તે વખતના એક જ વિષયને જાણવામાં ઈન્દ્રિય મદદગાર થતી હોય છે તેનો જ જ્ઞાનપયોગ આત્મામાં થાય છે.” એટલે એક સમયમાં એક જ ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

૦ અર્થ શબ્દ :- સ્પર્શ વગેરે સામાન્ય નિર્દેશથી સ્વરૂપ અને અને નામાદિ કલ્પના રહિત એવા અવગ્રહનો ગાહક છે.

(૧) તેનો જ સ્પર્શ વગેરે તે અવગ્રહ

(૨) શું આ સ્પર્શ છે કે નહીં તે જણાવનારી ઇહા

(૩) નાના આ “તે સ્પર્શ જ છે” એ પ્રમાણે જણાવનાર અર્થનું જ્ઞાન તે અપાય.

(૪) તે જ સ્પર્શાદિ અર્થનો અપાય થયા બાદ પછીના કાળે જે અવિસ્મૃતિ તે ધારણા.

આ પ્રમાણે રસ-ગંધ-રૂપ-શબ્દ વગેરેના અર્થના પણ અવગ્રહાદિ સમજી લેવા.

સૂત્રનો સમગ્ર અર્થ-એ છે કે પાંચ ઇન્દ્રિયોના અને મનના વિષયભૂત વર્ણાદિ રૂપ અને તે જેમાં હોય તે દ્રવ્યોરૂપ અર્થોને જાણવા માટે પાંચ ઇન્દ્રિય અને છર્કું મન પ્રવૃત્ત કરે છે તે વખતે આત્મામાં અનુક્રમે અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ધારણા ઉપયોગ રૂપ મતિ જ્ઞાનોપયોગો બહુ-બહુવિધ આદિ બાર ભેદે પ્રવર્તે છે.

□ કેટલીક શંકા :-

(૧) અર્થ એટલે વસ્તુ. દ્રવ્ય અને પર્યાય બંને વસ્તુ કહેવાય. તો ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય અવગ્રહ-ઇહા-અપાય-ધારણા જ્ઞાન દ્રવ્યરૂપ વસ્તુને વિષય કરે છે કે પર્યાય રૂપ વસ્તુને ?

-સમાધાન- ઉક્ત અવગ્રહાદિ જ્ઞાન મુખ્યપણે પર્યાયને ગ્રહણ કરે છે. સંપુર્ણ દ્રવ્યને નહીં. દ્રવ્યને એ પર્યાય થકી જાણે છે કેમ કે ઇન્દ્રિય અને મનનો મુખ્ય વિષય પર્યાય જ છે. પર્યાય દ્રવ્યનો એક અંશ છે.

પરિણામે અવગ્રહ-ઇહા વગેરે જ્ઞાન દ્વારા જ્યારે ઇન્દ્રિયો કે મન પોતપોતાના વિષયભૂત પર્યાયને જાણે છે ત્યારે તે તે પર્યાય-રૂપથી દ્રવ્યને પણ અંશતઃ જાણે છે. કેમ કે દ્રવ્યને છોડીને પર્યાય રહી શકતો નથી.

જેમકે ચક્ષુનો વિષય રૂપ અને આકાર છે કે જે પુદ્ગલ દ્રવ્યના અમુક પર્યાયો છે. જ્યારે ચક્ષુ કેરી વગેરેને ગ્રહણ કરે છે ત્યારે ભાવાર્થ એટલો જ કે તે કેરીના રૂપ તથા આકાર વિશેષને જાણે છે.

અહીં સ્થૂલ દષ્ટિએ તો ચક્ષુ થકી કેરીનું ગ્રહણ થયું તેમ લાગે પણ ખરેખર કંઈ આખી કેરીનું ગ્રહણ થયું નથી. કેરીમાં તો સ્પર્શ-રસ-ગંધ બધુંજ છે નેત્ર થકી આ પર્યાયો જણાતા નથી.

અરે! કોઈપણ એક ઇન્દ્રિય એક વસ્તુના સંપુર્ણ પર્યાયોને જાણી શકતી નથી. તેથી સમાધાન એટલું થઈ શકે કે ઇન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય જન્ય અવગ્રહાદિ ચારે જ્ઞાનો પ્રથમ પર્યાયને જ મુખ્યપણે વિષય કરે છે અને તે પર્યાય થકી દ્રવ્યોને જાણે છે.

(૨) પૂર્વસૂત્ર : ૧૬ અને આ સૂત્ર : ૧૭ વચ્ચે શો સંબંધ છે ?

અર્થસ્ય સૂત્ર સામાન્યનું વર્ણન કરે છે. જ્યારે પૂર્વસૂત્ર बहुबहुविध विशेषને ગ્રહણ કરે છે. અર્થાત્ આ સૂત્રમાં પર્યાય અથવા દ્રવ્ય રૂપ વસ્તુને અવગ્રહ આદિ જ્ઞાનના વિષય તરીકે જે સામાન્ય રૂપે ખતાવી છે. તેને જ સંખ્યા જાતિ વગેરે થકી પૃથક્કરણ કરી બહુઅલ્પ આદિ વિશેષ રૂપે પૂર્વસૂત્રમાં ખતાવી છે.

(૩) અર્થે એવું સમમ્યન્ત સૂત્ર હોવું જોઈ એ. કેમકે અર્થના હોવા ઉપર મતિજ્ઞાન થાય છે ?

-૦- આવો એકાન્ત નિયમ નથી કે અર્થના હોવાથી જ જ્ઞાન થાય છે. આક્રિકામાં ઉછરેલ બાળકને અહીંની નવરાત્રિના ગરબા જોતાની સાથે આ ગરબા છે તેવું કંઈ જ્ઞાન થતું નથી.

ખીનું કારક વિલક્ષિત વિવક્ષાનુસાર થાય છે. અહીં અધિકરણ વિવક્ષા ન રહેવાથી સપ્તમી થતી નથી. પણ સંબંધ વિવક્ષાને લીધે ષષ્ઠી વિલક્ષિત થઈ છે.

(૪) बहु वगेरे સાથે સામાનાધિકરણ્ય હોવાથી અર્થાનામ્ એવું બહુવચન કેમ નથી ?

-૦- આ પ્રશ્નનું ખેત્રણ રીતે સમાધાન થાય.

(૧) અર્થનો સંબંધ અવગ્રહાદિ સાથે કરવો કેમકે અવગ્રહાદિ કેના? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર છે અર્થસ્ય અર્થના

(૨) बहु वगेरे બધા જ્ઞાનના વિષય હોવાથી અર્થ છે એટલે સામાન્ય દૃષ્ટિથી એકવચન નિર્દેશ કરી લીધો છે.

(૩) વહુ વગેરે એક-એકની સાથે એકવચનવાળા અર્થનો સંબંધ કરવો જોઈએ.

ક

[8] સંદર્ભ

ક

આગમ સંદર્ભ

સે કિં તં અત્યુગ્ગહે? અત્યુગ્ગહે છન્વિહે પન્નત્તે। તં જહા સોહન્દિય અત્યુગ્ગહે ચક્કિંલ્લિદિય અત્યુગ્ગહે, ઘાણિંદિય અત્યુગ્ગહે, જિલ્લિંદિય અત્યુગ્ગહે, ફાસિંદિ અત્યુગ્ગહે. નોહ્ન્દિય અત્યુગ્ગહે। નંદિસૂત્ર ૩૦

અન્યત્રંથ સંદર્ભ

(૧) કર્મત્રંથ પહેલો ગાથા—૫ નો પૂર્વાર્ધ

ક

[9] પદ

ક

(૧) સૂત્ર ૧૭-૧૮-૧૯ ત્રણેનું પદ સાથે સૂત્ર : ૧૯માં

(૨) પાંચ ઈન્દ્રિયને છઠું મન એ ચાર રૂપ છે.

પ્રકારને બાર ગુણ્યે બસો ચ્ઠ્ઠાસી લેદ છે.

ક

[10] નિષ્કર્ષ

ક

આ સૂત્ર નિર્દેષ્ટ અર્થ શબ્દ કેવળ ઈન્દ્રિય-અનિન્દ્રિય ગ્રાહ્ય પર્યાય તથા તે થકી દ્રવ્યને જાણે છે. પણ સમગ્ર દ્રવ્ય-પર્યાયને જાણતું નથી. કેમકે કોઈપણ ઈન્દ્રિય માત્ર તેના વિષયભૂત પર્યાયને જ જાણે છે. અન્ય ઈન્દ્રિયનાં વિષયભૂત પર્યાયને જાણતી નથી. જેમ ચક્ષુ થકી કેરીનો રંગ-રૂપ જણાય પણ સ્વાદ તો રસના ઈન્દ્રિયથી જ જાણી શકાય છે.

આમ જ્યાં સુધી અર્થાવગ્રહ અર્થે હા અર્થાપાય અને અર્થ ધારણા હશે ત્યાં સુધી સઘળા પર્યાયો અને દ્રવ્યોની જાણકારી પ્રાપ્ત થતી નથી કેમકે તે સર્વેમાં નિમિત્ત તો ઈન્દ્રિયોનું તપ મનનું જ રહેવાનું છે.

જો સઘળા પર્યાયો તથા તે થકી દ્રવ્યોને જાણવા હશે તો ઈન્દ્રિય અનિન્દ્રિયથી પર જવાનું રહેશે. કેવળ આત્મા સાપેક્ષ જ્ઞાન જ આવી માહિતી પ્રકાશ આપી શકે, તે માટે મતિજ્ઞાનને બદલે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ જરૂરી છે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અદ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૧૮

卐 [1] સૂત્રહેતુ 卐

આ સૂત્ર અવગ્રહના અવાન્તર લેદને જણાવે છે. અથવા અવગ્રહ-ઉપયોગ વિષયની વિશેષતા જણાવે છે.

卐 [2] સૂત્ર : મૂળ 卐

વ્યંજનસ્યાવગ્રહ :

卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐

વ્યંજનસ્ય અવગ્રહ :

卐 [4] સૂત્રસાર 卐

ઉપકરણેન્દ્રિય અને વિષયનો પરસ્પર સંબંધ થતાં અત્યંત અવ્યક્ત જ્ઞાન થાય છે તેને વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે.

બીજું વ્યંજનનો અવગ્રહ જ થાય છે. ઠહિા-અપાય કે ધારણા થતા નથી.

卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐

વ્યંજન :- □ ઉપકરણ ઈન્દ્રિયોનો વિષયની સાથે સંયોગ વ્યજ્યતેડનેન ઈતિ વ્યંજન

□ વ્યંજન એટલે ઈન્દ્રિયોથી બરાબર અવગ્રહ કરી ન શકાય તેવા ઈન્દ્રિયો સાથે સંબંધવાળા દ્રવ્યો

□ વ્યંજનાવગ્રહ :- અવ્યક્ત-અપ્રગટ અર્થના અવગ્રહને વ્યંજનાવગ્રહ કહે છે.

□ અવગ્રહ :- સૂત્ર : ૧૫માં આ શબ્દ કહેવાઈ ગયો છે.

卐 [6] અનુવૃત્તિ 卐

કોઈ સ્પષ્ટ અનુવૃત્તિ નથી.

卐 [7] પ્રબોધ ટીકા 卐

અવગ્રહ બે પ્રકારે કહેલા છે. (૧) અર્થાવગ્રહ (૨) વ્યંજનાવગ્રહ. જેમાં અર્થાવગ્રહ પૂર્વ સૂત્રમાં જોયો આ સૂત્ર વ્યંજનાવગ્રહ નામક લેદનું વર્ણન કરે છે.

સિદ્ધસેનીય ટીકામાં તેની વ્યાખ્યા કરતાં લખ્યું કે “જેના વડે અર્થ પ્રકાશીત થાય છે. [વ્યજ્યતે] તે વ્યંજન” કહેવાય છે. જેમ દીવા વડે (દીવાના પ્રકાશ વડે) ઘડો જ્ઞાણ (ઓળખાય) છે તેમ અહીં વ્યંજન વડે અર્થ પ્રકાશીત થાય છે.

વ્યંજનની ખીલ વ્યાખ્યા સંપ્રલેષ રૂપ કહી છે. ઉપકરણ ઇન્દ્રિય સ્પર્શન આદિનો સ્પર્શાદિ આકારથી પરિણત પુદ્ગલ દ્રવ્યોની સાથે જે પરસ્પર સંપ્રલેષ” તે વ્યંજન. તેનો જે અવગ્રહ તે વ્યંજનસ્યાવગ્રહ:

□ વિશેષાવશ્યક લાખ્ય ગાથા ૧૯૪માં કહ્યું—

વંજિજ્જહ જેણત્થો ઘટોવ્વ દીવેણ વંજણંતંચ
ઉવકરણિદિઅસદ્દાહ પરિણઓ દવ્વ સંબંધો

પૂર્વે વ્યાખ્યા કર્યા મુજબ જ આ પ્રલોકનો અર્થ પ્રગટ કરતાં શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિજી જ્ઞાણ વે છે કે—“જેમ દીવા વડે ઘડો પ્રકાશ છે (ઓળખાય છે) તેમ વ્યંજન વડે અર્થ પ્રકાશાય છે.

ખીલ વ્યાખ્યામાં વ્યંજન એટલે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો શબ્દાદિ વિષયમાં પરિણત દ્રવ્ય સંબંધ.

□ સ્પર્શનાદિ ઉપકરણ ઇન્દ્રિય સાથે સંબંધિત સ્પર્શનાદિ આકાર પરિણત પુદ્ગલોને વ્યંજન કહે છે. તેનું ગ્રહણ કરવું તે વ્યંજનાવગ્રહ.

□ વ્યંજનાવગ્રહ માં અર્થનું અવ્યક્ત પણું છે જ્યારે અર્થાવગ્રહમાં અર્થનું વ્યક્ત કે પ્રગટપણું છે. તેને દૃષ્ટાન્ત થી જોઈએ—અંધકારમાં અથવા ઐધ્યાનપણામાં પુસ્તકનો સ્પર્શ થાય ત્યારે ક્ષણવાર તે વસ્તુનું જ્ઞાન પ્રગટપણે થતું નથી. પુસ્તકના સ્પર્શ વિશે આ અવ્યક્ત જ્ઞાન તે વ્યંજના વગ્રહ.

પરંતુ જ્યારે પ્રગટરૂપે પુસ્તકનું સ્પર્શ જ્ઞાન થાય ત્યારે તેને અર્થાવગ્રહ કહેવાય.

□ અવ્યક્તનો અર્થ :- એક માટીનું કોરું વાસણ હોય તેને પાણીના છાંટા નાખી ભીંજવવાનું શરૂ કરવામાં આવે ત્યારે થોડાક છાંટા પડવા છતાં તે સુકાઈ જાય છે જોનાર તો તે વાસણ કોરું જ લાગશે છતાં યુક્તિથી તો તે ભીનું છે એ વાત માનવી જ પડશે.

અહીં જ્યાં સુધી માટીનું વાસણ પાણી ચૂસી જાય છે. ત્યાં સુધી

તેમાં પાણી દેખાતું નથી. છતાં તે વાસણુ પાણી વગરનું તો ન જ કહી શકાય પાણી છે પણ અવ્યક્ત રૂપે છે. [પાણી વ્યક્ત રૂપે ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે વાસણુ ભીનું દેખાવા લાગે.]

આ રીતે જ્ઞાન-નાક-જીભ અને ત્વચા એ ચાર ઇન્દ્રિયોનો પોતાના વિષયો સાથે સંપ્રલેષ થતા જ્ઞાન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે, પણ થોડા સમય સુધી વિષય સાથે ઇન્દ્રિયનો મંદ સંબંધ રહેતો હોવાથી પ્રગટ જ્ઞાન જણાતું નથી. યુક્તિથી તો માટીના વાસણુની ભીનાશ માફક અહીં પણ જ્ઞાનનો આરંભ થયો તે વાત માનવી જ પડશે. આ અવ્યક્ત જ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહ.

[નોંધ :- વ્યંજનાવગ્રહ વિષયનું સ્વરૂપ જ સ્પષ્ટ નથી તો પછી ઈહા-અપાય-ધારણાનું જ્ઞાન તો થવાનું જ કયાંથી ? તેથી અવ્યક્ત એવા આ વ્યંજનાવગ્રહને ઈહાદિક હોતાં જ નથી.]

□ વ્યક્તનો અર્થ :- જે રીતે ઉપરોક્ત દૃશ્યન્તમાં માટીનું વાસણુ ભીનું દેખાય ત્યારે તેને વ્યક્ત કે પ્રગટ જ્ઞાન કહ્યું તેમ પ્રગટ પણે સ્પર્શાદિ જ્ઞાન થાય તેને વ્યક્ત કહેવાય.

વળી સૂત્ર ૧ : ૧૯ માં જણાવશે તે સુજળ મન અને ચક્ષુ દ્વારા જે જ્ઞાન થાય તે વ્યક્ત જ્ઞાન જ થશે. કેમકે અવ્યક્ત જ્ઞાન આ બંનેમાં થતું નથી. આ વ્યક્ત જ્ઞાન તે અર્થાવગ્રહ આ અર્થાવગ્રહ પાંચે ઇન્દ્રિય અને મન થકી થાય છે. જ્યારે વ્યંજનાવગ્રહ સ્પર્શન-રસન-ઘ્રાણુ અને શ્રોત્ર એ ચાર ઇન્દ્રિય થકી જ થાય છે

□ જેનાથી અર્થનું જ્ઞાન થાય તેને વ્યંજન કહ્યું. ઉપકરણેન્દ્રિય અને વિષયના સંબંધથી જ અર્થનું જ્ઞાન થાય છે. [ચક્ષુ અને મન સિવાયની ઇન્દ્રિયો લેવી] તેથી ઉપકરણેન્દ્રિય અને વિષયના પરસ્પર સંબંધ ને વ્યંજન કહે છે.

આ સંબંધમાં થતું અત્યંત અવ્યક્ત જ્ઞાન તે વ્યંજનાવગ્રહ પછી “કંઈક છે” એવું સામાન્ય જ્ઞાન તે અર્થાવગ્રહ અહીં એક નિયમ ખ્યાલમાં રાખવો કે વ્યંજનાવગ્રહ થાય તો અર્થાવગ્રહ થાય જ તેવો કોઈ નિયમ નથી.

□ જ્ઞાનધારા આવિર્ભાવ ક્રમ :- આત્માની આવૃત જ્ઞાન-ધારાને આવિર્ભૂત થવા માટે પ્રારંભમાં તો ઈન્દ્રિય અને મનની બાહ્ય મદદ જરૂરી બનશે પણ જ્ઞાનધારાનો આવિર્ભાવ ક્રમ સમાન હોતો નથી.

આ ક્રમ બે પ્રકારે છે :-

(૧) મદંક્રમ :- આહ્ય વિષયની સાથે તે તે વિષયની આહક ઉપકરણેન્દ્રિયનો સંયોગ-વ્યજ્જન-થતાં જ જ્ઞાનનો આવિર્ભાવ થાય છે. પ્રારંભમાં જ્ઞાનની માત્રા એટલી અલ્પ હોય છે કે તેથી “આ કંઈક છે” એવો સામાન્ય બોધ પણ થતો નથી. ધીમે ધીમે જ્ઞાનની માત્રા વધતી જાય છે પછી “આ કંઈક છે” તેવો બોધ થાય છે. આ સામાન્ય ભાન કરાવનાર જ્ઞાનાંશ અર્થાવગ્રહ કહેવાય છે. આ અર્થાવગ્રહ એ વ્યજ્જનાવગ્રહ નો છેલ્લો પુષ્ટ અંશ છે.

આ મદંક્રમમાં જે ઉપકરણેન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા બતાવી છે તે વ્યંજનાવગ્રહના અંતિમ અંશ અર્થાવગ્રહ સુધી જ છે.

(૨) પદુક્રમ :- આ ક્રમમાં ઉપકરણેન્દ્રિય અને વિષયના સંયોગની અપેક્ષા નથી દૂરદૂરતર હોવા છતાં પણ યોગ સંનિધાન માત્રથી ઈન્દ્રિય એ વિષયને ગ્રહણ કરી લે છે. અને ગ્રહણ થતાં જ એ વિષયનું એ ઈન્દ્રિય દ્વારા શરૂઆતમાં જ અર્થાવગ્રહ રૂપ સામાન્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે પછી ક્રમપૂર્વક ઈહા-અપાયાદિ જ્ઞાન વ્યાપાર થાય છે.

આ રીતે મદંક્રમની જ્ઞાનધારામાં પ્રથમ અંશે અવ્યક્ત રૂપ વ્યંજનાવગ્રહ છે અને અંતિમ અંશે અર્થાવગ્રહ રૂપ જ્ઞાન છે જ્યારે પદુક્રમની જ્ઞાનધારામાં પ્રથમ અંશ અર્થાવગ્રહ છે અને અંતિમ અંશ સ્મૃતિ રૂપ ધારણ છે.

□ વ્યંજનસ્ય માં પળી વિભક્તિ કેમ ? વ્યંજન-વિષયરૂપ પદાર્થોનો અવગ્રહ બતાવવા માટે વ્યંજન શબ્દને સૂત્રમાં છઠ્ઠી વિભક્તિ લખાઈ છે.

□ કેટલાંક પ્રશ્નો :-

(૧) મતિજ્ઞાનના કેટલાં લેહ થયા ?

-૦- મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ લેહ થયા. પાંચ ઈન્દ્રિય અને છઠ્ઠું મન એ છ ને અર્થાવગ્રહ-અર્થેહા-અર્થાપાય-અર્થધારણા એ ચાર લેહ ગુણતાં [૬ x ૪] ૨૪ લેહ થશે.

આ ૨૪ લેહમાં પ્રાપ્ય કારી ઈંદ્રિયો [સ્પર્શન-રસન-ગ્રાણુ-શ્રોત્ર] ના ચાર વ્યંજનાવગ્રહ ઉમેરતા કુલ [૨૪+૪] ૨૮ લેહ થશે.

આ ૨૮ લેહને બહુ-બહુવિધ-વગેરે ૧૨ લેહે ગુણતાં [૨૮×૧૨] ૩૩૬ લેહ થશે.

(૨) બહુ અલ્પ વગેરે જે લેહો કહ્યા તે વિષયોના વિશેષમાં જ લાગુ પડે છે જ્યારે અર્થાવગ્રહનો વિષય તો સામાન્ય છે આથી તે અર્થાવગ્રહમાં કેવી રીતે ઘટી શકે ?

-૦- અર્થાવગ્રહ બે પ્રકારનો છે (૧) વ્યવહારિક (૨) નૈશ્ચયિક.

બહુ અલ્પ વગેરે જે બાર લેહો કહ્યા છે તે વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહના જ સમજવા નૈશ્ચયિકના નહીં. કેમકે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહમાં ભતિગુણુ-ક્રિયા શુન્ય માત્ર સામાન્ય પ્રતિભાસિત થાય છે આથી તેમાં બહુ-અલ્પ આદિ વિશેષોના ગ્રહણનો સંભવ જ નથી.

(૩) વ્યવહારિક અને નૈશ્ચયિક અવગ્રહમાં શો તફાવત ?

જે અર્થાવગ્રહ પ્રથમ જ સામાન્ય માત્રનું ગ્રહણ કરે છે તે નૈશ્ચયિક અને જે જે વિશેષ ગ્રાહી અવાયજ્ઞાન પછી નવા નવા વિશેષોની જિજ્ઞાસા અને અવાય થતાં રહે છે તે બધાને સામાન્ય વિશેષગ્રાહી અવાયજ્ઞાન વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ કહે છે.

આમ છતાં વ્યંજનાવગ્રહ પણ નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહ પછી વ્યવહારિક અર્થાવગ્રહ એવા ત્રણ ભિન્ન લેહોને બદલે નૈશ્ચયિક અર્થાવગ્રહની ખાસ વિવક્ષા કરાતી નથી તેથી અહીં વ્યંજનાવગ્રહ અને અર્થાવગ્રહ એવા બે લેહો જ પ્રસિદ્ધ છે. શ્રી નંદિસૂત્રમાં પણ આ જ બે લેહોની વિવક્ષા કરી છે.

(૪) અવગ્રહની અનુવૃત્તિ ચાલુ હતી છતાં આ સૂત્ર કેમ બનાવ્યું ?

અહીં જે અવગ્રહ શબ્દ સૂત્રકારે મુક્યો તે પૂર્વની અનુવૃત્તિ અટકાવવા માટે છે. પૂર્વ સૂત્રમાંથી અવગ્રહ સાથે ઈંદ્રિયા-અપાય-ધારણા ની અનુવૃત્તિ ચાલુ હતી. તેને બદલે અહીં અવગ્રહ જ એક ગ્રહણ કરવાનો છે. ઈંદ્રિયા નહીં.

(૫) સૂત્રમાં અવગ્રહ જ લેવો હતો તો અવગ્રહ એવ એમ કેમ ન લખ્યું ?

-૦- એ લખવાની જરૂર નથી કેમકે વ્યાકરણની પરિભાષામાં એક ન્યાય છે. સિદ્ધે સતિ આરમ્ભો નિયમાર્થમ્ કોઈ કાર્ય સિદ્ધ હોવા છતાં પુનઃ વિધાન કરીએ તો તે નિયમને માટે જ હોય. તેથી એ કાર ન કરે તો પણ અવગ્રહ જ લેવો તે નિયમ થઈ જશે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

- (૧) સુય નિસ્સપ દુવિહે પન્નત્તો, તં જહા અત્યોગ્ગહે ચેવ વંજ્જણોવગ્ગહે ચેવ. સ્થાનાંગ સ્થાન ૨ ઉદ્દેશો-૧ સૂત્ર ૭૧/૧૬.
 (૨) ડગ્ગહે દુવિહે પ્પણત્તે તં જહા અત્યોગ્ગહે ય વંજ્જણોગ્ગહે ય ભગવતી શતક ૮ ઉદ્દેશ-૨ સૂત્ર ૩૧૭

- (૩) — આ સંદર્ભ સૂત્ર ૧૮ તથા ૧૯ ખંનેનો છે.
 સે કિં તં વંજ્જણુગ્ગહે ? વંજ્જણુગ્ગહે ચડવિહે પ્પણત્તો, તં જહા-
 “સોઈન્દ્રિય વંજ્જણુગ્ગહે, ધાણિંદ્રિય વંજ્જણુગ્ગહે જિભ્મિંદ્રિય વંજ્જણુગ્ગહે, ફાસિંદ્રિય વંજ્જણુગ્ગહે ।
 નંદિ સૂત્ર : ૧૯

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

- (૧) કર્મગ્રંથ પહેલો ગાથા-૪ ઉત્તરાર્ધ.
 [નોંધ :- આ સંદર્ભ પણ સૂત્ર ૧૮ + ૧૯ નો છે.]
 (૨) વિશેષાવશ્યક સૂત્ર ગાથા-૨૦૪.

卐

[9] પદ

卐

- (૧) સૂત્ર ૧૭-૧૮-૧૯તું પદ એક સાથે સૂત્ર : ૧૯માં છે.
 (૨) સૂત્ર ૧૮-૧૯તું પદ સાથે જ સૂત્ર : ૧૯માં છે.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

વ્યંજના વગ્રહમાં મૂળભૂત વસ્તુ છે ઉપકરણ ઇન્દ્રિયનો વિષયની સાથે સંયોગ થવો.

આત્માની આવૃત ચેતનાશક્તિને પરાધીનતાને લીધે જ્ઞાન ઉત્પન્ન થવામાં મદદની અપેક્ષા રહે. ઇન્દ્રિય અને મનની બાહ્ય મદદ જોઈએ.

અહીં વ્યંજનાવગ્રહમાં પણ ચક્ષુ સિવાયની ચાર ઈન્દ્રિયનો જ વિષય સાથે સંબંધ એ જ્ઞાન ઉત્પત્તિ નિમિત્ત છે.

જ્યાં સુધી કર્મના આવરણો રહેલા છે ત્યાં સુધી તો મતિશ્રુત જ્ઞાન વડે જ તેને દૂર કરવા પડશે. ત્યારે કેવળજ્ઞાન સુધી પહોંચાશે અને મતિના ભેદો રૂપે જ અહીં ઈન્દ્રિય જન્ય જ્ઞાનની વાત કરી છે. તો આ સૂત્ર થકી એ જ નિષ્કર્ષ વિચારવો કે આ ઈન્દ્રિયોને પ્રશસ્તમાં પ્રવર્તાવવી.

સ્પર્શથી વીતરાગની પૂજા કેમ ન કરવી ?

રસના પ્રભુના ગુણુગાનમાં કેમ ન પ્રવર્તે ?

શ્રોત્ર થકી વીતરાગ વાણી જ કેમ ન સાંભળવી ?

જો ઈન્દ્રિયો શુભમાં જ પ્રવર્તે તો તેના ઈલા-અપાય-ધારણા થતા સંખ્યાત-વર્ષ સુધી તે ધારણા આત્મા કરી શકશે.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય-૧ : સૂત્ર : ૧૯

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

વ્યંજનાવગ્રહ કઈ ઈન્દ્રિયમાં થાય છે અને કઈ ઈન્દ્રિયમાં થતો નથી તે આ સૂત્ર દર્શાવે છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

ન ચક્ષરનિન્દ્રિયાભ્યામ્

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

ન ચક્ષુઃ અનિન્દ્રિયાભ્યામ્

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

ચક્ષુ અને મન વડે [વ્યંજનાવગ્રહ] થતો નથી.

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

ચક્ષુઃ આંખ અથવા નેત્ર નામક ઈન્દ્રિય.

અનિન્દ્રિય-મન

ન-નહીં-નકાર અર્થ સૂચવે છે.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

વ્યઙ્ગજનસ્યાવગ્રહઃ

卐

[7] પ્રબોધટીકા

卐

□ ચક્ષુર્ધન્દ્રિય અને અનિન્દ્રિય [એટલે કે મન]ના વિષયભૂત દ્રવ્યોને-પદાર્થોને તે બે ધન્દ્રિય સ્પર્શ્યા વિના જ -પોતપોતાના વિષયોને બાણી શકે છે. તેથી ચક્ષુ અને મનનો વ્યંજનાવગ્રહરૂપ મતિજ્ઞાનોપયોગ હોતો નથી પણ અર્થાવગ્રહાદિક રૂપ ચાર મતિજ્ઞાનો-પયોગ જ પ્રવર્તે છે.

□ ચક્ષુ અને મનના પણ ઘણા અવ્યક્ત વિષયો જ્ઞાનોપયોગમાંથી પસાર થાય છે કે જેના સ્પષ્ટ ઇલા-અપાય-ધારણા થતા નથી.

પરંતુ આહીં ધન્દ્રિયો સાથે સ્પર્શ પામતા વિષય દ્રવ્યોને જ વ્યંજન કહ્યા છે. તેથી મન અને ચક્ષુના વ્યંજનાવગ્રહો સંભવતા નથી. બે આ બે ધન્દ્રિયોનો અવગ્રહ થાય તો સીધો અર્થાવગ્રહ જ થાય.

□ આ રીતે સ્પર્શન-રસન-દ્રાણુ અને શ્રોત્ર ને પાંચ ઉપયોગ પ્રવર્તે છે પણ ચક્ષુ અને મનનો વ્યંજનાવગ્રહ નહીં થતો હોવાથી આ બે ધન્દ્રિયોને તો ચાર-ચાર ઉપયોગ જ પ્રવર્તે છે.

□ જુદી જુદી ધન્દ્રિયોની બે પ્રકારે જુદી જુદી શક્તિ હોય છે. (૧) પ્રાપ્યકારી વિષયો ગ્રહણ કરવાની (૨) અપ્રાપ્યકારી વિષયો ગ્રહણ કરવાની.

અપ્રાપ્યકારી પદાર્થને અવગ્રહવાની શક્તિવાળી ધન્દ્રિયોને વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી જ્યારે પ્રાપ્યકારી પદાર્થને અવગ્રહવાની શક્તિ-વાળી ચાર ધન્દ્રિયોનો વ્યંજનાવગ્રહ થાય છે.

□ ચક્ષુ અને મન એ બંને અપ્રાપ્યકારી ધન્દ્રિયો છે કેમકે ચક્ષુને દૃશ્ય પદાર્થો સ્પર્શી શકતા નથી અને મનને ચિંતનીય પદાર્થો સ્પર્શી શકતા નથી. બંને ધન્દ્રિય દ્વરથી જ તે પદાર્થોનું જ્ઞાન મેળવે છે.

જેમકે સળગતા અંગારા જેવા ગરમ પદાર્થને સ્પર્શીને જ બે આંખ બેઈ શકતી હોત અને મન એ રીતે જ વિચારી શકાતું હોય તો તો ચક્ષુ અને મન બંને બળી જ જવા બેઈએ. પણ તેમ બનતું નથી. કારણ કે અરીસામાં પડતા પ્રતિબિંબની માફક તે બંને દ્વરથી

જ પોતાના વિષયોને જુઓ છે અને વિચારે છે.

આ રીતે આ બંને ઈન્દ્રિયો અપ્રાચ્ચકારી વિષયને જ અવગ્રહે છે. તેથી સીધો અર્થાવગ્રહ થાય છે પણ વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી.

□ **તૃતીયા વિભક્તિ :-** સૂત્રમાં તૃતીયા વિભક્તિ કરણ અથવા સહાર્થે પ્રયોજેલી છે. કરણ એટલે સાધન. જેમકે ચક્ષુ અને મનરૂપ સાધન વડે વ્યંજનાવગ્રહ થતો નથી. ત્યાં કરણ તૃતીયા થઈ.

ચક્ષુ તથા મન સાથે એટલે ઉપકરણરૂપ ચક્ષુ ઈન્દ્રિય સાથે અથવા નો ઈન્દ્રિય અર્થાત્ મન કે ઓઘ જ્ઞાન સાથે તે રૂપાકાર પરિણત પુદ્ગલો કે ચિન્ત્યમાન વસ્તુ વિશેષ નો સંબંધ [સંશ્લેષ] થતો નથી અહીં સહાર્થે તૃતીયા થઈ.

શ્રી ભાષ્યકારના જણાવ્યા મુજબ મતિજ્ઞાનના ભેદો—

મતિજ્ઞાન બે પ્રકારે—ચાર પ્રકારે—અઠ્ઠાવીસ પ્રકારે—૧૬૮ પ્રકારે અને ૩૩૬ પ્રકારે છે.

□ **બે પ્રકાર:-** તત્ત્વાર્થ સૂત્રાનુસાર બે પ્રકારે મતિજ્ઞાન એટલે (૧) ઈન્દ્રિય નિમિત્તક (૨) અનિન્દ્રિય નિમિત્તક. [અધ્યાય:૧ સૂત્ર ૧૪ જુઓ તદિન્દ્રિયાનિન્દ્રિય ગ્રમિત્તમ્]

શ્રી નંદિસૂત્ર મુજબના મતિજ્ઞાનના બે ભેદ—

આભિણિબોહિયનાણં દુવિહં પળ્લનત્તં તં જહા સુચનિસ્સિચં ચ, અસ્સુચનિસ્સિચં ચ

આભિનિબોધિક [મતિજ્ઞાન] બે પ્રકારે છે

(૧) શ્રુત નિશ્ચિત (૨) અશ્રુત નિશ્ચિત

○ પ્રાયઃ શ્રુતના અભ્યાસ વિના સહેજે જ વિશિષ્ટ ક્ષયોપશમને વશે મતિ નીપજે તેને અશ્રુત નિશ્ચિત મતિજ્ઞાન જાણવું.

○ શ્રુતને અભ્યાસે— ઈન્દ્રિયાર્થ થકી વ્યવહાર સંપન્ને તે શ્રુત નિશ્ચિત મતિજ્ઞાન જાણવું. અહીં સૂત્ર: ૧૫ થી સૂત્ર: ૧૬ સુધીની ચર્ચામાં જણાવેલા ૩૩૬ ભેદો શ્રુત નિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના છે.

□ **ચાર પ્રકારે મતિજ્ઞાન:-** સૂત્ર ૧:૧૫ અવગ્રહેહાપાયધારણા— મુજબ [શ્રુત નિશ્ચિત] મતિજ્ઞાનના ચાર ભેદો છે. અવગ્રહ ઈહા અપાય ધારણા.

□ શ્રી નંદિસૂત્રમાં જણાવ્યા મુજબ અશ્રુતનિશ્ચિત મતિજ્ઞાનના પણ ચાર ભેદો છે—

અસુય નિસ્મિયં ચઙ્ઞિવિહં પળ્ળતં તં જહા-ઉપ્પત્તિયા ૧ વેળઈયા ૨ કમ્મિયા ૩ પરિણામિયા ૪

(૧) ઔત્પાતિકી:- પ્રસંગોપાત જરૂરિયાત મુજબ સહેજે યોતાની મેળે જ જે બુદ્ધિ ઉપજે અને ઉદ્ભવવેલ સમસ્યાનું નિવારણ કરી શકે તે ઔત્પાતિકી બુદ્ધિ. જેમકે ખીરબલ, અભયકુમાર કે રોહકની મતિ.

(૨) વૈનયિકી:- ગુરુનો વિનય સુશ્રુષા આદિની સેવાથી પ્રાપ્ત થતી મતિ-બુદ્ધિ જેમકે નિમિત્તજ્ઞ શિષ્યની મતિ-

(૩) કાર્મિકી:- કર્મ કરતા અભ્યાસ પૂર્વક કે ઉપયોગ પૂર્વક કાર્યોના પરિણામ જોવા વાળી મતિ-બુદ્ધિ જેમકે ખેડૂતની ચિત્રકારની મતિ.

(૪) પારિણામિકી:- અનુભવેથી પ્રાપ્ત થતી અથવા દીર્ઘ-કાળના પૂર્વાપર અર્થના અવલોકન વાળી મતિ-બુદ્ધિ. જેમકે વજ્રસ્વામી-ઉદ્દિતોદિત રામની મતિ.

□ છ પ્રકારે મતિજ્ઞાન:- સ્પર્શન-રસના-દ્રાણુ-ચક્ષુ-શ્રોત્ર મન એ છ ઈન્દ્રિયો (પાંચ ઈન્દ્રિય + મન] થી જે ઉપયોગ પ્રવર્તે છે તે.

□ ૨૮ ભેદે મતિજ્ઞાન:-

૪ ઈન્દ્રિયોના ૪ વ્યંજનાવગ્રહ. ૬ ઈન્દ્રિયોના ૬-૬ અવગ્રહ ઈહા અપાય ધારણા [૬×૪=૨૪] કુલ ૨૮.

ઈન્દ્રિયો	વ્યંજનાવગ્રહ	અર્થાવગ્રહ	ઈહા	અપાય	ધારણા	કુલ
સ્પર્શન	૧	૧	૧	૧	૧	૫
રસના	૧	૧	૧	૧	૧	૫
દ્રાણુ	૧	૧	૧	૧	૧	૫
શ્રોત્ર	૧	૧	૧	૧	૧	૫
ચક્ષુસ	—	૧	૧	૧	૧	૪
મન	—	૧	૧	૧	૧	૪
કુલ	૪	૬	૬	૬	૬	૨૮

□ મતિજ્ઞાનના ૩૩૬ લેહો — ૨૮ લેહને બહુ-અબહુ વગેરે ૧૨ વડે ગુણતા [૨૮ x ૧૨] ૩૩૬ લેહ. પૃષ્ઠ ૧૫૦ના કેાષ્ટક મુજબ થયા

□ મતિજ્ઞાના ૩૪૦ લેહ-અશ્રુત નિશ્ચિતના ચાર લેહ ને આશ્રુત નિશ્ચિતના ૩૩૬ લેહમાં ઉમેરતા કુલ ૩૪૦ લેહ મતિજ્ઞાનના થયા.

આ રીતે સૂત્ર ૧ : ૧૪ થી ૧ : ૧૬ માં મતિજ્ઞાનના લેહો પુરા થયા.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

(૧) સૂત્ર ૧૮ માં સૂત્ર : ૧૬ નો સંદર્ભ આપેલ છે.

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

(૧) સૂત્ર : ૧૮ માં સૂત્ર : ૧૬નો સંદર્ભ આપેલ છે.

卐

[9] પદ્ય

卐

સૂત્ર ૧૭-૧૮-૧૯ સાથે

(૧) આ સર્વલેહો અર્થના છે. સુણો વ્યંજનના હવે નયનનેમનના વિના તે થાય એમ જ્ઞાની કહે બહુ આદિક ખારને ઈંદ્રિય ચારે ગુણતા પચાસમાં બે લેહ ઉણ વ્યંજન અવગ્રહના થતા

(૨) આંખ ને મન છોડી જે બાકીની ચાર ઈંદ્રિયો વ્યંજન અવગ્રહ એમ અડતાલીસ લેહ તો આમ કુલ્લે થયા લેહ મતિજ્ઞાન તણા બધા ત્રણસો અને છત્રીસ બણવા નિત્ય ધારવા.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્રમાં મુખ્ય વાત એ જ છે કે ચક્ષુ અને મનનો વ્યંજનાવહુ થતો નથી બાકી આ સૂત્ર અને સૂત્ર : ૧૮ બંને સંયુક્ત હોવાથી અહીં કોઈ ભિન્ન નિષ્કર્ષ દર્શાવેલ નથી.

સૂત્ર : ૧૮ મુજબ ઈંદ્રિય અને મનને શુભ ભાવ અથવા પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિમાં જ પ્રવૃત્ત કરવા જેથી તે પ્રશસ્ત રાગાદિ વિતરાગત્વ તરફ ગતિ કરાવનારા બને.

અહીં મતિ જ્ઞાનના લેહોનું પ્રકરણ પૂર્ણ થયું-હવે શ્રુતજ્ઞાનના લેહોની ચર્ચા કરાશે.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૨૦

❧ [1] સૂત્રહેતુ ❧

આ સૂત્ર શ્રુતજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તથા પ્રકારો જણાવે છે.

❧ [2] સૂત્ર : મૂળ ❧

શ્રુત મતિ પૂર્વં દ્વિચનેકદ્વાદશભેદમ્

❧ [3] સૂત્ર : પૃથક્ ❧

શ્રુત મતિ પૂર્વં દ્વિ-અનેક દ્વાદશભેદમ્

❧ [4] સૂત્રસાર ❧

શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક થાય છે તે બે પ્રકારનું છે [અંગબાહ્ય અને અંગપ્રવિષ્ટ] [જેમાં અંગબાહ્ય અનેક પ્રકારનું છે [અને અંગ પ્રવિષ્ટ] બાર ભેદોવાળું છે.

❧ [5] શબ્દજ્ઞાન ❧

(૧) શ્રુત:- (શ્રુતજ્ઞાન) સામાન્યથી સાંભળવું તે શ્રુત. અહીં આપેલ ભેદ અપેક્ષાએ “શ્રુત”-શાસ્ત્ર અર્થમાં છે.

(૨) મતિપૂર્વ:- મતિજ્ઞાન પૂર્વક [મતિ શબ્દનો અર્થ પૂર્વે સૂત્ર : ૯ અને સૂત્ર : ૧૩માં કહેવાઈ ગયો છે.]

(૩) દ્વિ:- બે-શ્રુતના મુખ્ય બે ભેદ છે.

(૪) અનેક:- અહીં “અનેક” શબ્દ ઘણાં અર્થમાં છે. એટલે કે નિર્ધારિત સંખ્યા નથી. અંગબાહ્ય ૫-૧૦-૨૦ ભેદ છે એમ નહીં પણ ઘણાં ભેદ છે તેમ સમજવું.

(૫) દ્વાદશ:- અંગપ્રવિષ્ટ શ્રુતના ૧૨ ભેદ આ સંખ્યા નિશ્ચિત જણાવી.

(૬) ભેદમ્:- ભેદ અથવા પ્રકારો.

❧ [6] અનુવૃત્તિ ❧

આ સૂત્રમાં કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ નથી.

❧ [7] પ્રબોધટીકા ❧

શ્રુત અને મતિ બંને જ્ઞાનોની ચર્ચા પૂર્વે સૂત્ર ૯માં થયેલી જ છે છતાં શ્રુત જ્ઞાનનો વિભાગ આ સૂત્રમાં શરૂ થતો હોવાથી અહીં ફરીથી શ્રુતનું સામાન્ય સ્વરૂપ નોંધેલ છે.

(૧) શ્રુતનો અર્થ:- શ્રુત શબ્દ સામાન્યથી શ્રુતજ્ઞાનઅર્થમાં જ વપરાય છે છતાં કેવળ શ્રુતની વ્યુત્પત્તિ કરતાં જણાવે છે-શ્રુયતે સ્મર્તિ શ્રુતમ્-“ “જે સંભળાય તે શ્રુત”.

□ શ્રોત્રાદિ નિમિત્તતુ શબ્દાર્થજ્ઞાન તે શ્રુત.

□ શબ્દાત્મક ઉપચારથી અને જ્ઞાનનો હેતુ હોવાથી જે સંભળાય તેને શ્રુત કહ્યું છે. તેમાં શબ્દ રૂપ સાથે આપ્ત વચનને મહત્વતું ગણ્યું. તેથી આપ્ત વચન રૂપ અંગપ્રવિષ્ટ-અંગબાહ્ય એ બંનેને અહીં મુખ્ય રૂપે શ્રુત ગણ્યાં છે.

□ શ્રુત જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી નિરૂપ્યમાન પદાર્થ જેના દ્વારા સંભળાય તેને શ્રુત કહેવાય છે.

(૨) શ્રુતજ્ઞાનતું સ્વરૂપ- બોલાયેલો શબ્દ સાંભળીને, પુસ્તક વગેરેમાં રહેલો શબ્દ ચક્ષુ દ્વારા જોઈને અથવા વ્રાણુ વગેરે ઈન્દ્રિયોથી પ્રાપ્ત થતા અક્ષરોને જણાવનારા વિજ્ઞાન વડે જાણીને જે જ્ઞાન ક્ષાય તેને શ્રુત કહે છે. એવા એ શ્રુત વડે જે જણાવાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન.

□ શ્રી વિશેષાવશ્યકમાં જણાવ્યા મુજબ “મન અને ઈન્દ્રિયોની સહાયથી શબ્દ અને અર્થના પર્યાયોચન પૂર્વક થતો બોધ તે શ્રુતજ્ઞાન [શબ્દો અને પુસ્તકો બોધરૂપ ભાવ શ્રુતતુ કારણ હોવાથી દ્રવ્ય શ્રુત છે.]

□ શબ્દ અને અર્થના સંબંધ વિના જ વિષયતું જ્ઞાન તે મતિજ્ઞાન. આવું જ્ઞાન થયા પછી તે વિષયને અમુક શબ્દથી ઓળખવામાં આવે છે, તે વિષયના લાલાલાલ વિચારાય છે, તે વિષયનો ઉપયોગ થવા- ન થવાની રીત વિચારાય છે. આવા અનેક પ્રકારના જ્ઞાનને શ્રુતજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે કેમકે આવું જ્ઞાન સાંભળીને કે વાંચીને વિશેષ પ્રકારે થતું હોય છે.

○ આ રીતે શ્રુતજ્ઞાન થવામાં સાંભળેલા શબ્દોનું મતિજ્ઞાન નિમિત્ત છે. તદુપરાંત ઉપલક્ષણથી બીજી ઈન્દ્રિયો થકી થયેલા વાચ્યોના મતિજ્ઞાન ઉપરથી થતા તે તે પદાર્થોના તે તે શબ્દોનું જ્ઞાન પણ શ્રુતજ્ઞાન જ છે.

(૩) શ્રુતજ્ઞાનમાં નિમિત્તભૂત એવા-અથવા જેને શ્રુત જ ગણે છે તેવા આગમ વગેરેનો અર્થ-

શ્રુયતે તદ્—આ પક્ષે શ્રુત રૂપે શબ્દને ઓળખાવાય છે. તે શબ્દને જાણવાનારું એવું જે જ્ઞાન તેને શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું તેમાં આપ્ત વચનાદિનો સમાવેશ કર્યો છે.

આમ્ન રાગ વગેરેથી રહિત એવા વીતરાગના વચનને આપ્તવચન કહે છે. કેમકે તીર્થંકર પરમાત્મા કેવળજ્ઞાન કેવળદર્શનના પ્રભાવે બધું જ જાણે છે—જુએ છે. અર્થસ્વરૂપે પ્રકાશે છે. તેથી તે આમ્ન વચન કહ્યું.

ગણુધર પરમાત્માએ ગુથેલ દ્વાદશાંગીને જ અર્થ રૂપે પ્રકાશતા હોવાથી ગણુધર ભગવંતોના વચનને પણ આપ્ત વચન ગણેલ છે.

આગમ—આગચ્છતિ આચાર્ય પરમ્પરયા આચાર્યની પરંપરાથી વાસીત થયેલ તે આગમ.

ઉપદેશ—ઉપદિશ્યતે ઉચ્ચાર્યતે ઈતિ. જે ઉચ્ચારાય અથવા નીકટથી કહેવાય તે ઉપદેશ.

એતિહ્ય—“એ પ્રમાણે વૃદ્ધોએ કહેલું સંભળાય છે.” તેને એતિહ્ય કહે છે આનો વ્યવહારિક અર્થ પરંપરાગત આવેલું—જાણેલું સમજવો.

આમ્નાય આમ્નાયતે—અભ્યસ્યતે નિર્જરાથિભિઃ ઈતિ આમ્નાય નિર્જરાને ધ્વંસતા એવા નિર્જરાથી દ્વારા પળાતો કે અભ્યાસ કરતો તે આમાન્ય [વ્યવહારથી આને કેટલાંક ગુરુપરંપરા પણ કહે છે. પણ તે અર્થ અપૂર્ણ લાગે છે]

પ્રવચન—પ્રકૃષ્ટપણે—મુખ્યરીતિએ નામાદિ નિક્ષેપ તથા નય—પ્રમાણ નિર્દેશ વગેરેથી જે જીવાદી તત્ત્વોનું વ્યાખ્યાન તેને પ્રવચન કહે છે.

પ્રવચન પ્રકૃષ્ટ રીતે રહેલું વચન અથવા પ્રશસ્તવચન અથવા પ્રધાન વચન, જેને જિનવચન કહે છે તે પ્રવચન.

□ આ બધા શબ્દો એકાર્થક ગણ્યા છે અર્થાત્ અર્થાન્તરને પ્રગટ કરતા નહીં તેવા પર્યાયવાચી શબ્દો છે તે બધાંને દ્વાદશાંગી અથવા ગણિપિટક કહેવાય છે. આ બધાંને શ્રી લાબ્યકાર શ્રુતના પર્યાય ગણાવે છે.

શ્રુત મતિપૂર્વ—મતિપૂર્વક શ્રુત કઈ રીતે ?

અહીં “શ્રુત” એ લક્ષ્ય છે અને મતિપૂર્વક એ લક્ષણ છે.

મતિજ્ઞાન પૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન થાય છે એમ કહેવાનો મુખ્ય ભાવ છે.

મતિ વડે કરાયેલ જ્ઞાનને જણાવનાર તે મતિજ્ઞાન-જેના વિશે પૂર્વે સૂત્ર ૧:૬ તથા ૧:૧૩માં કહેવાઈ ગયેલ છે.

મતિજ્ઞાન પૂર્વાકને મતિપૂર્વ' કહ્યું છે.

(૧) કર્ણેન્દ્રિય :- શબ્દ સાંભળે પછી તે શબ્દ જે અર્થ માટે માટે વપરાયો હોય તે અર્થનું જ્ઞાન થાય.

અહીં કર્ણેન્દ્રિય થકી શબ્દનું શ્રવણ થયું તે મતિજ્ઞાન. પછી શબ્દ શ્રવણ થકી અર્થનો યોગ થયો તે શ્રુતજ્ઞાન. જેમકે ઘડો શબ્દ સાંભળે તેમાં અવગ્રહથી ધારણા થકી મતિજ્ઞાન થયા બાદ બાબુમાં પડેલો પાણી ભરવાનો ઘડો એવું પદાર્થ જ્ઞાન થાય તે શ્રુતજ્ઞાન.

(૩) ચક્ષુરિન્દ્રિય :- આંખથી ક્ષણ જોયું. અહીં પદાર્થ દેખાય છે ત્યાં સુધી મતિજ્ઞાન. આ પદાર્થ ક્ષણ છે તે ક્ષણને કેરી કહે છે એવું શબ્દ જોડાણ અને મનના વ્યાપારની મદદથી થયેલો યોગ તે શ્રુતજ્ઞાન.

(૩) અનિન્દ્રિય-મન :- મન દ્વારા પ્રથમ મતિજ્ઞાન થાય છે પછી શ્રુતજ્ઞાન થાય છે. જેમકે કેરીનું સ્મરણ થાય ત્યારે પહેલાં તે કેરીની આકૃતિ આંખ સામે ઉદ્ભવે પછી “આવી આકૃતિ કે રૂપ-રંગવાળો પદાર્થ તે કેરી” એમ સ્મરણમાં આવે. જે આકૃતિ તે મતિજ્ઞાન અને કેરી છે તેવો નિર્ણય તે શ્રુતજ્ઞાન.

આ રીતે મનમાં કોઈ પણ વસ્તુ યાદ આવે તે માનસ મતિજ્ઞાન છે અને તેના પર વિચારણા ચાલે કે વાચકતાનો નિર્ણય થાય તે તે શ્રુતજ્ઞાન કહ્યું.

આ રીતે શ્રુત મતિ પૂર્વે સમજવું. મતિ પછી જ શ્રુત પ્રવર્તે છે. છતાં તે એટલી ઝડપથી થાય છે કે બંને સાથે જ પ્રવર્તતા હોય તેમ લાગે. જેમ આંખ સામે ઘડો આવતા જ “આ ઘડો છે” તેમ સમજાય છે. પરંતુ આ કોઈ પદાર્થ છે અને તે ઘડો છે એવો અલગ-અલગ યોગ થતો નથી. આનું કારણ જ્ઞાનની ગતિની શીઘ્રતા છે.

મતિ અને શ્રુત એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય સુધી બધાં જીવોને હોય છે. જેમ કીડીનું દષ્ટાન્ત પ્રસિદ્ધ છે. ગોળની ગંધના અણુઓની સાથે ઘ્રાણેન્દ્રિયનો સંબંધ થતાં “કંઈક છે” તેવું મતિજ્ઞાન કીડીને થાય છે.

પછી આ મારે ખાવાલાયક છે એવું જ્ઞાન થતા તુરંત પ્રવૃત્તિ શરૂ થાય છે તે શ્રુતજ્ઞાન છે. શબ્દથી તેને કોઈએ જ્ઞાન આપેલ નથી પણ આત્માને તથા પ્રકારનું શ્રુતબળ [અર્થાત્ ભાવશ્રુત] તેમાં મદદગાર બને છે આ જ રીતે એકેન્દ્રિયથી પંચેન્દ્રિય બધાંને માટે સમજવું.

શ્રી નંદિસૂત્રમાં જણાવે છે કે “મઈ પુઠ્ઠં જેણ સુચં, ન મઈ સુચપુઠ્ઠિવિણા શ્રુત જ્ઞાન મતિપૂર્વક ઢોય છે પણ મતિજ્ઞાન શ્રુતપૂર્વક ઢોતું નથી. સિદ્ધસેનીય ટીકામાં જણાવે છે કે મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં લબ્ધિ રૂપ છે. અર્થાત્ શ્રુતજ્ઞાન થાય ત્યારે પૂર્વે મતિજ્ઞાન અવશ્ય ઢોય પણ મતિ ઢોય ત્યાં શ્રુત ઢોય અથવા ન પણ ઢોય.

(૫) મતિ શ્રુતમાં તફાવત શો ?

[આ તફાવત પહેલાં સૂત્ર : ૯માં કહેવાયેલ છે, છતાં અહીં નોંધેલ છે.]

૦ મતિ-શ્રુત તફાવતની ભૂમિકા :

મતિજ્ઞાન કારણ છે અને શ્રુતજ્ઞાન કાર્ય છે. કેમકે મતિપૂર્વક શ્રુત ઉત્પન્ન થાય છે છતાં મતિજ્ઞાન એ શ્રુતજ્ઞાનનું બહિરંગ કારણ છે. અંતરંગ કારણ તો શ્રુતાવરણનો ક્ષયોપશમન છે. કેમકે ક્ષયોપશમન ઢોય તો મતિજ્ઞાન થવા છતાં શ્રુતજ્ઞાન ન થાય.

માનસિક ચિંતનથી થતા મતિ-શ્રુતમાં પણ નોંધનીય તફાવત શબ્દ-આપ્તોપદેશ કે શ્રુત છે. આ ત્રણ રહિત ચિંતન મતિજ્ઞાન છે. તેના સહિતનું ચિંતન શ્રુતજ્ઞાન છે. શ્રુતકેવળી પણ બળેલા પદાર્થોનું ચિંતન શ્રુતઅંથોની સહાયરહિત કરે ત્યારે તે મતિજ્ઞાન છે. શ્રુતઅંથ સહાયપૂર્વક કરે ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન છે.

એ જ રીતે સામાન્ય જીવો શબ્દાદિ રહિતપણે જ ચિંતન કરે તે મતિજ્ઞાન છે અને શબ્દાદિપૂર્વક કરે તે શ્રુતજ્ઞાન છે.

૦ મતિ-શ્રુત તફાવત :

(૧) વિદ્યમાનતા :- મતિજ્ઞાન, વર્તમાનકાલીન છે. ઉત્પન્ન થઈ નાશ ન પામ્યા ઢોય ત્યાં સુધી તે પદાર્થને : બળે છે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાન અતિત-વિદ્યમાન તથા ભાવિ ત્રૈકાલિક વિષયોમાં પ્રવૃત્ત થાય છે.

(૨) શબ્દોદ્ભવ :- મતિજ્ઞાનમાં ઢોતો નથી શ્રુતજ્ઞાનમાં શબ્દનો ઉદ્ભવ ઢોય છે.

(૩) વ્યાપ :- બંને જ્ઞાનોમાં ઈન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષાતુલ્ય હોવા છતાં મતિ કરતા શ્રુતનો વિષય વ્યાપ અધિક છે અને સ્પષ્ટતા પણ અધિક છે. કેમકે શ્રુતમાં મનોવ્યાપાર પ્રધાન છે અને પૂર્વાપરનું અનુસંધાન પણ રહે છે.

(૪) પરિપક્વતા :- જે જ્ઞાન લાભમાં ઉતારી શકાય એવું પરિપક્વ ન હોય તે મતિજ્ઞાન અને લાભમાં ઉતારી શકાય તેવા પરિપાકને પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાન તે શ્રુતજ્ઞાન.

(૫) પ્રાથમિકતા : શ્રુતજ્ઞાન મતિ વિના ન જ થાય. જ્યારે મતિજ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન વિના હોઈ શકે અથવા થાય.

(૬) ઉત્પત્તિ :- મતિજ્ઞાનની ઉત્પત્તિમાં નિમિત્ત ઈન્દ્રિય અને મન છે જ્યારે શ્રુતજ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું નિમિત્ત મતિ છે. તેની સાથે આપ્તપુરુષોનો ઉપદેશ પણ છે.

(૬) શ્રુતજ્ઞાનના લેદો :

શ્રુતજ્ઞાનના મુખ્ય બે લેદ તત્વાર્થ સૂત્રકારે દર્શાવેલા છે. (૧) અંગબાહ્ય (૨) અંગ પ્રવિષ્ટ.

□ અંગ બાહ્ય અને અંગ પ્રવિષ્ટનો અર્થ :

વક્ત્રતા અથવા જણાવનારના લેદની અપેક્ષાએ આ બંને લેદો કહ્યા છે.

અંગ પ્રવિષ્ટ તીર્થંકર પરમાત્મા થકી પ્રકાશીત જ્ઞાનને ગણુધરે થકી જે રીતે સૂત્રમાં શુ'થાયુ' તે સૂત્રબદ્ધ દ્વાદશાંગીને અંગપ્રવિષ્ટ કહ્યું છે. તેમાં આચારાંગાદિ બાર અંગોનો સમાવેશ થાય છે.

એકજુ આચારાદિષુ પ્રવિષ્ટમૂ-અન્તર્ગતમૂ આચારાંગ આદિ અન્તર્ગત તે અંગપ્રવિષ્ટ.

□ અંગ બાહ્ય અહગાનિ આચારાદયઃ તેભ્યઃ બાહ્યમ- આચારાંગ વગેરે [બાર] અંગો છે તેનાથી બાહ્ય એટલે કે તે સિવાયનું તે અંગબાહ્ય ગણ્યું.

સમયદોષથી બુદ્ધિબળ તેમજ આયુષને ઘટતાં જોઈ સર્વસાધારણુ હિતને માટે દ્વાદશાંગીમાંથી લિન્ન લિન્ન વિષયો ઉપર ગણુધર ભગવંત પછીના શુદ્ધ બુદ્ધિ આચાર્યોએ કરેલી રચના તે અંગ બાહ્ય.

કાળદોષ-સંઘયણુ દોષ અને આયુદોષ જોઈને અદ્યક્ષશક્તિવાળા

શિષ્યોના ભલા માટે આગમના વિશુદ્ધ જ્ઞાની-પરમ ઉત્તમ વાણી મતિ-બુદ્ધિ અને શક્તિધારી [ગણુધર લગવંતો સિવાયના] આચાર્યોએ જે કહ્યું તે અંગબાહ્ય શ્રુત.

સંક્ષેપમાં કહીએ તો એ મુખ્ય ભેદ કહ્યા છે.

(૧) વક્ત્રા :- ગણુધર રચિત દ્વાદશાંગી તે અંગ પ્રવિષ્ટ-ગણુધર સિવાયના વિશિષ્ટ જ્ઞાની આચાર્યોએ કહ્યું તે અંગબાહ્ય.

(૨) અંગ :- આચારાંગ આદિ તે અંગ પ્રવિષ્ટ તે સિવાયનું અંગબાહ્ય [ખાસનોંધ :- આ બંને ભેદ ખુદ શ્રીમાન્ ભાષ્યકાર મહર્ષિએ પ્રકાશેલા છે. તેમજ સિદ્ધસેનીય આદિ ટીકામાં પણ વ્યાખ્યાયીત કરાયેલા છે-

શ્રી સિદ્ધસેનીય ટીકામાં તો એટલે સુધી સ્પષ્ટતા કરી છે કે- “ગણુધર સિવાયના એટલે જ બૂસ્વામી-પ્રભવસ્વામી વગેરે આચાર્યો.” અર્થાત્ સુધર્માસ્વામીની પ્રથમ પાટ પરંપરાથી જ જે આચાર્યલગવંતોએ કહ્યું તે અંગબાહ્યમાં સમાવેલ છે.

અંગ પ્રવિષ્ટ ના ૧૨ ભેદ તથા સમજ :-

(૧) આચારાંગ :- તેમાં આચાર-જ્ઞાનાદિનું વર્ણન છે. ૧૮૦૦૦ પદ છે.

(૨) સૂત્રકૃતાંગ :- ૫૩ દ્રવ્યાત્મક લોક-અલોક જીવ-અજીવ વગેરેનું વર્ણન છે. ૩૬૦૦૦ પદ છે.

(૩) સ્થાનાંગ :- એક-બે-ત્રણ આદિ સ્થાન રૂપે અર્થોનું વર્ણન છે. ૭૨૦૦૦ પદ છે પછી દરેકમાં બમણા.

(૪) સમવાયાંગ :- જીવ-અજીવ-સમીચીન બોધ સ્વદર્શન-પરદર્શન બોધ વગેરે.

(૫) વ્યાખ્યા પ્રજ્ઞપ્તિ :- જીવાદિ ગતિની નય દ્વાર વડે પ્રરૂપણા.

(૬) જ્ઞાતાધર્મ કથાંગ :- દષ્ટાન્ત કથાનકોને આશ્રીને ધર્મકથન.

(૭) ઉપાસક દશાંગ :- દશ ઉપાસક શ્રાવકોના કથાનક થકી શ્રાવકાચારનું વર્ણન.

(૮) અન્તકૃત દશાંગઃ- વર્ધમાન સ્વામીના તીર્થમાં મરણાન્ત ઉપસર્ગ પૂર્વક મોક્ષ પામેલા દશ આત્માની કથા.

(૯) અનુત્તરોપપાતિક દશાંગઃ- ઉપસર્ગોને સહન કરીને અનુત્તર વિમાને ગયેલા દશ મુનિની કથા.

(૧૦) પ્રશ્ન વ્યાકરણઃ- જીવાદ સંબંધિ પ્રશ્નો અને તેના ભગવાને આપેલા ઉત્તર.

(૧૧) વિપાક સૂત્રઃ- શુભાશુભ કર્મોના વિપાક અનુભવેતુ' દર્શન તેમાં વર્ણવેલ છે.

(૧૨) દષ્ટિવાદઃ- સમસ્ત ભાવેતુ' તથા ચૌદ પૂર્વ વગેરેતુ' વર્ણન.

અંગ બાહ્ય ના અનેક ભેદો-

અહ્મ બાહ્યમ્ અનેક વિધમ્ તદ્યથા સામાયિકં ચતુર્વિંશતિસ્તવઃ વન્દનં, પ્રતિક્રમણં, કાય વ્યુત્સર્ગઃ, પ્રત્યાખ્યાનં દશવૈકાલિકં, ઉત્તરાધ્યાયાઃ દશાઃ કલ્પ વ્યવહારૌ, નિશિથમ્ ઋષિ ભાષિતાનિ આદિ

શ્રી ભાષ્યકાર મહર્ષિના જણાવ્યા મુજબ સામાયિક ચતુર્વિંશતિ સ્તવ-વંદન-પ્રતિક્રમણ-કાયોત્સર્ગ-પ્રત્યાખ્યાન દશવૈકાલિક ઉત્તરાધ્યયન દશાઠક વ્યવહાર નિશિથ ઋષિભાષિત વગેરે અંગબાહ્ય શ્રુત છે.

[આ અંગે શ્રી હારિભદ્રિય ટીકા તથા શ્રી સિદ્ધસેનીય ટીકામાં સામાયિકાદિની સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા કરાયેલી છે. અને અંગબાહ્ય સ્વરૂપે જ સ્વીકારી ટીકા રચેલી છે.

વિશેષાવશ્યકમાં છ આવશ્યક સૂત્રો ગણુધર કૃત હોવાનું જણાવેલ છે પણ ઉક્ત ટીકાઓમાં આવો કોઈ ઉદ્ભેદ નથી. તેમજ ભાષ્યકાર મહર્ષિએ પણ સામાયિકાદિને અંગબાહ્યમાં જ ગણાવેલા છે]

શ્રી નંદિસૂત્ર તથા પાક્ષિક સૂત્ર તથા સ્થાનાંગ સ્થાન ૨/૭૧-૨૨માં પણ આ અંગે એવો ખુલાસો છે કે અંગબાહ્ય બે પ્રકારે છે (૧) આવશ્યક (૨) આવશ્યક સિવાયના.

આવશ્યક સિવાયના અંગબાહ્યના પણ બે ભેદ પાડ્યા (૧) ઉત્કાલિક (૨) કાલિક તેમાં શ્રી ઉત્કાલિકના સૂત્ર દશવૈકલિક

વગેરે ૨૮ લેહ ત્યાં કહ્યાં છે અને શ્રી કાલિક સૂત્રના ઉત્તરાધ્યયન વગેરે ૩૭ લેહ ત્યાં કહ્યા છે. અતિ વિસ્તાર લયે તે બધાંની નોંધ અત્રે કરી નથી.

૦ શ્રી નંદિસૂત્ર પાઠ - સે કિં તં અંગવાહિરં ? અંગવાહિરં દુવિહં પળ્ણત્તં તં જહા આવસ્સયં ચ, આવસ્સયવહરિત્તં ચ । સે કિં તં આવસ્સયં ? આવસ્સયં છવ્વિહં પળ્ણત્તં સામાઙ્ગ્યં આદિ સે કિં તં આવસ્સયવહરતં આવસ્સય વહરતં દુવિહં પળ્ણત્તં તં જહા કાલિયં ચ ઉક્કાલિયં ચ

□ શ્રુતના ચૌદ લેહ :- ઈર્મ અથ પહેલાની ગાથા ૬ માં તથા શ્રી નંદિ સૂત્રમાં અને જ્ઞાન પંચમીના દેવવંદનમાં શ્રુત જ્ઞાનના દુહામાં ચૌદ લેહો વર્ણવ્યા છે.

ચૌદ પ્રકારે શ્રુતજ્ઞાનના લેહોની સામાન્ય ઓળખ.

(૧) અક્ષર શ્રુત :- સામાન્યથી અક્ષર શ્રુત એટલે અ-આ વગેરે સ્વરો અને ક-ખ-ગથી હ સુધીના વ્યંજનો એ અક્ષર શ્રુત.

(૨) અનક્ષર શ્રુત :- ઉચ્છવાસ, નિઃશ્વાસ, થૂંકવું, ખાશી, છીંક, સુંઘવું, સીત્કર કરવો વગેરે ચેષ્ટા અનક્ષર શ્રુત છે.

(૩) સંજ્ઞિ શ્રુત :- જેને મનોજ્ઞાન સંજ્ઞા હોય તે સંજ્ઞી કહેવાય. આવા સંજ્ઞીનું જે શ્રુત તે સંજ્ઞી શ્રુત કહેવાય.

(૪) અસંજ્ઞિશ્રુત :- જેને મનોજ્ઞાન સંજ્ઞા ન હોય તે જીવો અસંજ્ઞી કહેવાય છે. આવા અસંજ્ઞીનું જે શ્રુતને અસંજ્ઞી શ્રુત કહેવાય.

(૫) સમ્યક્ શ્રુત :- લોકોત્તર એવું અંગપ્રવિષ્ટ અતે અંગ-બાહ્ય ને મુખ્ય વૃત્તિએ સમ્યક્ શ્રુત ગણેલ છે.

(૬) મિથ્યા શ્રુત :- લૌકિક એવા શાસ્ત્રોને મિથ્યા શ્રુતમાં ગણેલા છે ?

(૭-૮) સાદિ પર્યાવસિત શ્રુત :- પર્યાયાસ્તિકનયના અભિપ્રાયે ગતિ આદિ પર્યાયો વડે જીવની પેઠે શ્રુતને સાદિ સપર્યાવસિત કહ્યું છે. -ખીજી રીતે કહો તો એક જીવને આશ્રીને શ્રુત સાદિ હોઈ શકે-શાંત પણ હોઈ શકે.

(૯-૧૦) અનાદિ અપર્યાવસિત શ્રુત :- દ્રવ્યાસ્તિક નયના મત પંચાસ્તિકાયની પેઠે શ્રુત એ અનાદિ અપર્યાવસિત છે.

બીજી રીતે અનેક જીવને આશ્રીને શ્રુત અનાદિ છે, અને અનંત અપર્યવસિત પણ છે.

(૧૧) ગમિક શ્રુત :- જેમાં ભાંગા-ગણિત વગેરે વિશેષ હોય અથવા કારણવશાત્ સમાન પાઠ જેમાં વધારે હોય તે ગમિક શ્રુત કહેવાય.

(૧૨) અગમિક શ્રુત :- ગાથા-પ્રલોક વગેરે રૂપ અસદૃશ પાઠાત્મક હોય તે અગામિક શ્રુત છે.

(૧૩) અંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુત :- આચારાંગાદિ જે અંગોનું વર્ણન બાર ભેદે કરેલ છે તે અંગ પ્રવિષ્ટ શ્રુત કહ્યું.

(૧૪) અંગ બાહ્ય શ્રુત :- આવશ્યક છ ભેદે અને આવશ્યક ઈતર ના કાલિક ઉત્કાલિક બે ભેદ કહ્યા [તે બધું વર્ણન જે આ સૂત્રની ટીકામાં છે.] તે અંગ બાહ્ય શ્રુત કહ્યું.

□ શ્રુતના વીસ ભેદ :- કર્મગ્રંથ પહેલાની ગાથા ૭ માં શ્રુત જ્ઞાનના.

(૧) પર્યાય શ્રુત :- પર્યાય એ જ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ અંશ છે. અવિભાગ પક્ષિરહેલ છે.

(૨) પર્યાય સમાસ શ્રુત :- બે ત્રણ પ્રમુખ જ્ઞાનાંશ વધે તેને પર્યાય સમાસ કહ્યું.

(૩) અક્ષર શ્રુત :- અકારાદિ લઘિ અક્ષર તે અક્ષર શ્રુત

(૪) અક્ષર સમાસ શ્રુત :- બે-ત્રણ કે વધુ અક્ષરનું બહુવું તે અક્ષર સમાસ

(૫) પદ શ્રુત :- આચારાંગાદિને વિશે ૧૮૦૦૦ પદ કહ્યા છે તેમાંનું એક પદનું જ્ઞાન તે પદ.

(૬) પદ સમાસ શ્રુત :- પદનો સમુદાય કે ઘણાં પદો તે પદ સમાસ.

(૭) સંઘાત શ્રુત :- ગતિ- ઈન્દ્રિય વગેરે ગાથામાં કોઈ પણ એક ભાગ જેમકે ગતિ તેનો પણ એકદેશ જેમકે દેવ ગતિ તેની માર્ગણાનું જે જ્ઞાન તે સંઘાત.

(૮) સંઘાત સમાસ શ્રુત :- એકથી વધુ સંઘાતો મળીને શ્રાય તે સંઘાત સમાસ શ્રુત.

(૯) પ્રતિપત્તિ શ્રુત :- મુખ્ય માર્ગણા જેમકે ગતિ માર્ગણા ના બધા સંઘાત પુરા થાય ત્યારે એક પ્રતિપત્તિ બને.

(૧૦) પ્રતિપત્તિ સમાસ શ્રુત :- એકથી વધુ પ્રતિપત્તિ થાય ત્યારે પ્રતિપત્તિ સમાસ બને.

(૧૧) અનુયોગ શ્રુત :- બધી પ્રતિપત્તિઓનો સતપદ્મ આદિ માંનો કોઈ એક અનુયોગ બને.

(૧૨) અનુયોગ સમાસ શ્રુત :- જે-ત્રણ અનુયોગોનો એક અનુયોગ સમાસ બને.

(૧૩) પ્રાભૂત પ્રાભૂત શ્રુત :- આવા બધાં અનુયોગો પુરા થાય ત્યારે પ્રાભૂત પ્રાભૂત શ્રુત બને.

(૧૪) પ્રાભૂત પ્રાભૂત સમાસ શ્રુત :- એકથી વધુ પ્રાભૂત પ્રાભૂતનું જ્ઞાન તે પ્રાભૂત પ્રાભૂત સમાસ બને.

(૧૫) પ્રાભૂત શ્રુત :- વસ્તુનો અંતર્વર્તિ અધિકાર અથવા બધાં પ્રાભૂત-પ્રભૂત પુરા થાય ત્યારે પ્રાભૂત બને.

(૧૬) પ્રાભૂત સમાસ શ્રુત :- એકથી વધુ પ્રાભૂત થાય ત્યારે પ્રાભૂત સમાસ બને.

(૧૭) વસ્તુ શ્રુત :- પૂર્વનો અંતર્વર્તિ અધિકાર તે વસ્તુ શ્રુત [બધા પ્રાભૂત પુરા થાય તે વસ્તુ].

(૧૮) વસ્તુ સમાસ શ્રુત :- એકથી વધુ વસ્તુનું જ્ઞાન તે વસ્તુ સમાસ.

(૧૯) પૂર્વ શ્રુત :- બધી વસ્તુઓ પૂર્ણ થાય ત્યારે થતું ઉત્પાદ વગેરે એક પૂર્વનું જ્ઞાન [ચોદ પૂર્વોમાંનું એક] તે પૂર્વશ્રુત.

(૨૦) પૂર્વ સમાસ શ્રુત :- એકથી વધુ પૂર્વોનો પૂર્વ સમાસ બને. ચોદે પૂર્વો લેગા થતા પૂર્વગત નામનો ખારમા દષ્ટિ-વાદ અંગનો એક ભાગ બને.

□ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ લેદે શ્રુતજ્ઞાન.

શ્રુતજ્ઞાની દ્રવ્યથી ઉપયોગવંત થઈ સર્વ દ્રવ્યને બણે દેખે.... ક્ષેત્રથી ઉપયોગવંત બની સર્વક્ષેત્ર-લોકાલાક બણે-દેખે... કાળથી ઉપ-યોગ વંત બની શ્રુતજ્ઞાની સર્વકાળને બણે દેખે...અને....ભાવથી ઉપ-યોગવંત બની શ્રુતજ્ઞાની સર્વ ભાવને બણે-દેખે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

- (૧) મઈ પુઞ્વં જેણ સુઅં, ન મઈ સુઅ પુઞ્વિઆ નંદિ સૂત્ર-સૂત્ર :૨૪
 (૨) સુચનાણે દુવિદ્દે પળ્લે તે જહા અંગ પવિદ્દે ચેવ અંગ બાહિરે ચેવ,
 સ્થાનાંગ સ્થાન ૨ ઉદ્દેશ ૧ સૂત્ર ૭૧/૨૧

(૩) નંદિ સૂત્ર સૂત્ર : ૪૪માં અંગ પ્રવિષ્ટ તથા [અંગ પ્રવિષ્ટ] અંગવાહના લેદ્દોતું વર્ણુ ન છે. અંગવાહના બે લેદ્દ આવસ્સય આવસ્સયવર્રત્ત આવસ્સયના છ લેદ્દ સમાહ્યં ચઠ્ઠવિસત્થઓ વગેરે. આવસ્સયવર્રત્તના બે ભાગ ઉક્કાલિયં કાલિઅ-આ સમગ વર્ણુ ન સૂત્ર ૪૪ માં છે.

અન્યત્રંથ સંદર્ભ

- (૧) ઠર્મત્રંથ પહેલો ગાથા ૬ અને ગાથા ૭
 (૨) વિશેષાવશ્યક ગાથા ૮૬

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

- (૧) અધ્યાય : ૨ સૂત્ર ૨૨ શ્રુતમનિન્દ્રિયસ્ય

卐

[9] પદ

卐

- (૧) શ્રુતજ્ઞાન બીજું મતિપૂર્વક બાણુલું બે લેદ્દથી અંગ બાહ્યને અંગવાણું સર્વ એ દૂર દોષથી અનેક લેદ્દો છે પ્રથમના ને બીજાના બાર છે. આ આરઆદિ અંગ ઉત્તરાધ્યયન આદિ બાહ્ય છે.
 (૨) છે બે અનેક વળી બાર પ્રકાર લેદ્દે અંગ પ્રવિષ્ટ ગણુબે શ્રુત મુખ્ય રૂપે જે શાસ્ત્રની ગણુધરે રચના કરી તે આચાર્ય અન્યકૃત અંગબહાર રૂપે

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્રમાં મુખ્ય વાત છે કે શ્રુત જ્ઞાન મતિપૂર્વક થાય છે. આ શ્રુત જ્ઞાનમાં સહાયક પરિબળ તરીકે આપ્ત ઉપદેશ અને આગમાદિ શાસ્ત્રને ગણુવ્યા છે.

આ સૂત્રના નિષ્કર્ષ રૂપે આ પરિબળ મહત્ત્વ આપવા જેવું છે. જે સમ્યક્ શ્રુતની ઝંખના હોય-યથાર્થ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે લક્ષ્ય હોય તે બિનવાણી-પ્રવચન-શાસ્ત્ર શ્રવણ થકી સતત શ્રુતની પ્રાપ્તિ કરવી.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય: ૧ - સૂત્ર : ૨૧

- 卐 [1] સૂત્રહેતુ 卐
આ સૂત્ર થકી અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને લેહને જણાવે છે.
- 卐 [2] સૂત્ર : મૂળ 卐
* દ્વિવિધોઽવધિ:
- 卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐
દ્વિવિધ: અવધિ:
- 卐 [4] સૂત્રસાર 卐
અવધિ [જ્ઞાન] ના બે લેહ છે. [ભવનિમિત્તો અને ક્ષયો-
પશમ થવાથી]
- 卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐
દ્વિ- બે. અવધિ જ્ઞાનના લેહની સંખ્યા સૂચવતો આંક છે.
વિધ- પ્રકાર અથવા લેહ-
અવધિ- અવધિજ્ઞાન (સૂત્ર : ૯ માં દહેવાઈ ગયું છે) અવધિ
એટલે મર્યાદા. માત્ર રૂપી દ્રવ્યોને બેઇ શકાય છે તેવું મર્યાદાવાળું જ્ઞાન.
- 卐 [6] અનુવૃત્તિ 卐
કોઈ સૂત્ર અહીં અનુવર્તતું નથી.
- 卐 [7] પ્રબોધ ટીકા 卐
આ સૂત્રમાં અવધિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ તેના લેહને આશ્રીને રજૂ કર્યું
છે તે પૂર્વે અવધિજ્ઞાનનો અર્થ અહીં નોંધેલ છે.
અવધિજ્ઞાન :- પ્રમાણના બે લેહ-પરોક્ષ અને પ્રત્યક્ષ. પ્રત્યક્ષ
પ્રમાણના ત્રણ લેહોમાં એક છે અવધિજ્ઞાન. અહીં અવધિ શબ્દનો
અર્થ મર્યાદા છે. એટલે “મર્યાદા પૂર્વકનું જ્ઞાન” એવો અર્થ થશે.
અરૂપી દ્રવ્યનો પરિહાર કરીને કેવળ રૂપી દ્રવ્યોનો ભાષ કરા-
વતું જ્ઞાન હોવાથી તેને મર્યાદા પૂર્વકનું જ્ઞાન ગણ્યું.
- * આ સૂત્ર દ્વિગંબર આમાન્યમાં નથી.

બીજી રીતે કહીએ તો રૂપી અને અરૂપી બે પ્રકારના દ્રવ્યોમાંથી [ઇન્દ્રિય અને મનની અપેક્ષા વિના કેવળ આત્મ શક્તિ વડે] માત્રરૂપી દ્રવ્યોને જોઈ શકાય તેવા પ્રકારની મર્યાદાવાળું આ જ્ઞાન છે. તેમજ ક્ષયોપશમ જન્ય હોવાથી મનુષ્ય કે તિર્થંચને જેટલો ક્ષયોપશમ હોય તેટલું જ ઉદ્ધર્વ-અધો કે તિષ્ઠું તે જોઈ શકે છે. તેથી વધારે મર્યાદામાં જોઈ શકતો નથી.

□ અવધિજ્ઞાન ના લેહ :-

સૂત્રકારે સૂત્રમાં તો માત્ર એટલું જ જણાવ્યું કે “અવધિના બે લેહ છે.” તેથી વિશેષ કંઈ જ જણાવેલ નથી. પણ તેના ભાષ્યની રચના કરતાં લખ્યું-“ભવ પ્રત્યયઃ ક્ષયોપશમ નિમિત્તચ્ચ” અર્થાત્.

અવધિના બે લેહ (૧) ભવ પ્રત્યય (૨) ક્ષયોપશમ નિમિત્ત. પ્રત્યય એટલે નિમિત્ત અથવા કારણ. ભવના નિમિત્તે અવશ્ય થાય તે ભવ પ્રત્યયિક અને અવધિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી થાય તે ક્ષયોપશમ નિમિત્તક જાણવું.

ભવપ્રત્યય :- જે અવધિજ્ઞાન જન્મતાંની જ સાથે પ્રગટ થાય છે તે “ભવપ્રત્યય” કહ્યું. અર્થાત્ જેના આવિર્ભાવને માટે વ્રત-નિયમ આદિ અનુષ્ઠાનની અપેક્ષા નથી એવું જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન તે ભવપ્રત્યય.

સૂત્ર : ૨૨ માં જણાવશે તે મુજબ દેવ અને નારક નામે ઓળખાતા-લક્ષણવાળાને તે ભવને પામીને જ જ્ઞાન થાય છે. અહીં દેવ-નારક ભવ એ લક્ષણ છે અને જ્ઞાન એ લક્ષ્ય છે. તેમાં જીવાત્માઓ દેવપણા કે નારક પણાના શરીરને પામે છે તેને ભવ કહ્યો છે અને તે ભવને આશ્રીને જે અવધિ જ્ઞાન થાય છે તે “ભવપ્રત્યય” કહ્યું.

ક્ષયોપશમ નિમિત્ત :- જે અવધિજ્ઞાન જન્મસિદ્ધ નથી. પણ જન્મ લીધા બાદ તપ-ધ્યાન-વ્રતાદિ અનુષ્ઠાનના બળથી પ્રગટ થાય છે તેને “ક્ષયોપશમ નિમિત્ત” અથવા “ગુણ પ્રત્યય” અવધિજ્ઞાન કહ્યું.

અહીં ક્ષયોપશમ એ લક્ષણ છે અને જ્ઞાન એ લક્ષ્ય છે. અવધિ જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષય કે ઉપશમ થવાથી આ જ્ઞાન પ્રગટે છે, તેમાં ઉદયમાં આવેલાનો ક્ષય અને અને નહીં ઉદયમાં આવેલાનો ઉપશમ થાય છે. માટે ક્ષયોપશમ નિમિત્ત કહ્યું.

□ ક્ષયોપશમ જ મુખ્ય કારણુ છે—પછી ભવપ્રત્યય અને ક્ષયોપશમ નિમિત્ત ભેદ કેમ?

ક્ષયોપશમ એ સામાન્ય કારણુ જરૂર છે અને અપેક્ષિત પણ છે. કેમકે કોઈપણ જાતનું અવધિજ્ઞાન યોગ્ય ક્ષયોપશમ સિવાય થઈ શકતું જ નથી, છતાં અહીં જે ભેદ પાડેલ છે. તે નિમિત્ત જન્ય છે. નિમિત્ત ના વૈવિધ્યને આશ્રીને અહીં ભિન્નતા દર્શાવી છે. નહીં કે ક્ષયોપશમને ગૌણ કરીને.

દેહધારીઓની કેટલીક જાતિ એવી છે. જેમાં ભવ નિમિત્તો અર્થાત્ જન્મ લેતાં જ યોગ્ય ક્ષયોપશમનો આવિર્ભાવ અને તે દ્વારા અવધિજ્ઞાનોત્પતિ થઈ જાય છે. તે જીવોને ન્યુનમધિક રૂપમાં જન્મસિદ્ધ અવધિજ્ઞાન અવશ્ય થાય છે અને તે જીવનપર્યાંત રહે છે.

બીજા કેટલાંક જાતિવાળા એવા છે. જેમાં જન્મ સાથે જ અવધિજ્ઞાન પ્રાપ્તિનો નિયમ નથી. પણ અવધિજ્ઞાન યોગ્ય ક્ષયોપશમનો આવિર્ભાવ થવા માટે તપ વગેરે ગુણોનું અનુષ્ઠાન કરવું પડે છે. તેથી એવી જાતિવાળા બધા જીવોમાં અવધિજ્ઞાનનો સંભવ નથી.

આ રીતે ક્ષયોપશમ અંતરંગ કારણુ હોવા છતાં કોઈ જાતિમાં જન્મ સાથે જ [જુઓ સૂત્ર : ૨૨માં] પ્રાપ્ત થાય છે અને કોઈ જાતિમાં તપ આદિ ગુણોની અપેક્ષા રહે છે [જુઓ સૂત્ર : ૨૩] માટે ભવ પ્રત્યય અને ક્ષયોપશમ નિમિત્ત એવા બે ભેદ કહ્યાં છે.

□ દેહધારીઓમાં કેટલાંકને જન્મ સાથે અને કેટલાંકને ગુણ અપેક્ષાએ અવધિજ્ઞાન થાય એવા બે ભેદ કેમ ?

સૂત્ર : ૨૨ મુજબ દેવ અને નારકને જન્મ સાથે અને મનુષ્ય—તિર્યંચને ક્ષયોપશમાનુસાર અવધિજ્ઞાન થતું હોવાથી આવો સંશય જરૂર થાય કે બધાં જ દેહધારી હોવા છતાં આ ભેદ કેમ ?

તાર્કિક રીતે સમજવી શકાય કે કાર્યની વિચિત્રતા અનુભવ સિદ્ધ છે. પક્ષી પણ પંચેન્દ્રિય છે. છતાં તે પક્ષી હોવા માત્રથી ઉડી શકે છે. પણ પંચેન્દ્રિય માનવ આકાશમાં ઉડી શકતો નથી.

માનવીમાં પણ કેટલાંક સિદ્ધ હસ્ત લેખક હોય પણ પ્રવચન પ્રભાવના કરી શકે નહીં. પ્રવચન પ્રભાવક હોય પણ તપ સામર્થ્ય ન

હોય. તેમ અહીં પણ દેહધારીમાં અવધિજ્ઞાન માટે ભેદ પડે તો નવાઈ શી ?

નોંધ :- હાલમાં ભરત ક્ષેત્રમાં અવધિજ્ઞાન થતું નથી.

❧

[8] સંદર્ભ
આગમ સંદર્ભ

❧

(૧) સે કિં તં ઓહિનાણં પચ્ચવક્ખં ? ઓહિનાણ પચ્ચવક્ખં દુવિહં તં જહા ભવપચ્ચઈયં ચ, સ્વાઓવસમિયં ચ. નિંદ સૂત્ર- સૂત્ર : ૬

(૨) ઓહિનાણે દુવિહે પણ્ણત્તે તં જહા ભવ પચ્ચઈય ચેવ સ્વઓવસ- મિય ચેવ. સ્થાનાંગ સ્થાન ૨ ઉદ્દેશા-૧ સૂત્ર ૭૧/૧૩

અન્ય સંદર્ભ

(૧) વિશેષાવશ્યક સૂત્ર ગાથા ૫૬૮.

❧

[9] પદ

❧

(૧) સૂત્ર ૨૧-૨૨-૨૩ તું પદ સાથે છે.

(૨) સૂત્ર ૨૧-૨૨ તું પદ સાથે છે.

❧

[10] નિષ્કર્ષ

❧

સૂત્ર ૨૧-૨૨-૨૩ નો વિષય એક જ હોવાથી તેનો નિષ્કર્ષ સાથે જ સૂત્ર ૨૩ માં રજૂ કરેલ છે.

આ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ છે તે વાતનો ઉલ્લેખ છે. તે કઈ રીતે ? એ વાત પછીના બે સૂત્રો દ્વારા કહી છે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય-૧ સૂત્ર : ૨૨

❧

[1] સૂત્રહેતુ

❧

આ સૂત્ર ભવપ્રત્યય અવધિજ્ઞાનના માલિક કોણ છે તે જણાવે છે.

❧

[2] સૂત્ર : મૂળ

❧

* [તત્ર] ભવપ્રત્યયો નારક દેવાનામ

❧

[3] સૂત્ર : પૃથક્

❧

[તત્ર] ભવ-પ્રત્યયઃ નારક-દેવાનામ

* દિગંબર આમ્નાયામાં ભવ પ્રત્યયોઽવધિર્દેવ નારકાણામ એમ સૂત્ર છે.

❧ [4] સૂત્રસાર ❧
 નારકોને અને દેવોને ભવપ્રત્યય [ભવ-નિમિત્તક] અવધિજ્ઞાન હોય છે.

❧ [5] શબ્દજ્ઞાન ❧
 તત્ર-તે બે ભેદ બે ઉપર સૂત્ર : ૨૧ માં કહ્યા તે.
 ભવપ્રત્યય: ભવનિમિત્ત-જન્મતાંની સાથે.
 નારક નરકમાં ઉત્પન્ન થયેલ જીવ. દેવ દેવો.

❧ [9] અનુવૃત્તિ ❧
 દ્વિવિધોડવધિ: સૂત્રથી અવધિ: શબ્દ લેવો.

❧ [7] પ્રબોધટીકા :- ❧
 સૂત્રમાં કોઈકે તત્ર શબ્દ લખે છે અને કોઈકે તત્ર શબ્દનો ઉલ્લેખ નથી કરતાં માટે કૌંસમાં મુકેલ છે. શ્રી ભાષ્યકારે પોતે તત્ર શબ્દ મુકેલ નથી.

□ નારકો અને દેવોને સંભવ પ્રમાણે ભવ નિમિત્તક અવધિ-જ્ઞાન હોય છે તેમ કહ્યું. અહીં મૂળ શબ્દ ભવ પ્રત્યય: મુક્યો. આ ભવ પ્રત્યય: નો અર્થ ભવનિમિત્ત-ભવઉત્તક-ભવને કારણે એમ સમજવો. સામાન્ય ભાષામાં તો એટલું જ કહેવાય કે દેવ કે નારકરૂપે જન્મ ધારણ કર્યો એટલે કે તેઓનું તે તે ભવમાં ઉત્પન્ન થવું એ જ તેઓના અવધિજ્ઞાનનું કારણ છે :

□ બે કે અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થવાથી અવધિ-જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે છતાં દેવ અને નારકીઓને અવધિજ્ઞાન થવામાં ક્ષયોપશમને બદલે ભવનિમિત્તક જ કહ્યું તેનું કારણ ત્યાં ભવની પ્રધાનતા ગણી છે.

બે જીવાત્મા દેવ કે નારક સ્વરૂપે જન્મ પામે તેને નિયમા અવધિ-જ્ઞાનાવરણ કર્મનો ક્ષયોપશમ થઈ જ જાય છે.

બેમ પક્ષીઓને જન્મથી જ આકાશમાં ઉડવાનો સ્વભાવ છે. તે માટે કંઈ શિક્ષણ લેવું પડતું નથી. ભવને આશ્રીને ચક્રવર્તી કે વાસુ-દેવને તેટલું બળ હોય છે તેમ દેવ કે નારકને અવધિજ્ઞાન હોય જ છે.

□ યથાસ્વમ્—“સંભવ પ્રમાણે” આ શબ્દ ભાષ્યકારે મુક્યો તેનો અર્થ એ છે કે દરેક દેવ કે નારકીનું અવધિજ્ઞાન સમાન હોતું નથી. પણ જેની જેટલી યોગ્યતા હોય તેને તેટલું અવધિજ્ઞાન થાય તેમ સમજવું.

□ અવધિ જ્ઞાનના ફેલાવાનો આકાર

તત્પાનારે પલ્લગ પહ્લ જ્ઞલ્લીરી મુદ્દંગ પુષ્પજવે
તિરિય-મણુણસુ ઓહી નાણા ત્રિહસંઠિઓ મણિઓ

વિશેષાવશ્યક ગાથા ૭૦૨

- (૧) ત્રાપાને આકારે નારકોનું અવધિજ્ઞાન હોય છે
 - (૨) ખ્યાલાને આકારે ભવનપતિઓનું અવધિજ્ઞાન હોય છે.
 - (૩) ઠાલના આકારે વ્યંતર દેવોનું અવધિજ્ઞાન હોય છે.
 - (૪) ઝાલરના આકારે જ્યોતિષી દેવોનું અવધિજ્ઞાન હોય છે.
 - (૫) મૃદંગના આકારે વૈમાનિક દેવોનું અવધિજ્ઞાન હોય છે.
 - (૬) ફૂલદાનીના આકારે નવત્રેવેયક દેવોનું અવધિજ્ઞાન હોય છે.
 - (૭) જવના આકારે અનુત્તરવાસી દેવોનું અવધિજ્ઞાન હોય છે.
- મનુષ્ય તથા તિર્યંચને તમામ આકારોએ અવધિજ્ઞાન હોય છે.

□ અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર

વૈમાનિક દેવોનું અવધિક્ષેત્ર અધ્યાય ૪ ના સૂત્ર : ૨૧માં જણાવેલ છે.

અવધિક્ષેત્ર	ભવનપતિ	વ્યંતર	જ્યોતિષ
-------------	--------	--------	---------

ઉત્કૃષ્ટ તિર્યંક	ત્રણેમાં જેમનું અર્ધા સાગરોપમથી ન્યુન આયુષ હોય તેમને સંખ્યાત યોજન		
	ત્રણેમાં જેમનું અર્ધા સાગરોપમ કે તેથી વધુ આયુષ હોય તેમને અસંખ્યાત યોજન.		

ઉત્કૃષ્ટ ઉદર્વ	સૌધર્મ સુધી	સંખ્યાત યોજન	સંખ્યાત યોજન
ઉત્કૃષ્ટ અર્ધો	ત્રીજી નરક સુધી	”	”
ઉદર્વ અર્ધો-	૨૫	૨૫	”
તિર્યંકમાં જઘન્ય યોજન		યોજન	”

—વિશેષાવશ્યક ૬૯૫-૯૬-૯૭

□ નારકેાનું અવધિક્ષેત્ર :-

અવધિક્ષેત્ર-ગાઉમાં

નારકી	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭
ઉત્કૃષ્ટ	૪	૩	૩	૨	૨	૧	૧
જઘન્ય	૩	૩	૨	૨	૧	૧	૦

વિશેષાવશ્યક ગા. ૬૮૯

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

- (૧) દોણું ભવ પચ્છઈ પળ્લત્તે, તં જહા દેવાળં ચેવ નેરહ્યાળં ચેવ.
સ્થાનાંગ સ્થાન-૨ ઉદેશ-૧ સૂત્ર ૭૧/૧૪
- (૨) સે કિં તં ભવ પચ્છઈં? દુણું તં જહા દેવાળ ય નેરહ્યાળ ય
નાંદિ સૂત્ર : ૭

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

- (૧) વિશેષાવશ્યક ગાથા ૫૬૯-૭૦-૭૧
તત્ત્વાર્થ પરિશિષ્ટ સૂત્ર ૬-૭ જુઓ પરિશિષ્ટ : ૫માં આપેલ છે.

卐

[9] પદ્ય

卐

- (૧) સૂત્ર ૨૧-૨૨-૨૩નું પદ્ય સાથે છે.
- (૨) અવધિજ્ઞાન કહેવાય જન્મ સિદ્ધ તે જગે
ભવ પ્રત્યય છે નામ નારક દેવને વિશે

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્ર મુખ્યત્વે એક જ વાત રજૂ કરે છે કે દેવો અને નારકોને જન્મતાની સાથે જ અવધિજ્ઞાન જોડાયેલું હોય છે.
સૂત્ર ૨૧-૨૨-૨૩નો વિષય એક જ હોવાથી બધાંનો નિષ્કર્ષ
સૂત્ર : ૨૩માં અંતે સાથે જ આપેલ છે.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૨૩

- 卐 [1] સૂત્રહેતુ 卐
આ સૂત્ર ક્ષયોપશમન્ય અવધિજ્ઞાનના સ્વામી કોણુ છે તે દર્શાવે છે.
- 卐 [2] સૂત્ર : મૂળ 卐
* યથોક્તનિમિત્તઃ षड्विकल्पः शेषाणाम्
- [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐
યથોક્ત નિમિત્તઃ षड्विकल्पः शेषाणाम्
- 卐 [4] સૂત્રસાર 卐
બાકીના [અર્થાત્ મનુષ્ય અને તિર્થંચને] સૂત્રમાં કહેલ ક્ષયોપશમ નિમિત્તથી [ઉત્પન્ન થયેલું] છ પ્રકારનું અવધિજ્ઞાન હોય છે.
- 卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐
(૧) યથોક્ત-કહ્યા મુજબ અર્થાત્ જે પ્રકારે સૂત્ર : ૨૧ના લાભ્યમાં કહ્યા છે તે પ્રકારે.
(૨) નિમિત્તઃ નિમિત્તોથી-હેતુ અથવા કારણથી.
(૩) षड्विकल्पः છ પ્રકારનું-આનુગામિક-અનનુગામિક-વર્ધમાન-હ્રીયમાન-અવસ્થિત-અનવસ્થિત.
(૪) શેષાણામ્ બાકીનાઓનું અર્થાત્ તિર્થંચ અને મનુષ્યોનું.
- 卐 [6] અનુવૃત્તિ 卐
(૧) દ્વિવિધો અવધિઃ
(૨) મય પ્રત્યયો નારક દેવાનામ્ આ બંને સૂત્રની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં આવે છે.
- 卐 [7] પ્રબોધ ટીકા 卐
સૂત્ર ૨૧માં અવધિજ્ઞાનના બે ભેદ કહ્યાં (૧) ભવ પ્રત્યય (૨) ક્ષયોપશમ નિમિત્ત-તેમાં ભવપ્રત્યય દેવ અને નારકીઓને હોય છે તે વાતનો ઉલ્લેખ સૂત્ર ૨૨માં થઈ ગયો. તેના અનુસંધાને આ સૂત્ર કહ્યું છે.
- * દ્વિગંબર પરંપરામાં આ સૂત્રમાં યથોક્તને બદલે ક્ષયોપશમનિમિત્તઃ षड्विकल्पः शेषाणाम્ પાઠ છે.

૦ તેથી યથોક્ત નિમિત્ત—યથા ઉક્તં નિમિત્તં યસ્ય શબ્દથી અહીં ક્ષયોપશમ નિમિત્ત લેવું [કેમકે ભવ પ્રત્યયઃ પૂર્વે લેવાઈ ગયું છે.]

૦ શ્લેષણામ્ શબ્દઃ “બાકીનાઓનો” એવો શબ્દાર્થ ધરાવે છે. [બાકીના અર્થાત્ સૂત્ર : ૨૨ મુજબ કહેલા દેવ અને નારક સિવાયના] મનુષ્ય અને તિર્યંચો—તેમને ક્ષયોપશમ નિમિત્તે અવધિજ્ઞાન થાય છે.

૦ ષડ્વિકલ્પઃ છ પ્રકારે—અનુગામી વગેરે છ ભેદ જેની અહીં ચર્ચા કરેલી છે.

[નોંધ :— નંદીસૂત્રમાં કહ્યા મુજબ આ જ્ઞાન ગુણસંપન્ન સાધુને થાય.

યથોક્ત નિમિત્તઃ— યથા—જે પ્રકારે ઉક્તં—કહેવાયેલું નિમિત્ત—હેતુ. એવો અર્થ કહ્યો. કહેવાયેલ હેતુ તો ભવ પ્રત્યય પણ છે. છતાં તે લેવાનો નથી એમ જણાવવા માટે ભાષ્યકારે પોતે જ યથોક્ત નિમિત્તઃનો અર્થ ક્ષયોપશમ નિમિત્તઃ થાય તેમ કહી દીધું.

છતાં સૂત્રાધારે આ વાત જણાવવી હોય તો એમ કહી શકાય કે અધ્યાય : ૨ના સૂત્ર : ૫માં જ્ઞાનના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે. તેમાં ત્રીજા અવધિજ્ઞાન માટે ત્યાં લખ્યું કે અવધિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમથી અવધિજ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. તેથી યથોક્ત નિમિત્તમ્ માં ક્ષયોપશમ નિમિત્તઃ અર્થ નીકળી શકશે.

□ ષડ્વિકલ્પઃ આ અવધિજ્ઞાનના ક્ષયોપશમ નિમિત્તે છ પ્રકારો કહ્યા છે.

[નોંધ :— અહીં છ પ્રકાર તો મુખ્યતાએ કહ્યા છે. બાકી શ્રીનંદી-સૂત્રમાં સૂત્ર ૧૦થી અવધિજ્ઞાનના અનેક પેટા ભેદો કહ્યા છે.]

(૧) અનુગામી :— અનુગચ્છતિ અવશ્યં ઈતિ અનુગામિ

સૂર્યના પ્રકાશની માફક કે ઘડાના રાતા ગુણની માફક ગમે ત્યાં ઉત્પન્ન થયું હોય છતાં બીજા ક્ષેત્રમાં જાય તો પણ જે અવધિજ્ઞાન આલ્યું જતું નથી તે. જેમ કેઈ વસ્તુને એક સ્થાને રંગ કર્યો હોય. તે વસ્તુને એ સ્થાનેથી બીજા સ્થાને લઈ જશે તો પણ વસ્તુનો રંગ કાયમ જ રહે છે તે પ્રમાણે જે અવધિજ્ઞાન એની ઉત્પત્તિના ક્ષેત્રને છોડીને બીજા સ્થાનેપણુ કાયમ રહે છે તે આનુગામિક.

અનુગામી અવધિજ્ઞાન વાળો જીવ ગમે ત્યાં જાય તો પણ અવધિજ્ઞાનને ઉપયોગ પ્રવર્તે છે.

(૨) અનુગામી :- આનુગામિકસ્ય પ્રતિષેધ' - અનાનુગામિકં

જે સ્થાનકે રહીને અવધિજ્ઞાન ઉપજ્યું હોય તે સ્થાને જા્ય અથવા સ્થાને રહે ત્યારે તે અવધિજ્ઞાન રહે પણ ખીજે સ્થાને જા્ય ત્યારે તે જ્ઞાનોપયોગ રહેતો નથી તેને અનનુગામી અવધિજ્ઞાન કહ્યું.

અહીં લાખ્યકાર પ્રશ્નાદેશક પુરુષનું દૃષ્ટાન્ત આપે છે. જેમ કેટલાંક નિમિત્ત શાસ્ત્ર જાણનારા નિમિત્ત સાથે સંબંધ ધરાવતા પ્રદેશમાં રહીને જ નિમિત્તનું ક્ષણ કહી શકે છે. પણ અન્યત્ર તેનું ક્ષણ બરાબર કહી શકતા નથી. તેમ આ અનનુગામી અવધિજ્ઞાન જે ક્ષેત્રને આશ્રીને ઉત્પન્ન થયું તે ક્ષેત્ર સિવાય ખીજા પ્રદેશમાં પ્રવર્તતું નથી.

થાંભલા પર ગોઠવેલા દીવાનું પણ અહીં ઉદાહરણ આપે છે. દીવો હોય ત્યાં પ્રકાશ કરે પણ ખીજે સ્થળે તેને લઈ જઈ શકાય નહીં તેમ અવધિજ્ઞાન ખીજે જા્ય નહીં.

સિદ્ધસેનીય ટીકામાં નોંધ્યું છે કે-“જેમ કાયોત્સર્ગોદિ ક્રિયા પરિણત આત્માને અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું, તે તે સ્થાનથી ખીજે ન જા્ય ત્યાં સુધી અવધિજ્ઞાન રહે તેવું ક્યારેક બને છે. અન્ય સ્થાને જતાં નાશ પામે છે.

(૩) હીયમાનક :- હીયતે ક્રમેણ અલ્પીભવતિ યત્

પહેલાં શુભ પરિણામને કારણે ઘણું ઉપજે પણ તથાવિધ-સામર્થ્યના અભાવે પડતા પરિણામે કરીને ઘટતું જા્ય તેને હીયમાનક અવધિજ્ઞાન કહ્યું.

જેમ અગ્નિની જ્વાળા સળગતી હોય, તેમાં વારંવાર લાકડા નાખવાનું તદ્દન બંધ કર્યા પછી ધીમેધીમે અગ્નિની જાળ ખુઝાઈ જા્ય છે તેમ પડતા પરિણામે અવધિજ્ઞાન ઘટતું જા્ય છે.

જે અવધિજ્ઞાન અસંખ્ય દ્વીપો-સમુદ્રો-પૃથ્વીઓ-વીમાનોમાં, ઉર્ધ્વ-અધો કે તીર્ણો ઉત્પન્ન થયું હોય અને અનુક્રમે ઘટતાં ઘટતાં અંગુલના અસંખ્યાતમાં લાગ સુધી ઘટીને રહે અથવા તદ્દન આલ્યું જા્ય તે હીયમાનક.

(૪) વર્ધમાનક :- જેમ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી તેમાં સુકા લાકડા-પાંદડા નાંખીએ-વધુને વધુ લાકડા નાંખતા જઈએ ત્યારે જેમ અગ્નિને

લડકો વધતો જાય છે—તમ અવધિજ્ઞાન અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગથી માંડીને કોઈપણ માપથી ઉત્પન્ન થયેલું હોય તે વધતા વધતા આવતું સર્વ લોક સુધી વધતું જાય તે વર્ધમાન કે અવધિજ્ઞાન.

અહીં અવધિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા બાદ પ્રશસ્ત અને અતિ પ્રશસ્તર અધ્યવસાય થકી થતાં ક્રમશઃ અવધિજ્ઞાન વધતું જાય છે.

(૫) અવસ્થિત :- પુરુષ કે સ્ત્રી ચિહ્નની માફક જે અવધિજ્ઞાન જેટલા ક્ષેત્રમાં અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગથી લોકપર્યંતનું ઉત્પન્ન થયું હોય તેટલાથી કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી અથવા મરણ પર્યંત અથવા બીજા જન્મો સુધી પણ સ્થિર રહે તે અવસ્થિત અવધિજ્ઞાન બાણવું.

આ જ્ઞાનનો એક પ્રકાર છે—પરમાવધિ—એ પરમાવધિની ઉત્પત્તિ બાદ અંતમૂહૂર્તમાં જ કેવળજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

અથવા આ અવધિજ્ઞાન જીવનપર્યંત રહે છે.—જન્માંતરમાં પણ સાથે જાય છે.

આ અવસ્થિત જ્ઞાનને અપ્રતિપાતી એટલે ‘કાયમ રહેનાર’ પણ કહ્યું છે.

(૬) અનવસ્થિત :- પાણીમાં ઉછળતા મોઝાંચોની માફક જે અવધિજ્ઞાન ઘટીને વધી જાય અને વધીને ઘટી જાય, વારંવાર ચાલ્યું જાય અને વારંવાર ઉત્પન્ન પણ થાય તે અનવસ્થિત અવધિજ્ઞાન.

આ જ્ઞાનને પ્રતિપાતિ એટલે કે “આવીને નાશ પામનારું” અથવા અનિયત પણ કહ્યું છે.

આવા છ મુખ્ય લેહ કહ્યાં. બાકી તેના અસંખ્ય લેહ હોવાનું વિધાન છે. જ્ઞાનપંચમીના દેવવંદનમાં અવધિજ્ઞાનના પ્રથમ દુહામાં પણ તે વાત વણી લીધી છે

“અસંખ્ય લેહ અવધિતણાં, ૫૨ તેહમાં સામાન્ય”

□ શેષાણામ્—અર્થાત્ સૂત્ર : ૨૨માં કહેલા બે લેહને વર્ણને—

ચારગતિમાં દેવ અને નારકને ભવ પત્યય છે. તે સિવાયના બે અર્થાત્ માનવ અને તિર્યંચને ક્ષયોપશમ જન્ય અવધિજ્ઞાનના આ છ વિકલ્પો કહ્યા.

□ तीर्थंकर परमात्माने तो जन्मथीज त्रणे ज्ञान डोय ते अवस्थित के अप्रतिपाति लेहवाणुं गणाय छे. तेमज कोरि अन्य मनुष्यने कदाय जन्मथी अवधिज्ञान प्राप्त थाय तेवुं भने छे तो पणु ते लवप्रत्यय न गणुतां क्षयोपशम जन्य ज गणुवुं केमके तथाविध परिणाम के गुणुना अभावे ते ज्ञान कायम रडेतुं नथी.

□ अवधिज्ञाननुं द्रव्य-क्षेत्र-काण અને लाव એ ચાર ભેદે સ્વરૂપ :-

(१) द्रव्य थडी-जघन्यथी अनंता रूपी द्रव्य जणु-हेजे અને उत्कृष्टथी सर्वरूपी द्रव्य जणु-हेजे.

(२) क्षेत्र थडी-जघन्यथी अंगुलनो असंख्यातमे लाग जणु-हेजे. उत्कृष्ट पणु अलोकने विशे लोक जेटलां असंख्याता भंडवा जणु-हेजे.

(३) काण थडी-जघन्यथी आवलिकानो असंख्यातमे लाग जणु-हेजे અને उत्कृष्ट पणु असंख्याती उत्सर्पिणी-अवसर्पिणी लगे अतीत अनागत काण जणु हेजे.

(४) लावथडी - जघन्यथी अनंता लाव हेजे-जणु. उत्कृष्ट पणु पणु अनंता लाव जणु-हेजे. पणु सर्व पर्यायोना अनंतमां लाग मात्रने जणु हेजे.

□ तिर्यंचનો अवधिज्ञानનો વિષય-

द्रव्यथी—उत्कृष्ट तैजस वर्गणुनां द्रव्ये

क्षेत्रथी— ,, असंખ્ય દ્વિપ સમુદ્રો

કાળથી— ,, પદ્યોપમનો અસંખ્યમે ભાગ

લાવથી— ,, મનુષ્યવત્

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

(१) से किं तं खओवसमिअं? खाओवसमिअं दुण्हं, तं जहा मणु-साण य पंचिंदियतिरिक्ख जोणियाण य ।

को हेऊ खाओवसमियं? खाओवसमियं तयावरणिज्जाणं कम्माणं उदि-ण्णाणं खएणं, अणुदिण्णाणं उवसमेणं ओहिणाणं समुप्पज्जइ- नंदिसूत्र-८

દોષહં લ્વઓવસમિષ્ણ પળ્ણત્તે તં જહા મળ્ણસ્સાણં ચેવ પંચિવિય
તિરિક્કલ્લ જોણિયાણં ચેવ - સ્થાનાંગ સ્થા. ૨ ઉ. ૧ સૂત્ર. ૭૧/૧૫
છલ્લિવહે ઓહિનાણે પળ્ણત્તે - સ્થા. સ્થા. ૬/સૂ. ૫૨૬ ઉદ્દેશેા ૩

ગુણપલ્લિવન્નસ્સ અળ્ણગારસ્સ ઓહિનાણં સમુપ્પજ્જઈ, તં સમાસઓ
છલ્લિવહં પળ્ણત્તં તં જહા આળ્ણુગામિયં ? અળ્ણાળ્ણુગામિયં ૨ વલ્લમાળ્ણયં ૩
હીયમાળ્ણયં ૪ પલ્લિવાલ્લયં ૫ અપ્પલ્લિવાલ્લયં ૬ - નંદિસૂત્ર : ૯
અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

- (૧) ઠમ્મગ્રંથ પહેલો ગાથા ૮ પૂર્વાર્ધ
(૨) વિશેષાવશ્યક ગાથા ૭૦૧-૭૧૦

❧

[9] પદ્ય

❧

(૧) સૂત્ર ૨૧-૨૨-૨૩ નું સંયુક્ત પદ્ય

ઝે ભેદે અવધિજ્ઞાન છે, ભવથી થતું પે'લું કહ્યું
ખીજું ગુણુ પ્રત્યય પ્રથમ તે નારકી દેવે લહ્યું
ક્ષયોપશમથી નીપજે તિર્યાચ નરને તે ખીજું
પડ્ભેદ તેના અનુગામી આદિ તે અવધિ ત્રીજું

(૨) ગુણોથી પ્રાપ્ત ખાકીની ખંને ગતિ મહીં થતું
નિમિત્ત જન્ય તે જ્ઞાન અવધિ છ પ્રકારતું
થઈને એક જન્મે જે એક જ ક્ષેત્રમાં રહે
અન્ય ક્ષેત્રેય સાથે તે ગણાય એમ ભેદ ઝે
તેજ રીતે વધે કિંવા ઘટતું જન્ય એમ ઝે
સ્થિર અસ્થિર રૂપેય, કુલ્લે છ ભેદ થાય છે
આનુગામિક છે એક, ખીજું અનાનુગામિક
વર્ધમાન તહીં ત્રીજું ને ચોથું હીયમાન છે
પાંચમું છે અવસ્થિત, ને છઠ્ઠું અનવસ્થિત
અવધિ જ્ઞાનના એમ, છ એ વિકલ્પ નિશ્ચિત

❧

[10] નિષ્કર્ષ

❧

આ સૂત્ર મુખ્યત્વે ઝે વાત રજૂ કરે છે. ક્ષયોપશમ નિમિત્ત જ્ઞાન
મનુષ્ય તથા તિર્યાચને થાય છે અને તેના મુખ્ય છ વિકલ્પો કહ્યા છે.

અવધિજ્ઞાન સંબંધે સૂત્ર ૨૧-૨૨-૨૩ ત્રણમાં વિવરણ થયું ત્રણેનો સંયુક્ત નિષ્કર્ષ અત્રે રજૂ કરેલ છે.

પ્રત્યક્ષ પ્રમાણરૂપ એવું આ જ્ઞાન છે જે દેવ-નારકીને તો ભવ નિમિત્તો પ્રાપ્ત થાય છે. પણ મનુષ્ય અને તિર્થંચને ક્ષયોપશમ થકી ઉત્પન્ન થાય છે. અલબત્ત હાલ ભરત ક્ષેત્રમાં આ જ્ઞાન થવાનું નથી, છતાં નિષ્કર્ષ રૂપે એક વાત સ્મરણીય છે કે ત્યાં પરિણામોની વિશુદ્ધિ અને તપ ધ્યાન આદિને પ્રાધાન્ય આપેલ છે.

જો કાયોત્સર્ગ ધ્યાન તપ વગેરે વિશુદ્ધ પરિણામથી કરવામાં આવે તો આત્મ પ્રત્યક્ષ એવું જ્ઞાન પ્રગટી શકે માટે ક્રિયામાં દ્રવ્ય સાથે ભાવની પણ વિશુદ્ધિ રાખવી. પરિણામોમાં વિશેષ શુદ્ધતા ભાવવી.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૨૪

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

આ સૂત્ર મનઃ પર્યાવ જ્ઞાનના સ્વરૂપ તથા ભેદને જણાવે છે.

卐

[2] સૂત્રઃમૂળ

卐

ઋજુ વિપુલમતી * મનઃપર્યાયઃ

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

ઋજુ વિપુલ-મતી મનઃપર્યાયઃ

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

મનઃપર્યાવજ્ઞાનના ઋજુમતિ અને વિપુલમતિ એમ બે ભેદો છે.

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

ઋજુમતિ-સામાન્ય જ્ઞાન-વિષયને તે સામાન્ય રૂપે જાણે છે.

વિપુલમતિ-વિશેષજ્ઞાન-વિષયને વિશેષ રૂપથી જાણે છે.

મનઃપર્યાયઃ- મનપર્યાવ જ્ઞાન-તે મનના પર્યાયો છે.

* દિગંબર પરંપરામાં મનઃપર્યાયઃ ને બદલે મનઃપર્યાયઃ શબ્દ છે.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

આ સૂત્રમાં કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ આવતી નથી.

卐

[7] પ્રબોધ ટીકા

卐

આ સૂત્રમાં મનઃ પર્યાય જ્ઞાન ના સ્વરૂપને રજૂ કરવા માટે તેના બે ભેદને રજૂ કરેલ છે. સામાન્યથી મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો ઉદ્ભવ તેો અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૯માં કર્યો જ છે. અહીં તેની વિશેષ સ્પષ્ટતા છે.

□ મનઃ પર્યાય :— એટલે મનના વિચારો. અર્થાત્ પરિણામ વિશેષ.

મનઃપર્યાય અને મનઃપર્યાવ બંને શબ્દો એકાર્થક રૂપે વર્ણવ્યા છે. મનઃપર્યાવ જ્ઞાનથી મનના પર્યાયો—વિચારો જ પ્રત્યક્ષ દેખાય છે. તે થકી વિચારણીય વસ્તુ પ્રત્યક્ષ થશે નહીં. જે વસ્તુ સંબંધિ વિચારણા હોય તે વસ્તુ અનુમાનથી જણાય છે.—

— કેમકે મન બ્યારે વિચારો કરે ત્યારે વિચારણીય વસ્તુ અનુસાર મનોવર્ગણના પુદ્ગલોના બુદ્ધાબુદ્ધા આકારો ગોઠવાય છે. આ આકારો એ જ મનના પર્યાયો છે.

□ આ જ વાત થોડી શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં રજૂ કરતા કહી શકાય કે—મનવાળા સંસી પ્રાણીઓ કોઈ પણ વસ્તુનું ચિંતન મનથી કરે છે. ચિંતન સમયે ચિંતનીય વસ્તુના ભેદ પ્રમાણે ચિંતનકાર્યમાં પ્રવર્તેલું મન ભિન્ન ભિન્ન આકૃતિઓને ધારણ કરે છે. એ આકૃતિઓ જ મનના અથવા મનને વિશે ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાય છે.

મનઃ પર્યાયાઃ મનસિ પર્યાયાઃ

□ મનના પર્યાયો માટે રૂપાન્તર એવો શબ્દ પણ વપરાય છે. કેમકે જેમ અક્ષર અથવા ચિત્રોની અમુક પ્રકારે આકૃતિ બને છે તેમ અહીં મનઃપર્યાય મુજબ મનના આકારો રૂપાન્તર પામે છે. આ રૂપાન્તરીત આકૃતિ પરથી અમુક જીવ શું વિચારે છે તે કહી શકાય છે.

□ મનના પર્યાયની પ્રક્રિયા.

□ જગતનાં પચેન્દ્રિ જીવો બે પ્રકારે છે. (૧) મનવાળા (૨) મન વગરના અર્થાત્ સંસી અને અસંસી.

તેમાં મનવાળા પ્રાણીઓને જન્મ પૂર્વે જ મનઃ પર્યાયિત બનવાની શરૂ થઈ જાય છે. પછી જીવ તેના અને કાયથોગના બળથી મનો

વર્ગણના પુદ્ગલોને આકર્ષે છે. તે આકર્ષેલા પુદ્ગલોને વિચારી શકાય તેવા મનપણે પરિણુમાવે છે. પરિણુમાવીને તેનું મન બનાવે છે અને તે મનથી વિચાર કરે છે.

વિચાર્યાબાદ તુરંત તે મનના પુદ્ગલોને છોડી દે છે. આ રીતે મનોવર્ગણના પુદ્ગલોનું ગ્રહણ-પરિણુમન-અવલંબન-અને વિસર્જન ચાર ક્રિયા થાય છે, તે ક્રિયા સમયે જેવા વિચાર હોય તેવી આકૃતિ તે પુદ્ગલોની ગોઠવાય છે. જેને મનના પર્યાય કહે છે.

□ મન: પર્યાયજ્ઞાનનું નિમિત્ત :-આખી પ્રક્રિયા જાણવાથી કદાચ એમ થાય કે મન: પર્યાય જ્ઞાનમાં નિમિત્તભૂત મન હશે.—પણ તેમ નથી.

મનના પર્યાય મન વડે પરિણુમે છે તે વાત સત્ય છે. પરંતુ મન:પર્યાય જ્ઞાન થવામાં એટલે ઉત્પત્તિમાં કારણ ભૂત મન નથી તે જ્ઞાનની ઉત્પત્તિ તો આત્માની શુદ્ધિથી જ થાય છે. આ જ્ઞાન સ્વ-પર બંનેના મનના પર્યાયો જાણવામાં મદદગાર છે. પણ તે આત્મ પ્રત્યક્ષ છે. ઈન્દ્રિયપ્રત્યક્ષ નથી. માટે મન એ મન:પર્યાય જ્ઞાનની ઉત્પત્તિનું કારણ નથી. મન:પર્યાય જ્ઞાનાવરણીય કર્મના ક્ષયોપશમથી આ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે.

□ મન: પર્યાય જ્ઞાન :- મનના પર્યાયોને સાક્ષાત્ જાણવાવાળું જ્ઞાન તે મન:પર્યાય જ્ઞાન.

□ જે જ્ઞાન વડે મનુષ્ય લોકવર્તી મન:પર્યાયિત વાળા પ'એન્દ્રિય પ્રાણીઓના મનના પર્યાયો જાણાય છે. તે જ્ઞાન મન: પર્યાય જ્ઞાન.

□ ખીજના મનોગત વિચારોને પ્રત્યક્ષ જાણે તે મન: પર્યાય જ્ઞાન.

□ મન: પર્યાય જ્ઞાની મનના પર્યાયોને કુઈ રીતે જાણે ?

જેમ કોઈ કુશળ માણસ કોઈનો ચહેરો અથવા હાવભાવ જોઈને તેના ઉપરથી એ વ્યક્તિના મનોગત ભાવો અને સામર્થ્યનું જ્ઞાન અનુમાનથી નક્કી કરી લે છે.

હોશીયાર વૈદ્ય માનવીની મુખાકૃતિ વગેરે પ્રત્યક્ષ જોઈને શરીરમાં રહેલા રોગને અનુમાન વડે જાણી લે છે—તે રીતે—

મન: પર્યાય જ્ઞાની મહાત્મા પોતાના જ્ઞાન વડે મનના પર્યાયો કે વિચારોને પ્રત્યક્ષ જુએ છે. તે મનોવર્ગણના પુદ્ગલોના જુદા જુદા આકારો પરથી અનુમાન કરી લે છે કેઆ અમુક વસ્તુનો વિચાર કરે છે.

તે ચિંતવનાર કંઈ વસ્તુ ચિંતવે છે તે જાણી શકાતું નથી પણ ચિંતન સમયે અવશ્ય રચાતી આકૃતિ પરથી ચિંતિત વસ્તુનું અનુમાન તે જ્ઞાની કરી લે છે. જેમ કે તે ઘડા વિશે વિચારતો હોય તો તેના મનોવર્ગણના પુદ્ગલો જે આકૃતિ ધારણ કરશે તે પરથી જ્ઞાની મહાત્મા અનુમાન કરી લેશે કે આ માણસ ઘડાનો વિચાર કરે છે.

□ મન:પર્યાય જ્ઞાનના બે ભેદ :-મન: પર્યાય જ્ઞાનના ક્ષયો-પશમની વિચિત્રતાને આશ્રીને બે ભેદ કહ્યા છે.

(૧) ઋજુમતિ મન:પર્યાયજ્ઞાન :- વિષયને જે સામાન્યરૂપે જાણે છે તે ઋજુમતી મન:પર્યાય જ્ઞાન કહે છે. તેની સ્પષ્ટતા વૈવિધ્યતા વિપુલમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાનની અપેક્ષાએ અદ્ય છે.

જે મતિ સામાન્યને ગ્રહણ કરે છે તે ઋજુમતિ કહેવાય છે તેમ કહ્યું અહીં સામાન્યનો અર્થ એક અથવા એક રૂપે એમ સમજવો.

જેમ કે ઘડા વિષે કોઈ ચિંતવન કરતો હોય તો તેના મનનાં પર્યાયો જાણીને ઋજુમતિ મન:પર્યાયજ્ઞાની “આ ઘડા વિશે વિચારે છે” એટલું કહી શકશે—તેથી વિશેષ કંઈ જાણી શકશે નહીં.

[નોંધ :-ઋજુમતિ સામાન્યગ્રાહી છે પણ તેને દર્શન ન કહેવાય.]

(૨) વિપુલમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાન :- વિષયને જે વિશેષ-રૂપથી જાણે તે વિપુલમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાન જાણવું. ઋજુમતિ કરતાં આ જ્ઞાનનો વ્યાપ-સ્પષ્ટતા વધારે છે.

જે મતિ વિશેષને ગ્રહણ કરે છે તેને વિપુલમતિ કહેવાય છે તેમ કહ્યું. અહીં વિપુલમતિનો અર્થ એક કરતાં વધારે અથવા વિપુલરૂપે વિષયને જાણે છે તેમ સમજવું.

જેમ કે ઘડા વિશે કોઈ ચિંતવન કરતો હોય તો તેના મનનાં પર્યાયો જાણીને વિપુલમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાની એમ કહી શકશે કે—

“આ ઘડા વિશે વિચારે છે—તે ઘડો લાલ રંગનો છે—માટે છે”— એ પ્રમાણે ઘડા વિશેના ભિન્ન ભિન્ન પર્યાયોને પણ જાણી શકશે.

[વિશેષ માટે જુઓ સૂત્ર-૨૫]

□ ઋણુમતિ-વિપુલમતિની ભિન્નતા :-

ઋણુમતિ કરતાં વિપુલમતિ મનઃપર્યાય જ્ઞાન વિશુદ્ધતર છે. સૂક્ષ્મતર અને અધિક વિશેષોને સ્ફૂટપણે જાણી શકે છે. વળી ઋણુમતિ ઉત્પન્ન થયા પછી ચાલ્યુ પણ જાય જ્યારે વિપુલમતિ અપ્રતિપાતિ અર્થાત્ નાશ નહીં પામતું કહ્યું છે. તે કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ સુધી અવશ્ય રહે છે.

□ મનઃપર્યાય જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર અને સ્વામી :-

મનઃપર્યાય જ્ઞાની મહાત્મા જ્ઞાનના બળથી અઢી દ્વિપ અર્થાત્ મનુષ્યલોકમાં રહેલા સંજ્ઞિ પર્યાપ્ત પંચેન્દ્રિય પ્રાણીઓએ વિચારેલી વસ્તુઓને જાણી શકે છે.

આ જ્ઞાનના સ્વામી અથવા ધારક પ્રમાદ રહિત એવા સાધુઓ જ હોય છે. અવિરતિ અથવા દેશવિરતિધરને આ જ્ઞાન કદાપી થતું નથી. સર્વાવિરતિ ધરને પણ મનઃ પર્યાય જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થતા આ જ્ઞાન પ્રગટે છે.

તીર્થંકર પરમાત્માને આ જ્ઞાન દીક્ષા બ્રહ્મ કરે તે સમયથી જ ઉત્પન્ન થઈ જાય છે.

દેવો-નારકો-તિર્થંચો કે ગૃહસ્થોને આ જ્ઞાન કદાપિ થતું નથી. વિશિષ્ટતમ શુદ્ધ પરિણામોથી કદાચ ઘેર બેઠા કેવળજ્ઞાન થયું હોય તેવા દષ્ટાન્ત છે. પણ ગૃહસ્થને દીક્ષા લીધા સિવાય મનઃપર્યાય જ્ઞાન કદી થતું જ નથી.

□ મનઃપર્યાયજ્ઞાન દ્રવ્ય ક્ષેત્ર-કાળ અને ભાવથી-શ્રી નન્દિસૂત્ર

(૧) દ્રવ્યથી-ઋણુમતિ અનંત પ્રદેશિક અનંત સ્કંધોને વિશેષ તથા સામાન્યરૂપે જાણે છે. જુએ છે.

વિપુલમતિ તે જ સ્કંધોને અધિકતર-વિપુલતર-વિશુદ્ધ અને નિર્મળ રૂપે જાણે છે.

(૨) ક્ષેત્રથી :-ઋણુમતિ જઘન્યથી અંગુલના અસંખ્યાત્મા ભાગ માત્ર ક્ષેત્રને તથા ઉત્કૃષ્ટથી નીચે રત્નપ્રલાના હુલ્લક પ્રતર સુધી ઉપર જ્યોતિષીના ઉપરના તળ સુધી-તીર્થુ અઢીદ્વિપમાં સંજ્ઞી પંચેન્દ્રિય પર્યાપ્તના મનોગત ભાવ જાણે-દેખે.

વિપુલમતિ તે જ ક્ષેત્રને અઠી અંગુલ વધારે જીએ-જાણે. તેમજ વિશુદ્ધતર-વિપુલતર-નિર્મળતર-તમિર રહિત જાણે અને જીએ.

(૩) કાળથી :-ઋજુમતિ જઘન્યથી પલ્લોપમનો અસંખ્યાતમો ભાગ અને ઉત્કૃષ્ટથી પણ પલ્લોપમના અસંખ્યાતમા ભાગ-અતીત અનાગત કાળ જાણે અને જીએ.

વિપુલમતિ એટલા જ કાળને અધિકતર-વિપુલતર-વિશુદ્ધતર અને નિર્મળ જાણે અને જીએ.

(૪) ભાવથી-ઋજુમતિ અનંતા ભાવ જાણે-દેખે-સર્વ ભાવનો અનંતમો ભાગ જાણે-દેખે.

વિપુલમતિ તે જ ભાવ અધિકતર વિશુદ્ધ અને નિર્મલ જાણે તથા જીએ.

[નોંધ :- શ્રી નંદિસૂત્ર સૂત્ર ૨૭-૨૮-૨૯માં મનઃપર્યાયત્વં સુંદર વર્ણન છે.]

卐

[૮] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

- (૧) મળપઙ્ગવળાણે, દુવિહે પળ્ળતે, તં જહા ઉઙ્ગમતિ ચેવ વિઝલ-મતિ ચેવ સ્થાનાંગસૂત્ર સ્થાન-૨ ઉદેશો ૧ સૂત્ર ૭૧/૧૬
- (૨) તં ચ દુવિહં ઉપઙ્ગહ, તં જહા ઉઙ્ગમઈ ય વિઝલમઈ ય નંદિસૂત્ર સૂત્ર : ૧૮

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

- (૧) કર્મગ્રંથ પહેલો ગાથા ૮ ઉત્તરાર્ધ

卐

[૯] પદ્ય

卐

આ બંને પદ્યો-સૂત્ર ૨૪ અને ૨૫ના સંયુક્ત પદ્યો છે.

- (૧) ઋજુમતિને વિપુલમતિ મનઃ પર્યાય છે દ્વિધા વિપુલમતિમાં શુદ્ધિ વધતી જાય નહીં પણ કદા શુદ્ધિ ઓછી ઋજુમતિમાં આવી ચાલ્યું જાય એ એમ બે વિશેષ લેદ છે જ્ઞાન ચેતુ જાણીએ.
- (૨) ઋજુ વિપુલ બે લેદ, મનઃ પર્યાય જ્ઞાનના વિશેષ સ્થિતિ શુદ્ધિમાં વિપુલ મોખરે રહે.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ નિષ્કર્ષ સૂત્ર ૨૪ : ૨૫નો સંયુક્ત છે. આ સૂત્ર ઋગ્નુમતિ અને વિપુલમતિ એવા બે ભેદના આધારે મન : પર્યાય જ્ઞાનનું સ્વરૂપ રજૂ કરે છે.

નિષ્કર્ષ લાયક સુંદર તત્ત્વ તો એક ચારિત્ર જ છે તેવું લાગે છે.

જેના પછી નિષ્કર્ષ કેવળજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થવાની છે તેવા વિપુલ મતિ કે તે સિવાયના ઋગ્નુમતિ મન : પર્યાય જ્ઞાનની પ્રાપ્તિની ઈચ્છા હોય તો સર્વાવિરતિ ચારિત્ર લેવું જ પડશે.

હાલ મન : પર્યાય જ્ઞાન ભરતક્ષેત્રમાં થતું નથી પણ આ જ્ઞાન પ્રાપ્તિ માટે જે વિશુદ્ધ ભાવોની આવશ્યકતા છે, તેવા ભાવો સહિતના ચારિત્ર માટે પણ આજનું ચારિત્ર પાયારૂપ બનશે. માટે ચારિત્રને શ્રેષ્ઠ સાધન માની તેના સ્વીકાર કે આદર માટે જ પ્રયત્ન કરવો.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૨૫

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

આ સૂત્ર ઋગ્નુમતિ અને વિપુલમતિ મન : પર્યાય જ્ઞાનમાં રહેલા તફાવતને રજૂ કરે છે.

卐

[2] સૂત્ર:મૂળ

卐

વિશુદ્ધ્યપ્રતિપાતામ્યાં તદ્વિશેષ :

卐

[3] સૂત્ર:પૃથક્

卐

વિશુદ્ધિ અપ્રતિપાતામ્યાં તદ્ વિશેષ :

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

વિશુદ્ધિ અને અપ્રતિપાત (કાયમ ટકવું તે) [એ બે ભેદ વડે-ઋગ્નુમતિ અને વિપુલમતિ] તે બંનેમાં તફાવત છે.

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

(૧) વિશુદ્ધિ- વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધિ

(૨) અપ્રતિપાત- પુન : પતનનો અભાવ-અવિનાશી

(૩) તદ્- તે [ઋજુમતિ-વિપુલમતિ]

(૪) વિશેષ : વિશેષતા-તક્ષવત અથવા ભેદ.

卐

[6] અનુવૃત્તિ

卐

ઋજુ વિપુલમતિ મન : પર્યાય સૂત્રની અનુવૃત્તિ આ સૂત્રમાં આવે છે.

卐

[7] પ્રબોધટીકા

卐

સૂત્ર : ૨૪માં સામાન્યથી ઋજુમતિ અને વિપુલમતિનો ભેદ પ્રગટ કર્યો છે છતાં સૂત્રકાર લગવંતે તેના માટે અલગ સૂત્રની રચના કરી હોવાથી અત્રે ફરીથી તે તક્ષવતની નોંધ કરેલ છે.

વિશુદ્ધિકૃત અને અપ્રતિપાતકૃત એમ બે રીતે તે બંને જ્ઞાનમાં તક્ષવત છે.

(૧) વિશુદ્ધિકૃત :- ઋજુમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાન કરતાં વિપુલમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાન ઘણું જ વધારે શુદ્ધ હોય છે.

જેમકે-પૂર્વે જણાવ્યા મુજબ કોઈ વ્યક્તિ ઘડા વિશે વિચારણા કરે છે. ત્યારે ઋજુમતિ મન : પર્યાય જ્ઞાની તેના મનોવર્ગણના પુદ્ગલો પરથી એટલું જ જાણશે કે એ વ્યક્તિ એ ઘડા વિશે વિચાર્યું.

જ્યારે વિપુલમતિ મન : પર્યાય જ્ઞાની તે મનોવર્ગણના પુદ્ગલો પરથી એટલું વિશેષ નક્કી કરી શકશે કે-એ વ્યક્તિએ અમુક રંગના અમુક આકાર, અમુક સ્થળે રહેલા માટીના ઘડા વિશે વિચાર કર્યો છે.

આ રીતે ઋજુમતિ કરતાં વિશેષ પર્યાયને વિપુલમતિ જુએ છે. જાણે છે. વિશેષ શુદ્ધતા પૂર્વક જુએ છે-જાણે છે વળી ઋજુમતિએ સામાન્ય ગ્રાહી છે જ્યારે વિપુલમતિ વિવિધ ભેદને જાણતું એવું વિશેષ ગ્રાહી જ્ઞાન છે.

[આ ઉપરાંત દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવથી ઋજુમતિ કરતા વિપુલમતિની વિશેષતા કઈ રીતે અને કેટલી છે તે સૂત્ર : ૨૪ ની પ્રબોધટીકામાં જણાવેલ છે.]

(૨) અપ્રતિપાત કૃત :- ઋજુમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાન વારંવાર ચાલ્યું પણ જાય છે. પરંતુ વિપુલમતિ મન:પર્યાય જ્ઞાન તો જતું જ નથી [અર્થાત્ કેવળજ્ઞાન થાય ત્યાં સુધી ટકી રહે છે.]

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

(૧) ઉજ્જુમઈણં અણંતે અણંતપણસિણે સ્વધે જાણહ પાસહ તે ચેવ વિહલમઈ, અભહિયતરાણ વિહલતરાણ વિસુદ્ધતરાણ, વિતિમિતરાણ જાણહ પાસહ. નંદિ સૂત્ર-૧૮

卐

[9] પદ્ય

卐

(૧) સૂત્ર : ૨૪માં આ પદ્ય સાથે અપાયું છે.

(૨) સૂત્ર : ૨૪ માં આ પદ્ય સાથે અપાયું છે.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

સૂત્ર : ૨૪ માં ૨૪ અને ૨૫ માં સૂત્રનો નિષ્કર્ષ સંયુક્ત આપ્યો છે.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય-૧ : સૂત્ર : ૨૬

卐

[1] સૂત્ર હેતુ

卐

અવધિજ્ઞાન અને મનઃ પર્યાય જ્ઞાનમાં ગુઠા ગુઠા કારણોથી તક્ષાવત પડે છે. તક્ષાવતને આ સૂત્ર થકી રજૂ કરવામાં આવેલ છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

વિશુદ્ધિ-ક્ષેત્ર-સ્વામિ-વિષયેભ્યો ડવધિમનઃપર્યાયયોઃ *

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

વિશુદ્ધિ-ક્ષેત્ર-સ્વામિ-વિષયેભ્યઃ અવધિ-મનઃપર્યાયયોઃ

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

વિશુદ્ધિ, ક્ષેત્ર, સ્વામિ (કોને ઉપજે તે) અને વિષય (તે જ્ઞાન વાળા શું જાણે તે) એ ચાર [મુખ્ય આખતોથી] અવધિ અને મનઃપર્યાયનો [તક્ષાવત જાણવો.]

卐

[5] શબ્દ જ્ઞાન

卐

વિશુદ્ધિ :- વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધિ,

ક્ષેત્ર :- ક્ષેત્ર-લોકમાં કેટલા હિસ્સાને સ્પર્શે છે તે.

* દિગંબર અભ્યાયમાં પર્યાયયોઃ ને બદલે પર્યાયયોઃ છે.

સ્વામિ :— માલિક, આ જ્ઞાનનો ધારક કોણ ?

વિષય :— આ જ્ઞાન કેટલું બહુ છે ?

અવધિ :— અવધિજ્ઞાન.

મન:પર્યાય :— મન: પર્યાયજ્ઞાન.

❌

[6] અનુવૃત્તિ

❌

વિશુદ્ધ્ય પ્રતિપાતાભ્યાં તદ્વિશેષઃ થી વિશેષઃ

❌

[7] પ્રબોધટીકા

❌

અવધિ અને મન:પર્યાય એ બંને પારમાર્થિક વિકલ [અપૂર્ણ] પ્રત્યક્ષરૂપે સમાન છે. છતાં તે બંનેમાં કેટલાંક તફાવતો છે તે દર્શાવવા સૂત્રકાર મહર્ષિએ આ સૂત્રની રચના કરેલી છે.

(૧) વિશુદ્ધિ :— નિર્મળતા-જેના દ્વારા અધિકતર પર્યાયોનું પરિજ્ઞાન થઈ શકે-તેવી નિર્મલતાને વિશુદ્ધિ કહે છે.

□ વિશેષ પર્યાયના જ્ઞાનને કારણે અવધિ જ્ઞાનથી મન: પર્યાય જ્ઞાન ઘણું શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ હોય છે.

જેટલા રૂપી દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની બાહ્ય છે, મનોગત તે દ્રવ્યોને મન: પર્યાય જ્ઞાની ઘણાંજ સ્પષ્ટ બાહ્ય છે.

જેટલા પરિમાણોને -રૂપ, રસ, ગંધ, સ્પર્શ, શબ્દને જણાવતા એવા રૂપી દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની બાહ્ય છે. તે અવધિજ્ઞાન વડે ઉપલબ્ધ રૂપી દ્રવ્યો મન:પર્યાયજ્ઞાનીના વિષયમાં જેટલો આવે છે તેને આ મન:પર્યાયજ્ઞાની ઘણાં પર્યાયોથી અર્થાત્ વિશુદ્ધતર પણ બાહ્ય છે.

(૨) ક્ષેત્ર :—ક્ષેત્ર એટલે શાસ્ત્રીય પરિભાષામાં તેને આકાશ કહે છે—દૃશ્યમાન અદૃશ્યમાન રૂપી-અરૂપી દ્રવ્યનો આધાર તે ક્ષેત્ર.

જેટલા સ્થાનમાં સ્થિત ભાવોને બાહ્ય છે તેને ક્ષેત્ર કહે છે.

અંગુલના અસંખ્યાતમાં ભાગમાં ઉત્પન્ન થઈને સર્વ લોક સુધી અવધિજ્ઞાન હોય છે. મન:પર્યાય જ્ઞાન તો માનુષક્ષેત્રમાં જ હોય છે, બીજા ક્ષેત્રમાં હોતું નથી.

અંગુલના અસંખ્યેય ભાગ કરો તેમાંનો એક ભાગ થાય એટલાજ ક્ષેત્રમાં માત્ર જેટલા રૂપી દ્રવ્યો જઘન્યથી રહ્યા હોય તે સર્વદ્રવ્યોને જુએ અને શુભ અધ્યવસાયના બળે વધતા જતા જ્ઞાનથી વધુને વધુ રૂપી

દ્રવ્યોને જાણતો તે સર્વલોકમાં રહેલા રૂપી દ્રવ્યોને જુએ છે.

જ્યારે મન :પર્યાય જ્ઞાનનું ક્ષેત્ર આટલું મોટું નથી. તે માત્ર અહીં-દ્વિપના તથા બે સમુદ્રના સંસી પચ્ચેન્દ્રિય પ્રાણીના મનોગતભાવોને જ જાણે છે. શર્કરા પ્રભાદી અન્ય કોઈપણ ક્ષેત્ર કે ઉર્ધ્વલોકને જાણતા નથી.

[નોંધ-લોકપ્રકાશ ગાથા ૯૨૮-૯૨૯ મુજબ-મન : પર્યાયજ્ઞાની

સંસી પચ્ચેન્દ્રિય મનુષ્ય-દેવ કે તિર્યંચના મનના પર્યાયોને ઉપર ૯૦૦ યોજન સુધી અને નીચે ૧૦૦૦ યોજન સુધી જાણી શકે છે]

(૩) સ્વામી :- માલિક -જે જે જીવોને આ જ્ઞાન હોય છે તેને વિવક્ષિત જ્ઞાનના સ્વામી સમજવા-૦ જ્ઞાનના ઉત્પાદયિતા તે સ્વામી અવધિજ્ઞાન સંચતા સંચત [સંચતને અને અસંચતને હોય છે તેમજ સર્વગતિમાં પણ હોય છે. અર્થાત્ આ જ્ઞાન દેવ-નારક-તિર્યંચ-મનુષ્ય બધાંને થઈ શકે છે અને તે વિરતિવંત સાધુ કે અવિરતિ જીવોને પણ હોય છે.

જ્યારે મન :પર્યાય જ્ઞાન મનુષ્યને જ થાય છે અને તે પણ સંચ-તને અર્થાત્ અપ્રમત્ સર્વાવિરતિ ઘર સાધુ મહાત્માઓનેજ.

અહીં મનુષ્ય ગ્રહણ થતા દેવ-નારક અને તિર્યંચને ન જ થાય તેમ સમજવું. અને સંચતનું ગ્રહણ કરવાથી મિથ્યાદષ્ટિ અવિરતિ-દેશવિરતિ-પ્રમત્ આદિ સર્વનો નિષેધ થઈ જાય છે. સાતમા ગુણુઠાણે રહેલા-અપ્રમત્ સાધુઓને જ ઉત્પન્ન થાય છે અને છઠ્ઠાથી બારમા ગુણુઠાણા સુધી આ જ્ઞાન રહે છે. [પછી તેરમે ગુણુઠાણે કેવળજ્ઞાન થતા નિવૃત્ત થાય છે]

(૪) વિષય :-જેય-□ જ્ઞાન દ્વારા જે પદાર્થ જણાય તેને જેય કહે છે જેય એટલે વિષય-

□ વિષય એટલે જ્ઞાનગમ્ય પદાર્થ.

અવધિ જ્ઞાનનો વિષય અર્થાત્ જ્ઞાનગમ્ય પદાર્થ સર્વરૂપી દ્રવ્યો છે-સર્વ પર્યાયો નથી. જ્યારે મન:પર્યાય જ્ઞાનનો વિષય તેના અનંતમે ભાગે હોય છે જો કે અવધિની અપેક્ષાએ મન:પર્યાય જ્ઞાનનો વિષય અતિશય સૂક્ષ્મ છે.

જે રૂપી દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની જાણે છે તેની વ્યાખ્યા કરતા શ્રી સિદ્ધસેનીય ટીકામાં જણાવે છે કે-ઉત્પાદ-વ્યય આદિ જેમાં છે તે સર્વ પર્યાયોને સંપુર્ણ પર્યાય ગણ્યા છે. સર્વ પર્યાય અને અસર્વ-પર્યાયો માંડેના સર્વ પર્યાયોને અત્રે ગણેલ નથી.

ઉપરોક્ત સંપુર્ણ પર્યાયોના જ સર્વે દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની જાણે પણ તેના સર્વ પર્યાયોને જાણતા નથી એક એક પરમાણુના કદાચ અસંખ્યાતા પર્યાય જાણે, કદાચ સંખ્યાતા પર્યાય જાણે, જઘન્યથી રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શને જાણે પણ સર્વપર્યાયોને તો ન જ જાણે [સર્વ પર્યાયને જાણનાર કેવળી જ હોય] અર્થાત્ અવધિજ્ઞાનીનો વિષય અસર્વ પર્યાય કહ્યો.

જ્યારે મન:પર્યાય જ્ઞાનનો વિષય તો તેનો અનંતમો ભાગ છે [જુઓ સૂત્ર ૧-૨૬] અર્થાત્ માત્ર મનોદ્રવ્ય છે.

આ રીતે વિષયની વિશાળતામાં અવધિજ્ઞાન વધે છે જ્યારે જાણનાની તીવ્રતા અને સૂક્ષ્મ જ્ઞાન શક્તિમાં મન : પર્યાય જ્ઞાન વધે છે.

□ પશ્ચ:-મનના પર્યાયો પણ અવધિજ્ઞાનનો વિષય છે તો તેનાથી મનના વિચારો જાણી શકાય ?

□ જાણી શકાય. વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાન વડે મનના વિચારો જણાય છે. જેમકે અનુત્તર દેવો કેઈપ્રશ્ન કરે ત્યારે ભગવંતે આપેલો ઉત્તર તો દ્રવ્ય મનથી જ હોય છે. છતાં આ દ્રવ્ય મનથી આપેલો ઉત્તર અવધિજ્ઞાની એવા અનુત્તર વાસી દેવો જાણી શકે છે.

પુનર્પ્રશ્ન:-અવધિ અને મન:પર્યાયમાં તો પછી વિશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કયો ભેદ છે ?

-૦-મન:પર્યાય જ્ઞાની જેટલી સૂક્ષ્મતાથી મનના પર્યાયોને જાણી શકે છે તેટલી સૂક્ષ્મતાથી વિશુદ્ધ અવધિજ્ઞાની જાણી શકતો નથી.

વિશુદ્ધિનો આધાર વિષયની ન્યૂનાધિક્તા ઉપર નથી પણ વિષયમાં રહેલી ન્યૂનાધિક સૂક્ષ્મતાઓને જાણવા ઉપર છે.

જેમ ડોઠટરોમાં જનરલ સર્જન બધા ઓપરેશન કરે પણ આંખના કે નાક-કાનના સ્પેશીયાલિસ્ટ માત્ર પોતાના તજજ્ઞ વિષયના જ ઓપ-

રેશન હાથમાં લે, ત્યારે વિષયનો વ્યાપ જનરલ સર્વનનો વધુ કહેવાય પણ સૂક્ષ્મતા કે તજજ્ઞતા તો સ્પેશીયાલિસ્ટની જ વિશેષ ગણાય. તેમ અવધિ કરતા મન:પર્યાય જ્ઞાન વિશુદ્ધિ છે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

-૦- શ્રી નંદીસૂત્રમાં મન:પર્યાય જ્ઞાનના અધિકારમાં દ્રવ્યાદિ ચાર ભેદે આ વિષય ચર્ચેલ છે પણ સ્પષ્ટ સંદર્ભ નથી.

તત્ત્વાર્થ સંદર્ભ

- (૧) અવધિનો વિષય-અધ્યાય-૧ સૂત્ર: ૨૮
- (૨) મન:પર્યાયજ્ઞાનનો વિષય અધ્યાય-૧ સૂત્ર: ૨૯
- (૩) સર્વ દ્રવ્ય પર્યાય સંબંધે અધ્યાય-૧ સૂત્ર: ૩૦

卐

[9] પદ્ય

卐

- (૧) વિશેષતા છે ચાર ચોથા અને ત્રીજા જ્ઞાનમાં શુદ્ધિ વિશેષે જ્ઞાન ચોથે અદ્વયશુદ્ધિ અવધિમાં ક્ષેત્ર નાનાથી લઈને જાણે પુરા લોકને જ્ઞાન ત્રીજું ચોથું અદ્વીત્રિપવર્તી ચિત્તને અવધિ પામે જીવ ચારે ગતિના શુભ ભાવથી જ્ઞાન ચોથું મુનિ પામે ખીજા અધિકારી નથી કેટલાંક પર્યાય સાથે સર્વરૂપી દ્રવ્યને જાણે અવધિ મન:પર્યાય ભાગ તદનન્તો ગ્રહે
- (૨) મનથી ચિંતવેલ સૌ જાણે વિચાર આકૃતિ મન:પર્યાય તે જ્ઞાન થાય અવધિના પછી તે રીતે ક્ષેત્ર ને સ્વામી વિષયોના વડેયતે મન:પર્યાયને એમ અવધિજ્ઞાન ભેદ છે.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્રમાં નિષ્કર્ષ રૂપે સૂત્ર રજના જેવો જ નિષ્કર્ષ તારવી શકાય. જો વિશેષ વિશુદ્ધિ અને અપ્રતિપાત જ્ઞાનની અપેક્ષા હોય તો માનવ ભવ માટે પ્રયાસ કરવો. સ્વાભાવિક પાતળા કષાય અને સરળ જીવન થકી પુન: પુન: માનવ ભવની પ્રાપ્તિ કરી. સંયમ ગ્રહણ કરી.

વિશેષ વિશેષ અપ્રમત્ત ભાવોમાં રહીએ તો જ આવા મનઃપર્યવ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ શકે કે જે કેવળજ્ઞાન અપાવનારું બને—

અહીં ચાર જ્ઞાન સંબંધિ સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું. હવે પાંચમાં કેવળજ્ઞાન માટે શ્રી ભાષ્યકાર મહર્ષિ અહીં કેવળ સૂચના આપે છે.

કેવળજ્ઞાન માટે અધ્યાય દશમાં સૂત્ર પહેલું મુકેલ છે મોહક્ષયાન્ જ્ઞાન દર્શનાવરણન્તરાયક્ષયાચ્ચ કેવલમ્ સૂત્ર દ્વારા કેવળજ્ઞાનતું સ્વરૂપ રજૂ કરેલ છે.

વળી કેવળજ્ઞાનના કોઈ ભેદ છે નહીં એટલે તેના ભેદો રજૂ કરતું સૂત્ર બનાવેલ છે નહીં—અહીં કેવળજ્ઞાનની કોઈ વાત ન કરતા મોક્ષતત્ત્વના પ્રકરણમાં તે સૂત્ર મુક્યું.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧—સૂત્ર : ૨૭

[1] સૂત્રહેતુ

આ સૂત્ર મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાનની વિષય બાબુવાની મર્યાદા રજૂ કરે છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

* મતિ શ્રુતયોર્નિબંધઃ સર્વં દ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્ક

મતિ-શ્રુતયોર્નિબંધઃ સર્વં દ્રવ્યેષુ અ-સર્વં પર્યાયેષુ

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય-વ્યાપાર સર્વં દ્રવ્યોમાં અને [અસર્વં અર્થાત્] કેટલાંક પર્યાયોમાં છે.

卐

[5] શબ્દજ્ઞાન

卐

મતિ-મતિજ્ઞાન [નો]

શ્રુત-શ્રુતજ્ઞાન [નો]

* દ્વિગંબર આમ્નાયમાં આ સૂત્રમાં સર્વં શબ્દ નથી. મતિ શ્રુતયોર્નિબંધો દ્રવ્યેષ્વ સર્વં પર્યાયેષુ

નિવન્ધ પ્રવૃત્તિ અથવા વિષય વ્યાપાર
 સર્વદ્રવ્ય સર્વદ્રવ્યો-બધાં જ દ્રવ્યો (પદાર્થો)
 અસર્વ પર્યાય-કેટલાંક પર્યાયો [માં]

❧

[6] અનુવૃત્તિ

❧

આ સૂત્રમાં કેઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ વર્તતી નથી.

❧

[7] પ્રબોધ ટીકા

❧

મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાનનો વિષયવ્યાપાર સર્વ દ્રવ્યોમાં હોય છે. અર્થાત્ આ બે જ્ઞાન વડે આત્મા સર્વ દ્રવ્યોને જાણે છે.

પરંતુ કેટલાંક પર્યાયોમાં હોય છે. અર્થાત્ આ બે જ્ઞાન વડે આત્મા જે સઘળાં દ્રવ્યોને જાણે છે તે સર્વ દ્રવ્યોને સર્વ પર્યાયપૂર્વક જાણતો નથી પણ કેટલાંક પર્યાયોને જ જાણી શકે છે.

મતિશ્રુત જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સર્વ દ્રવ્યો [દ્રવ્ય એટલે ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ-જીવાસ્તિકાય] અને અસર્વ [કેટલાંક] પર્યાયોમાં હોય છે. અર્થાત્ શ્રુતોપદેશની મદદથી એ બે જ્ઞાનવાળા સર્વ મૂળ દ્રવ્યોને દ્રવ્યાર્થિક દૃષ્ટિથી સમજી શકે છે. પરંતુ આ બંને જ્ઞાનો સર્વ-પર્યાયો વડે તે દ્રવ્યોને જાણી શકતા નથી. અર્થાત્ કેટલાંક પર્યાયોને જાણે છે અને કેટલાંક પર્યાયોને નથી પણ જાણતા.

□ કેટલાંક પર્યાયોને જ જાણે તે કઈ રીતે ?

□ આ રીતે મતિજ્ઞાન અને શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા રૂપી-અરૂપી બધાં દ્રવ્યો જાણી શકાય છે. પણ એમના પર્યાયો તો કેટલાંક જ જાણી શકાય છે. કારણ કે જગતમાં સૌથી વધુ મતિજ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન ગણુધર ભગવંત કે ચૌદપૂર્વીને જ હોય છે.

તીર્થંકર પરમાત્મા જગતના ત્રણે કાળના સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયોને સાક્ષાત્ જુએ છે-જાણે છે. પણ તે ભાવોના અનંતમાં ભાગના ભાવ જેટલા જ શબ્દો હોય છે. સર્વ ભાવો માટેના શબ્દો જ હોતા નથી. જેટલા શબ્દો છે તેનો અનંતમો ભાગ જ તીર્થંકર પરમાત્મા ઉપદેશ દ્વારા બોલી શકે છે.

તીર્થંકર પરમાત્મા જેટલું બોલી શકે છે તે ઉપદેશનો અનંતમો ભાગ જ ગણુધરો દ્વાદશાંગીમાં ગુંથી શકે છે.

આમ દ્વાદશાંગીના અભ્યાસી એવા ચૌદ પૂર્વધર સર્વ દ્રવ્યના અનંતમાં લાગના જ પર્યાયો જાણી શકે છે. પણ જે લાવો કે પર્યાયો દ્વાદશાંગીમાં ગુંથાયા નથી તથા જે લાવો માટે શબ્દો નથી. તે અનંત લાવોને જાણી શકતા નથી. આથી મતિ શ્રુતનો વિષય સર્વ દ્રવ્યો છે પણ સર્વ પર્યાયો નથી.

□ પ્રશ્ન :- મતિજ્ઞાન ઈંદ્રિયો વડે ઉત્પન્ન થાય છે. ઈંદ્રિયો તો માત્ર રૂપી દ્રવ્યોને જ અહંભુ કરે છે. તો મતિજ્ઞાનનો વિષય સર્વ દ્રવ્ય કઈ રીતે હોઈ શકે ?

—૦— મતિજ્ઞાન ઈંદ્રિયોની માફક મન વડે પણ ઉત્પન્ન થાય છે. મન પૂર્વ-અનુભૂત વિષય ઉપરાંત શ્રુત દ્વારા જાણેલા વિષયોનું અર્થાત્ બધાં રૂપી-અરૂપી દ્રવ્યોનું ચિંતન કરે છે. આથી મનોજન્ય મતિ-જ્ઞાનની અપેક્ષાએ બધાં દ્રવ્યોને મતિજ્ઞાનના આદ્ય માનવામાં કાંઈ વિરોધ નથી.

□ પ્રશ્ન :- સૂત્રકારના જણાવ્યાનુસાર મતિ અને શ્રુતજ્ઞાન દ્વારા રૂપી-અરૂપી બધાં દ્રવ્યો જાણી શકાય છે. તો પછી મતિ અને શ્રુતના આદ્ય વિષયમાં કાંઈ ન્યૂનાધિક્તા છે જ નહીં તેમ માનવું પડશેને ?

—૦— દ્રવ્ય રૂપ આદ્યની અપેક્ષાએ તો બંનેના વિષયોમાં ન્યૂના-ધિક્તા નથી. પણ પર્યાય રૂપ આદ્યની અપેક્ષાએ બંનેના વિષયોમાં અવશ્ય ન્યૂનાધિક્તા છે.

બંને જ્ઞાન દ્રવ્યોના પરિમિત પર્યાયોને જ જાણી શકે છે એટલી સમાનતા જરૂર છે. પણ મતિજ્ઞાન વર્તમાનઆહી હોવાથી વર્તમાન પર્યાયોને જ અહંભુ કરી શકે છે. પણ શ્રુતજ્ઞાન ત્રિકાળ આહી હોવાથી ત્રણે કાળના પર્યાયોને અહંભુ કરી શકે છે.

□ પ્રશ્ન :- અવધિ-મન:પર્યાય અને કેવળજ્ઞાનનો વિષય વ્યાપ જણાવવા અલગ સૂત્ર રચવું તો મતિ-શ્રુત માટે એક જ સૂત્ર કેમ ?

—૦— શ્રુતજ્ઞાન મતિપૂર્વક જ થાય છે તેવું પૂર્વે સૂત્રમાં કહ્યું છે. તેથી જેટલાનું શ્રુત થયું તેટલાનું મતિજ્ઞાન હોવાનું જ એટલા માટે બંનેના વિષય જાણવાની શક્તિની સમાનતા દર્શાવવા એક જ સૂત્રમાં બંને જ્ઞાનનો વિષય દર્શાવેલ હોય તેમ જણાય છે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

નંદિસૂત્રમાં સૂત્ર ૩૭ માં મતિજ્ઞાનને દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-લાવથી જણાવ્યું છે. સૂત્ર : ૫૮માં શ્રુતજ્ઞાનને દ્રવ્યાદિ ચાર ભાવે વર્ણવેલ છે. તેના આધારે આ સૂત્રનો ભાવ પ્રતિપાદિત થાય છે. પણ સર્વથા સંગત આગમ સૂત્ર મળેલ નથી.

卐

[9] પદ્ય

卐

- (૧) મતિને શ્રુતજ્ઞાન સર્વે દ્રવ્યને જાણી શકે
સર્વે પર્યાયો નહીં પણ પરિમિત પર્યાયો.
- (૨) છે મર્યાદિત પર્યાયો, મતિને શ્રુતજ્ઞાનના
છતાં રૂપી-અરૂપીમાં તે બંને જ્ઞાન પહોંચતા.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્ર મતિ અને શ્રુતજ્ઞાનની વિષય મર્યાદા જણાવે છે. તેમાં મુખ્ય વાત એ છે કે તે સર્વે દ્રવ્યોને જાણે પણ કેટલાંક પર્યાયોને જ જાણે.

બીજાની તુલનાએ થોડું પણ વિશેષજ્ઞાન કે બુદ્ધિ હોય તો આપણે આપણને જ્ઞાની કે બુદ્ધિશાળી માનીએ છીએ. ત્યાં આ સૂત્ર લાલખતી ધરે છે.

તીર્થંકર પરમાત્માના જ્ઞાનના અનંતમાં ભાગ જેટલા શબ્દો હોય છે. જેટલા શબ્દો છે તેના અનંતમાં ભાગે તે ઉપદેશ દ્વારા ઠહી શકે છે. તે ઉપદેશનો અનંતમાં ભાગ સૂત્રમાં ગુંથાય છે તેટલું જ્ઞાન ચૌદ પૂર્વધર સુધી જ હોય છે.

આ જ તો પુરું એક અંગ જેટલું પણ જ્ઞાન નથી પછી જ્ઞાનનો અહંકાર શા કામનો ?

માટે આ સૂત્ર થકી વિચારવું કે ગમે તેટલું મતિ કે શ્રુત હોય તે પૂર્વ પુરુષ અપેક્ષા એ ન્યૂન જ છે. માટે અભિમાન ન કરવું અને જો સર્વે દ્રવ્ય-પર્યાય જાણવા હોય તો કેવળજ્ઞાન માટે પ્રયત્ન કરવો.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૨૮

- ❧ [1] સૂત્રહેતુ ❧
 અવધિજ્ઞાનનો ગ્રાહ્ય વિષય અથવા અવધિનો વિષય વ્યાપ આ સૂત્ર દ્વારા રજૂ કરાયો છે.
- ❧ [2] સૂત્ર : મૂળ ❧
 રુપિષ્વવધે:
- ❧ [3] સૂત્ર : પૃથક્ ❧
 રુપિષુ-અવધે:
- ❧ [4] સૂત્રસાર ❧
 અવધિ [જ્ઞાનનો વિષય-વ્યાપ અર્થાત્ જાણવાની શક્તિ] રૂપી દ્રવ્યોમાં [અને કેટલાંક પર્યાયોમાં હોય છે,]
- ❧ [5] શબ્દ જ્ઞાન ❧
 રુપિષુ :- રૂપી દ્રવ્યોને વિશે.
 અવધિ :- અવધિ જ્ઞાન [ની શક્તિ]
- ❧ [6] અનુવૃત્તિ ❧
 મતિ શ્રુતયો નિર્દન્યઃ સર્વ દ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ. સૂત્ર થી નિબન્ધઃ અને અસર્વ પર્યાયેષુ એ એ શબ્દની અનુવૃત્તિ અહીં લેવી.
- ❧ [7] પ્રબોધ ટીકા ❧
 આ સૂત્રમાં અવધિજ્ઞાનનો વિષય વ્યાપ જણાવતાં લખે કે—” અવધિજ્ઞાન રૂપિ દ્રવ્યોમાં જ પ્રવર્તે છે. તેમ જ તે સર્વ પર્યાયોમાં નહીં પણ કેટલાક પર્યાયોમાં પ્રવર્તે છે.
 અત્યંત શુદ્ધ અવધિજ્ઞાન હોય તો પણ તે રૂપી દ્રવ્યોને જ જાણી શકે છે. તે દ્રવ્યોના પણ પરિમિત પર્યાયોને જ જાણે છે.— પરમ પ્રકર્ષને પહોંચેલા જે પરમાવધિ જ્ઞાનનું અલોકમાં પણ લોક પ્રમાણુ અસંખ્યાત ખંડોને જોવાનું સામર્થ્ય છે. તે પણ ફક્ત રૂપી અર્થાત્ મૂર્ત દ્રવ્યોને જ જાણે છે. અમૂર્ત દ્રવ્યોને નહીં અને તે રૂપી (મૂર્ત) દ્રવ્યોના પણ સમગ્ર પર્યાયોને જાણી શકતું નથી.

-૦- રૂપી શબ્દ મત્વર્થીય પ્રત્યય વાળો છે. જે નિત્ય રૂપવાળો છે તેને રૂપી કહેવાય છે.

૦ લોકલોકમાં ધર્મ-અધર્મ-આકાશ-પુદ્ગલ-જીવ એ પાંચ દ્રવ્યો છે. [જુઓ અધ્યાય -૫ સૂત્ર-૨] તેમાં એક પુદ્ગલ જ રૂપી દ્રવ્ય છે. [જેને રૂપ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ હોય તે પુદ્ગલ] આ રૂપી દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની જાણે છે. બાકીના ધર્માદિ અરૂપી દ્રવ્યોને અવધિજ્ઞાની જાણી શકે નહીં.

૦ અતીત-અનાગત-વર્તમાનના ઉત્પાદ વ્યય-ક્રોચ્ય રૂપી અનંતા પર્યાયોમાંથી સર્વ પર્યાયોને ન જાણતા તેમાંના કેટલાંક પર્યાયોને જાણે છે.

❧

[8] સંદર્ભ

❧

આગમ સંદર્ભ

ઓહિનાળી જહન્નેળં અળંતાઈં રૂવિ દ્વવાઈં જાળઈ પાસઈ ।
ઉવ્કોસેળં સવ્વાઈં રૂવિદ્વાઈં જાળઈ પાસઈ. નંદિ સૂત્ર-૧૬

❧

[9] પદ

❧

(૧) રૂપીમાં ગતિ અવધિની, પર્યાયની તો અલ્પતા

[ઉત્તરાર્ધ સૂત્ર : ૨૯ માં છે.]

(૨) રૂપી દ્રવ્યો તણા કૈંક, પર્યાયો યોગતિ વિશે.

જાણે છે અવધિજ્ઞાન, વિશાળ ક્ષેત્રી એ રીતે,

❧

[10] નિષ્કર્ષ

❧

અવધિજ્ઞાન રૂપી દ્રવ્યોને જ જાણે છે. અર્થાત્ અરૂપી એવા આત્મ તત્વનું જ્ઞાન અવધિ વડે થઈ શકતું નથી. જ્યાં સુધી અરૂપી એવા આત્માને જાણ્યો નથી ત્યાં સુધી આત્મ વિકાસની સર્વોચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી.

જે આત્મ વિકાસની સર્વોચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી હોય તો કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્તિ જરૂરી છે. કેવળજ્ઞાની જ અરૂપી દ્રવ્યોને જાણે શકે છે. અવધિના જ એક લેહ એવા પરમાવધિને પામનારો આત્મા નિષ્ચયે કેવળજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે.

જે રૂપી દ્રવ્ય સાથે અરૂપી એવા આત્મ તત્વને જાણવો હોય- જાણવો હોય તો સકલ પ્રત્યક્ષ એવા કેવળજ્ઞાન માટે સર્વ પુરુષાર્થ કરવો.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૨૯

❧ [1] સૂત્રહેતુ ❧
મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો ગ્રાહ્ય વિષય અથવા મનઃપર્યાયનો વિષય
વ્યાપ રજૂ કરતું એવું આ સૂત્ર છે.

❧ [2] સૂત્રઃશૂળ ❧
* તદનન્તભાગે મનઃપર્યાયસ્ય

❧ [3] સૂત્રઃપૃથક્ ❧
તદ્ અનન્તભાગે મનઃ પર્યાયસ્ય

❧ [4] સૂત્રસાર ❧
મનઃપર્યાય જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ વિષય વ્યાપાર, રૂપી
દ્રવ્યોના અનન્તમાં ભાગે હોય છે.

❧ [5] શબ્દજ્ઞાન ❧
તદ્ [તસ્ય] તે અવધિજ્ઞાનના
અનન્તભાગે—અનન્તમાં ભાગે
મનઃપર્યાયસ્ય—મનઃપર્યાયજ્ઞાનનો [વિષય]

❧ [6] અનુવૃત્તિ ❧
મતિ શ્રુતયોનિર્બન્ધઃ સર્વ દ્રવ્યેષ્વસર્વપર્યાયેષુ સૂત્રથી નિબન્ધઃ અને
અ સર્વપર્યાયેષુની અનુવૃત્તિ લેવી.
રૂપિહ્વવધેઃ ની અનુવૃત્તિ લેવી.

❧ [7] પ્રબોધટીકા ❧
ઉપરોક્ત સૂત્રઃ૨૮માં કહ્યા મુજબ અવધિજ્ઞાની જે રૂપિ દ્રવ્યોને
બાણે છે [તદ્] તે રૂપી દ્રવ્યોના અનન્તમાં ભાગમાં મનઃપર્યાય જ્ઞાનની
વિષય મર્યાદા પ્રવર્તે છે.

મનઃપર્યાય જ્ઞાની અવધિજ્ઞાનના વિષયના અનન્તમાં ભાગને બાણે
છે. અર્થાત્ મન વડે ચિન્તવાએલા—મનુષ્યલોક પૂરતાં જ સંજ્ઞિ પચે-
ન્દ્રિય પ્રાણીના મનોવર્ગણના પુદ્ગલોને અર્થાત્ તે જ રૂપી દ્રવ્યોને
તથા તે દ્રવ્યોના કેટલાક પર્યાયોને ઘણાં જ સ્પષ્ટ પણે બાણે છે.

* દ્વિગંબર પરંપરામાં મનઃપર્યાયસ્ય ને સ્થાને મનઃપર્યાયસ્ય છે.

અવધિજ્ઞાની રૂપી દ્રવ્યોને આત્માથી સાક્ષાત્ જાણી શકે. તે રૂપી દ્રવ્યોમાં મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેથી અવધિજ્ઞાની તેને પણ જાણે છે. છતાં તે માત્ર મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલોને જ જાણે.

મનઃપર્યાયજ્ઞાની તે મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો કેવી રીતે પરિણત થયા છે? કઈ વસ્તુનો વિચાર કરવામાં ગોઠવાયા છે? જે વસ્તુના વિચાર માટે ગોઠવાયા છે તે વસ્તુના સંબંધમાં વિચાર કરનાર કેવી જાતનો વિચાર કરે છે? શું શું વિચારે છે તે બધું મનઃપર્યાય જ્ઞાની જાણી શકે છે આ રીતે તે વધુ વિશુદ્ધ છે સ્પષ્ટ છે સૂક્ષ્મતર છે અને બહુતર પર્યાયોને જાણે છે.

બાકી સર્વપુદ્ગલ દ્રવ્યોની અપેક્ષાએ મનોવર્ગજ્ઞાના પુદ્ગલો અનંતમાં લાગે છે. એટલે અવધિજ્ઞાન કરતા મનઃપર્યાય જ્ઞાનનો આદ્ય વિષય અનંતમાં લાગે કહ્યો. [વળી લોકને બદલે માત્ર અહીંદ્રિપ ક્ષેત્ર પ્રમાણ કહ્યું. અને સંજ્ઞિ પંચેન્દ્રિય જીવોના જ મનોગત ભાવ લીધા છે.]

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

(૧) સઙ્ગત્થોવા મળપજ્જવણાણ પજ્જવા । ...ઓહિણાણપજ્જવા અણંતગુણા इत्यादि

ભગવતી સૂત્ર શતકે ૮ ઉદ્દેશ ૨ સૂત્ર ૩૨૨

卐

[9] પદ્ય

卐

(પૂર્વાર્ધ-સૂત્ર ૨૮ માં છે)

(૧) તેના અનંતમાં લાગમાં છે મનઃપર્યાય આદ્યતા

(૨) જાગે માત્ર મનુષ્યોમાં મનઃપર્યાય જ્ઞાન તે જાણે માત્ર મનો દ્રવ્ય ક્ષેત્ર તો તેનું ટુંકું છે.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે સુર એટલો જ છે કે મનઃપર્યાયજ્ઞાન અવધિજ્ઞાનના અનંતમાં લાગે જાણે.

અર્થાત્ રૂપી દ્રવ્યોની જાણકારીનો જ આદ્ય વિષય અહીં છે તેથી અરૂપી એવા આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ માટે પૂર્વે સૂત્ર:૨૮માં નોંધેલ નિષ્કર્ષ જ અહીં સમજી લેવો.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૩૦

卐 [1] સૂત્રહેતુ 卐

આ સૂત્ર કેવળજ્ઞાનનો વિષય વ્યાપ જણાવે છે અથવા કેવળ-જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ કયાં થાય છે તેનો ખ્યાલ આપે છે.

卐 [2] સૂત્ર : મૂળ 卐

સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયેષુ કેવલસ્ય

卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐

સર્વ દ્રવ્ય પર્યાયેષુ કેવલસ્ય

卐 [4] સૂત્રસાર 卐

કેવળજ્ઞાનનો વિષય અર્થાત્ તેની પ્રવૃત્તિ સર્વ [બધા જ] દ્રવ્યો અને પર્યાયોમાં છે.

卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐

સર્વ-બધાં સઘળાં.

દ્રવ્ય-[૩પી-અ૩પી બધાં જ] દ્રવ્યો.

પર્યાય- [અવસ્થા]-પર્યાયોમાં-પર્યાયોને વિશે.

કેવલ-કેવળજ્ઞાન [ની]

卐 [6] અનુવૃત્તિ 卐

મતિશ્રુતયો નિબન્ધઃ ૧-૨૭ સૂત્રથી નિબન્ધઃ

卐 [7] પ્રબોધ ટીકા 卐

અત્યાર સુધી જે ચાર જ્ઞાનની વિચારણા કરી તેના કરતા વિશેષતા અને સંપૂર્ણતાને પ્રગટ કરતુ આ સૂત્ર છે.-

-કેમકે આ સૂત્ર દ્વારા સૂત્રકાર કેવળજ્ઞાન અર્થાત્ સંપૂર્ણ જ્ઞાનનો વિષય વ્યાપ જણાવવા થકી લખે છે કે તે સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાયોમાં પ્રવર્તે છે.

કેવળજ્ઞાન-સંપૂર્ણ પદાર્થો જાણનાર છે...સંપૂર્ણ લોક અને અલોકરૂપ વિષયવાળું છે...તેનાથી ઊંચુ કોઈ જ્ઞાન નથી....કેવળજ્ઞાનના વિષય કરતાં બીજું કોઈ પણ જ્ઞેય બાકી રહેતું નથી” એમ શ્રી ભાષ્યકાર મહર્ષિ પોતે જણાવે છે.

આ કેવળજ્ઞાનની વિશેષ ઓળખ આપતા શ્રી લાખ્યકારે લખ્યું-

કેવળ-પરિપૂર્ણ-સમગ્ર-અસાધારણ-નિરપેક્ષ-વિશુદ્ધ-
સર્વભાવ જણાવનાર-લોક અને અલોકમય વિષયવાળું-
અનંત પર્યાયોવાળું છે.....એમ સમજવું.

(૧) કેવળ :- અર્થાત્ એકલું કેવળજ્ઞાન વખતે ખીજ જ્ઞાનો ન હોય.

(૨) પરિપૂર્ણ :- જ્યારે ઉત્પન્ન થાય ત્યારે એકીસાથે સંપૂર્ણ
જ ઉત્પન્ન થાય છે. થોડું થોડું વધતું વધતું ઉત્પન્ન થતું નથી.

(૩) સમગ્ર :- તે સર્વ જ્ઞેયોને જાણે છે.

(૪) અસાધારણ :-આવું જ્ઞાન જગત્માં ખીજું એકે નથી અર્થાત્
આ જ્ઞાન અદ્વિતીય છે.

(૫) નિરપેક્ષ :- સ્વયં પ્રકાશી હોવાથી તેને જરા પણ ખીજી
મઠ્ઠની અપેક્ષા રહેતી નથી.

(૬) વિશુદ્ધ : તેને એક પણ કર્મપરમાણુ જ્ઞાનાવરણીયાદિ કર્મો
આવરી શક્તા નથી કેમકે તમામ [ઘાતી] કર્મોના ક્ષય પછી જ તે
ઉત્પન્ન થાય છે. [અને પછી કદી નાશ ન પામતું]-

(૭) સર્વભાવજ્ઞાપક-જગત્ની સર્વ સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મતમ હકીકત
જણાવવાનું સામર્થ્ય માત્ર કેવળજ્ઞાનમાં છે. કેમકે તે રૂપી-અરૂપી
અથવા મૂર્ત-અમૂર્ત એવા તમામે તમામ દ્રવ્યોને તેમજ
તેના ઉત્પાદ વ્યયદ્રૌવ્ય રૂપ સઘળા પર્યાયોને જાણે છે.

(૮) લોકાલોક વિષય :-કેવળજ્ઞાની જે સઘળાં દ્રવ્યો અને
પર્યાયોને જાણે છે તેમાં માત્ર લોકને જ જાણે છે તેમ નથી. લોક
ઉપરાંત અલોકમાં પણ આ જ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ છે. એટલે લોક અને
અલોક બંને તેની વિષય મર્યાદામાં છે.

(૯) અનંત પર્યાય :- કેવળજ્ઞાની જેમ જીવ-ધર્મ-અધર્મ-
આકાશ-પુદ્ગલ એ પાંચે દ્રવ્યોને જાણે છે તેમ તેના અનંતા પર્યાયોને
પણ જાણે છે. એટલે જ પૂર્વની અસર્વ પર્યાયેષુની અનુવૃત્તિ ન લેતા
અહીં “સર્વ પર્યાયેષુ” એમ સૂત્રકારે કહ્યું છે.

આ રીતે કેવળજ્ઞાનના પર્યાય શબ્દોની સાર્થકતા જણાવી
[કેવળજ્ઞાનનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ અધ્યાય ૧૦ સૂત્ર : ૧માં જોવું]

□ જગતના દરેક પ્રાણીમાં જ્ઞાનની માત્રા હોય છે, તે વાત સર્વ-માન્ય છે—સર્વવિદિત છે. પણ તે જ્ઞાનની માત્રામાં તરતમતા છે.

જ્ઞાનની લઘુતમ કે જઘન્ય માત્રાને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ કહે છે, જે નિગોઠના જીવમાં પણ નિત્ય હોય છે અને જ્ઞાનની ઉત્કૃષ્ટ કે મહત્તમ માત્રા તે સંપુર્ણ જ્ઞાન જે કેવળ જ્ઞાની ભગવંતોને હોય છે.

જગતમાં ત્રણ કાળમાં જેટલા રૂથો સંભવી શકે તે સર્વ દ્રવ્યો અને સર્વ પર્યાયોને જાણનાર કોઈ હોય તો તે માત્ર કેવળજ્ઞાન છે.

□ જેમ આરસીમાં આબેહુબ પ્રતિબિંબ પડે છે. તેમ આત્મામાં ત્રણે કાળના સર્વે પદાર્થો તથા સર્વે ભાવોનું એવું વિલક્ષણ-જ્ઞાનીગમ્ય પ્રતિબિંબ પડે છે. તેથી જ તેને સર્વજ્ઞ કહે છે.

□ મતિ આદિ ચારે જ્ઞાનો ગમે તેટલાં શુદ્ધ હોય તો પણ તે આત્મ-શક્તિના અપૂર્ણ વિકાસ રૂપ છે. તેથી કોઈ એક વસ્તુના સમગ્ર ભાવોને પણ જાણવામાં અસમર્થ હોય છે.

જ્યારે કેવળજ્ઞાન એ આત્મ શક્તિના સર્વોચ્ચ વિકાસ [ઘાતી કર્મ ક્ષય રૂપે] પ્રગટ થાય છે તેથી તેમાં કોઈ અપૂર્ણતા જન્ય ભેદ-પ્રભેદ રહેતા નથી. તેથી જ કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ બધાંજ દ્રવ્યો અને બધાંજ પર્યાયોમાં માનેલી છે.

□ કેવળજ્ઞાન થતાં જ પહેલે સમયે સમગ્ર લોકલોકના ત્રણેય કાળના જે સઘળાંયે ભાવો છે તે ભાસમાન થાય છે. આજ ભાવો બીજા-ત્રીજા કે કોઈપણ સમયે ભાસમાન થાય છે. આત્માની નિર્મળ જ્ઞાન શક્તિ જ એવી હોય છે કે જે કાંઈહોય—જે કાંઈહોઈ શકે તે સર્વેનું તેમાં પ્રત્યેક સમયે પ્રતિબિંબ પડ્યા વિના રહે નહીં—રહેતું પણ નથી. કેવળી ભગવંતોને કેવળ-ઉપયોગ એકધારો—અનંતકાળ સુધી ચાલુ જ હોય છે—કદી પણ વિરામ પામતો નથી.

□ સર્વ શબ્દ સાથે જોડાયેલા દ્રવ્ય અને પર્યાય શબ્દનો ઈતરેતર દ્વન્દ્વ સમાસ થયો છે. સર્વ વિશેષણુ તેથી છુટા પાડતી વખતે બે પદ બન્યા સર્વ દ્રવ્ય અને સર્વ પર્યાય.

વળી દ્રવ્ય અને પર્યાય શબ્દ બે છે છતાં સપ્તમી બહુવચન મુક્યું તે પણ બધાં દ્રવ્યો અને બધાં પર્યાયો એવો અર્થ સૂચવીને જ ઠરાયું છે

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

તં સમાસઓ ચઙ્ચિહ...અહ સચ્ચદ્વવ પરિણામ-ભાવવિણત્તિ
કારણમળતં સાસયમપ્પઙ્ગિવાઈ એગ્ગિહં કેવલ'ણાણં નંદિસૂત્ર : ૨૨

卐

[9] પદ્ય

卐

(૧) દ્રવ્યને પર્યાય સર્વે જાણતા ત્રણે કાળના
જ્ઞાન પંચમ કહ્યું કેવલ, સર્વજ્ઞ સ્વામી તેહના
કોઈથી રોકાય નહીં ને જાય નહીં આઠ્યા પછી
એ જ્ઞાન મળતાં કર્મજરતા મુક્તિ પામે શાશ્વતી.

(૨) એકને જાણતું છે ને સર્વ પર્યાય જાણતું
એક જ સમયે સર્વ કેવળજ્ઞાન તે કહ્યું.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

મતિ આદિ ચારે જ્ઞાન થકી ગમે તેટલું જ્ઞાન થાય તો પણ
અપૂર્ણ છે એ બધામાં “પર” ની જાણકારી પરથી જ્ઞાનીપણું ઓળ-
ખાવ્યું. છતાંયે તે અપૂર્ણ જ રહ્યું.

જ્યારે કેવળ પોતાના એક આત્માને તથા તેના સઘળાં પર્યાયોને
જાણનારો પૂર્ણજ્ઞાની ગણાયો અને સર્વ દ્રવ્ય તથા સર્વ પર્યાયનો
જ્ઞાતા કહેવાયો.

તેથી પ્રત્યેક આત્માએ વિચારણીય વાત આ એક જ છે કે મારું
પોતાનું એકદમ સામર્થ્ય છે અને ત જ્ઞાન અને એશ્વર્ય છે હું પૂર્ણ
જ્ઞાનધન સ્વાધીન આત્મા છું. એમ નકકી કરી સ્વ સાથે એકત્વ અને પર
સાથે વિભક્ત ભાવ કેળવે તો આવી પૂર્ણ જ્ઞાન દશા પ્રગટે.

પૂર્ણ જ્ઞાન દશાના સાધન રૂપ એવા દર્શન-જ્ઞાન ચારિત્રની
આરાધનામાં સદા રત રહેવું.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૩૧

❖ [1] સૂત્રહેતુ ❖
આ સૂત્ર થકી એક જીવને એક સાથે કેટલા જ્ઞાન હોઈ શકે તે વાત રજૂ કરે છે.

❖ [2] સૂત્ર : મૂળ ❖
एकादीनि भाज्यानि युगपदेकस्मिन्नाचतुर्म्य :

❖ [3] સૂત્ર : પૃથક્ ❖
एकादीनि भाज्यानि युगपद् एकस्मिन् आ-चतुर्म्य :

❖ [4] સૂત્રસાર ❖
એક જીવમાં એક સાથે એકથી માંડીને ચાર જ્ઞાન સુધી [એક-બે-ત્રણ કે ચાર જ્ઞાનની] લજના હોય છે. [અર્થાત્ એકથી ચાર જ્ઞાન હોઈ શકે છે.

❖ [5] શબ્દ જ્ઞાન ❖
एकादिनी - એકથી ચાર'લીને-એક બે ત્રણ એક શબ્દનો પ્રથમ અર્થ લીધો છે. एकादि એટલે પ્રથમાદિ સમજવું.

भाज्यानि- લજના હોવી અર્થાત્ સંભાવના કે વિકલ્પ, હોઈ શકે [અને ન પણ હોય].

युगपत् એક સાથે

आ-चतुर्म्य : [આ-સુધી મર્યાદા સૂચવે છે. चतुर-ચાર] ચાર જ્ઞાન સુધી एकस्मिन्- એક જીવમાં-

❖ [6] અનુવૃત્તિ ❖
આ સૂત્રમાં સ્પષ્ટ પણે કોઈ સૂત્રની અનુવૃત્તિ નથી.

❖ [7] પ્રબોધટીકા ❖
મતિ વગેરે જ્ઞાનોમાંથી એક જીવમાં એકી સાથે એકથી માંડીને ચાર જ્ઞાન સુધી ઘટાવી લેવા-

❑ કોઈક જીવમાં મતિ આદિ જ્ઞાનોમાંનું એક જ્ઞાન હોય છે.

❑ કોઈક જીવમાં મતિ આદિ જ્ઞાનોમાંના બે જ્ઞાનો હોય છે.

□ કોઈક જીવમાં મતિ આદિ જ્ઞાનોમાંના ત્રણ જ્ઞાનો હોય છે.

□ કોઈક જીવમાં મતિ આદિ જ્ઞાનોમાંના ચાર જ્ઞાનો હોય છે.

—પરંતુ એક વાત યાદ રાખવી કે શ્રુતજ્ઞાન સાથે મતિજ્ઞાન અવશ્ય હોય જ છે. કેમકે શ્રુત મતિ પૂર્વે એ વાત સૂત્રકારે પૂર્વે સ્વયં કહેલી જ છે.

તેનો અર્થ એ કે શ્રુતજ્ઞાન હોય તેને અવશ્ય મતિજ્ઞાન હોય જ.

પરંતુ મતિજ્ઞાન હોય તેને શ્રુત જ્ઞાન હોય અથવા ન પણ હોય.

□ એક જ્ઞાન :- જ્યારે જીવ નિસર્ગ સમ્યક્ત્વ પામે છે. ત્યારે તુરંત મતિ અજ્ઞાનને બદલે મતિજ્ઞાન ગણાય છે. અને તે વખતે હજુ જ્યાં સુધી શ્રુત કે શાસ્ત્રનો અભ્યાસ ન હોય ત્યાં સુધી શ્રુતાતુસારી શ્રુતજ્ઞાન હોતું નથી. માત્ર મતિજ્ઞાન હોય છે.

○ અથવા કેવળજ્ઞાન જ્યારે હોય ત્યારે તે એકલું જ હોય છે. કેમકે કેવળજ્ઞાન પરિપૂર્ણ હોવાથી એ સમયે અન્ય અપૂર્ણ બીજા જ્ઞાનનો સંભવ નથી.

આ રીતે જીવને માત્ર મતિજ્ઞાન કે માત્ર કેવળજ્ઞાન હોવું તે— એક જ જ્ઞાનની ભજના છે તેમ કહેવાય.

□ બે જ્ઞાન :- જ્યારે જીવને શ્રુતજ્ઞાનના અભ્યાસ સાથે મતિ-જ્ઞાન હોય ત્યારે બે જ્ઞાનની ભજના કહેવાય. અર્થાત્ તેને બે જ્ઞાન હોય છે. પાંચજ્ઞાનમાંથી નિયત સહચારી આ બે જ્ઞાન જ હોય છે.

□ ત્રણ જ્ઞાન :- જીવને એક સાથે ત્રણ જ્ઞાનની ભજના હોય તેવો સંભવ માત્ર અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ હોય છે. તેમાં અવધિજ્ઞાન કે મન : પર્યાય જ્ઞાન વિકલ્પે હોય છે. પણ મતિશ્રુત તો સાથે જ રહેશે. આ રીતે બે વિકલ્પ.

—મતિ શ્રુત અને અવધિજ્ઞાન

અથવા

મતિ શ્રુત અને મન : પર્યાયજ્ઞાન

□ ચારજ્ઞાન :- ચાર જ્ઞાન પણ અપૂર્ણ અવસ્થામાં જ એક સાથે હોય શકે છે—

મતિ-શ્રુત-અવધિ-મન : પર્યાય

આ ચાર જ્ઞાનની [લજના] જીવને એક સાથે હોય શકે.

કેવળજ્ઞાન થતાં બીજા કોઈ જ્ઞાનો રહેતા નથી. [જે ચર્ચા આગળ કરી છે]. તેથી પાંચ જ્ઞાનનો સંલવ એક સાથે નથી.

મતિજ્ઞાન આદિ સાથે કેવળજ્ઞાન હોય કે નહીં ?

અહીં જે પ્રાચીન મત ભેદ છે.

(૧) કેવળજ્ઞાની ભગવંતોને બીજા જ્ઞાનો હોય.

(૨) કેવળજ્ઞાની ભગવંતોને બાકીના જ્ઞાનો ન હોય.

બંને મત સંબંધિ જુદા જુદા આચાર્યો જે મત દર્શાવે છે તે અહીં રજૂ કરેલ છે.

(૧) બીજા જ્ઞાન સાથે કેવળજ્ઞાન હોય છે. છતાં કેવળજ્ઞાનની મહત્તા કઈ રીતે ?

(૧) બીજા જ્ઞાનો સાથે કેવળજ્ઞાન હોય છે. પરંતુ કેવળજ્ઞાનને લીધે બીજા બધા ઝાંખા પડી જવાથી ઈન્દ્રિયોની માફક નકામા થઈ પડે છે.

(૨) જેમ ખુદ્દા આકાશમાં સૂર્ય ઉગે ત્યારે તેનું તેજ ઘણું હોવાથી સૂર્યના તેજમાં દબાઈ ગયેલા અગ્નિ-મણિ-ચંદ્ર-નક્ષત્ર વગેરે તેને પ્રકાશી શકતા નથી, તેમ કેવળજ્ઞાનની પ્રભામાં બીજા જ્ઞાનો પ્રકાશી શકતા નથી.

(૨) કેવળી ભગવંતને માત્ર કેવળજ્ઞાન જ હોય—

(૧) “અપાય અને સદ્દ્રવ્યઃ” તે મતિજ્ઞાન. તે પૂર્વક શ્રુતજ્ઞાન થાય. વળી અવધિ અને મનઃપર્યાય જ્ઞાન રૂપિ દ્રવ્યોમાં પ્રવર્તે છે. માટે આ ચારે ચ જ્ઞાનો કેવળી ભગવંતોને હોતા નથી.

(૨) મતિ જ્ઞાનાદિક ચારેયનો ઉપયોગ અનુક્રમે હોય છે. એકી સાથે હોતો નથી. પરંતુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન અને સંપૂર્ણ દર્શન યુક્ત કેવળી ભગવંતોને બીજા કોઈપણ જાતની મદદ વિના એકી સાથે સર્વ પદાર્થોને જાણી લેનારા કેવળજ્ઞાન અને કેવળ દર્શનમાં એક એક સમયને આંતરે ઉપયોગ હોય છે. અર્થાત્ એક સમયે જ્ઞાન—એક સમયે દર્શન એમ અનુક્રમે પ્રવર્તે છે. તેથી કેવળજ્ઞાન થયા પછી અન્ય કોઈ જ્ઞાનનો ઉપયોગ રહેતો નથી.

(૩) પ્રથમનાં ચાર જ્ઞાન જ્ઞાનાવરણીય ઠમ્ભના ક્ષયોપશમથી

ઉત્પન્ન થયેલા હોય છે અને કેવળ જ્ઞાન ક્ષયથી જ ઉત્પન્ન થાય છે. તેથી કેવળજ્ઞાનીને ખીજાં જ્ઞાનો હોતાં નથી.

□ બે-ત્રણ અથવા ચાર જ્ઞાનોનો એકી સાથે સંલવ ઠહ્યો છે. તે શક્તિની અપેક્ષાએ-પ્રવૃત્તિ અપેક્ષાએ નહીં.

જેમકે મતિ અને શ્રુત એ બે જ્ઞાન વાળો હોય કે અવધિ આદિ ત્રણ જ્ઞાનવાળો કે ચાર જ્ઞાનવાળો આત્મા હોય-

પરંતુ જ્યારે મતિજ્ઞાનનો ઉપયોગ વર્તતો હોય કે તેની પ્રવૃત્તિ હોય ત્યારે શ્રુતની શક્તિ હોવા છતાં શ્રુતનો ઉપયોગ હોતો નથી. અવધિની શક્તિ છતાં અવધિનો ઉપયોગ હોતો નથી.

એ જ રીતે શ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સમયે મતિ-અવધિ કે મનઃ પર્યાયના વિષયમાં આત્મા પ્રવૃત્ત થતો નથી.

એક આત્મામાં એકી સાથે વધુમાં વધુ ચાર જ્ઞાન શક્તિઓ હોય તો પણ એક સમયમાં કોઈ એક જ શક્તિ પોતાના વિષયમાં પ્રવૃત્ત થાય છે. તે સમયે અન્ય શક્તિઓ નિષ્ક્રિય રહે છે.

□ મતિ-શ્રુત સાથે હોવા છતાં એકલા મતિનો ઉદ્દેશ્ય કેમ ?

શબ્દ રૂપ શ્રુતની અપેક્ષા એ કેવળ મતિજ્ઞાન હોઈ શકે છે. એકેન્દ્રયાદિ જીવોને સૂક્ષ્મ શ્રુત હોવા છતાં અક્ષર બોધ રૂપ શ્રુત ન હોય.

અથવા વિશિષ્ટ શાસ્ત્ર રૂપ કે સમ્યક્ શ્રુતની અપેક્ષાએ એકલા મતિજ્ઞાનનો નિર્દેશ કર્યો છે—

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

જે ગાળી તે અત્યેગતિયા, દુગાળી અત્યેગતિયા, તિણાળી અત્યેગતિયા ચડણાળી અત્યેગતિયા, ઇગાળી ।

જે દુગાળી તે નિયમા આમિણિવોહિયણાળી સુચણાળી ય, જે તિણાળી તે આમિણિ વોહિયણાળી સુતણાળી ઓહિણાળી ય, અહવા આમિણી વોહિય-ણાળી સુચણાળી મળપજ્જવણાળી ય, જે ચડણાળી તે નિયમા આમિણીવોહિય-ણાળી સુતણાળી ઓહિણાળી મળપજ્જવણાળી ય, જે ઇગાળી તે નિયમા કેવલણાળી

જીવાભિગમ સૂત્ર પ્રતિપત્તિ-૧ સૂત્ર ૪૧.

ભગવતી સૂત્ર શતકે ૮ ઉદ્દેશો-૨ સૂત્ર ૩૧૭.

卐

[9] પદ

卐

- (૧) મતિ શ્રુત વળી અવધિજ્ઞાને, જ્ઞાન ચોથું મેળવે,
એક જીવને એક કાળે, જ્ઞાન ચારે સંભવે,
પાંચ જ્ઞાનો એક સાથે, જીવ કદીયે ન પામતાં,
તત્ત્વવેદી તત્ત્વ જ્ઞાને સરસ અનુભવ ભાવતા
- (૨) એકી સાથે જીવને એકથી ચાર જ્ઞાન
એકાત્મામાં પામતા તે સંગસ્થાન,
નાકો જીવે લાઘતા તે પાંચ જ્ઞાન,
તેથી વિશ્વે રહે ચાર વિકલ્પ જ્ઞાન.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્ર પાંચ જ્ઞાનના અનુસંધાન રૂપે હોવાથી કોઈ અલગ
નિષ્કર્ષ તારવેલ નથી.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૩૨

卐

[1] સૂત્રહેતુ

卐

આ સૂત્રમાં મતિ-શ્રુત અને અવધિજ્ઞાનની વિપરીતતા અર્થાત્
અજ્ઞાનતાતું સ્વરૂપ જૂઠું કરેલ છે.

卐

[2] સૂત્ર : મૂળ

卐

મતિ શ્રુતાવધયો વિપર્યયઞ્ચ

卐

[3] સૂત્ર : પૃથક્

卐

મતિ શ્રુત - અવધયઃ વિપર્યયઃ ચ

卐

[4] સૂત્રસાર

卐

મતિજ્ઞાન-શ્રુત જ્ઞાન અને અવધિજ્ઞાન વિપર્યય અર્થાત્
વિરુદ્ધ રૂપે પણ હોય છે. (મતિ-શ્રુત અને અવધિ ત્રણે
જ્ઞાન છે. તેમ અજ્ઞાન પણ હોઈ શકે તેને મતિ અજ્ઞાન-
શ્રુત અજ્ઞાન અને વિભંગજ્ઞાન કહે છે.

❧

[5] શબ્દજ્ઞાન

❧

૦ મતિ શ્રુત અવધિ—મતિ જ્ઞાન શ્રુતજ્ઞાન અવધિજ્ઞાન [ત્રણે વિશે પૂર્વે કહેવાઈ ગયું છે.]

૦ વિપર્યય—વિપરિત—અજ્ઞાનરૂપ.

૦ ચ — અપિ ના અર્થમાં છે [વિપર્યયઃ ચ અર્થાત્ વિપરિત પણુ હોય છે.]

❧

[6] અનુવૃત્તિ

❧

આ સૂત્રમાં કોઈ પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ આવતી નથી.

❧

[7] પ્રબોધ ટીકા

❧

અહીં મતિ—શ્રુત અને અવધિ માટે તે વિપર્યય હોય છે તેમ સૂત્રમાં કહી લાભ્યમાં પૂજ્ય ઉમાસ્વાતિજી જણાવે છે કે—

જ્ઞાન અને અજ્ઞાન એ સ્વરૂપે હોય છે.

જ્ઞાનથી વિરુદ્ધ તે અજ્ઞાન.

અહીં લાભ્યકાર મહર્ષિ એક શંકા દર્શાવી તેનું સમાધાન કરે છે—જો જ્ઞાન તે જ અજ્ઞાન એવું કહેશે તો છાયડો અને તડકો તથા ઠંડુ અને ઉતું તેની માફક પરસ્પર અલ્યન્ત વિરુદ્ધ વાત થશે તેનું શું ?

એ જ્ઞાનો મિથ્યાદર્શનથી જોડાયેલા હોવાથી વિપરીત જાણનારા છે માટે તે અજ્ઞાન રૂપ છે તેથી તેને મતિ અજ્ઞાનશ્રુત અજ્ઞાન અને [અવધિ—અજ્ઞાન] વિભંગ જ્ઞાન કહ્યા છે.

□ અજ્ઞાન શબ્દનો ભાવ શો ?

અહીં અજ્ઞાન શબ્દ ન જ્ઞાન ક્ષતિ અજ્ઞાન એવા નહ્ય સમાસ વાળો નથી. અર્થાત્ જ્ઞાનનો અભાવ જણાવતો નથી. પણુ “વિપરિત જ્ઞાન” એવો અર્થ જણાવે છે.

આધ્યાત્મિક દષ્ટિએ વસ્તુના ચથાર્થ બોધ ને જણાવે તેને જ જ્ઞાન કહ્યું છે પરિણામે વિપરીત બોધ કરાવનાર બાહ્ય દષ્ટિએ જ્ઞાન અવશ્ય કહેવાય છતાં આત્માને મોક્ષ માર્ગે સહાયક ન હોવાથી તેને અજ્ઞાન જ ગણેલ છે (મિથ્યા દષ્ટિના મતિ—શ્રુતિ—અવધિ એ ત્રણે જ્ઞાનાત્મક પર્યાયો અજ્ઞાન જ છે) વસ્તુનો ચથાર્થ બોધ થવો એ જ જ્ઞાન છે.

□ વસ્તુનો યથાર્થ બોધ ક્યારે થાય ?

જ્યારે મિથ્યાત્વ મોહનો ઉદય હોય ત્યારે વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થતો નથી. વિપરિત બોધ જ થાય છે. એથી મિથ્યાદષ્ટિના મતિ-શ્રુત અને અવધિ એ ત્રણે જ્ઞાન વિપરિત અર્થાત્ અજ્ઞાન રૂપ જ છે.

જ્યારે મિથ્યાત્વ મોહનો નાશ થાય અને સમ્યગ્દર્શન ગુણ પ્રગટે ત્યારે સમ્યગ્દર્શનના પ્રભાવથી વસ્તુનો યથાર્થ બોધ થાય છે. મતિ-શ્રુત-અવધિ ત્રણે જ્ઞાન, જ્ઞાન સ્વરૂપ બને છે.

□ યથાર્થ બોધની વિવક્ષા શું ?

અહીં યથાર્થ બોધનો અર્થ પ્રમાણુ શાસ્ત્રની દષ્ટિએ નથી કર્યો પણ અધ્યાત્મ શાસ્ત્રની દષ્ટિએ કર્યો છે. પ્રમાણુ શાસ્ત્રની દષ્ટિએ તો સમકિર્તી આત્માને પણ અયથાર્થ બોધ છે તેવું ઘટી શકશે.

જેમ દોરડું છે તેમાં દોરડાનું જ્ઞાન એ યથાર્થ બોધ છે પણ સાપનું જ્ઞાન થાય તો તે અયથાર્થ છે. કારણ કે ત્યાં સાપ નથી. અરે ! કદાચ પીળી વસ્તુ જુએ ત્યારે આ પીતળ છે કે સોનું ? તેવો સંશય પણ અયથાર્થ બોધ જ છે.

પ્રમાણુ શાસ્ત્ર પ્રસિદ્ધ આવો અયથાર્થ બોધ સમ્યગ્દર્શન વાળાને પણ હોઈ શકે. પણ અહીં તેની વિવક્ષા કરી નથી. અહીં તો મોક્ષ-માર્ગમાં સહાયક બોધને યથાર્થ બોધ કહ્યો છે અને સમ્યગ્દર્શન યુક્ત જ્ઞાન મોક્ષમાર્ગમાં સહાયક રહેવાનું માટે તે બોધ યથાર્થ બોધ કહ્યો.

મિથ્યાદષ્ટિનું જ્ઞાન પુદ્ગલ પોષણમાં છે આથી લૌકિક દષ્ટિ એ તે ઉચ્ચ ગણાતું હોવા છતાં અજ્ઞાન છે. પણ સમ્યગ્દર્શન વાળો જ્ઞાનનો ઉપયોગ આત્મવિકાસમાં કરે છે માટે તેનો બોધ યથાર્થ બોધ કહ્યો.

આ ઉપરાંત સમ્યક્ત્વયુક્ત જીવ ને આધ્યાત્મિક વિષયમાં પણ ક્યારેક સંશય કે વિપર્યય થાય તે સંભવ છે. પણ તેની શ્રદ્ધા મજબૂત હોવાથી સમ્યગ્દર્શનને કારણે સત્યની જિજ્ઞાસા હોવાથી કાં તો સત્યા સત્યનો નિર્ણય કરશે. અથવા “મેં જાણ્યું તે જ સાચું” એવા આભિપ્રાયિક મિથ્યાત્વને બદલે સર્વજ્ઞ પરમાત્માએ કહ્યું તે સત્ય છે એ વાતની શ્રદ્ધાવાળો જ હશે માટે તેની બોધ યથાર્થ કહ્યો.

વ્યવહાર ભાષામાં કહીએ તો જીવ બે પ્રકારના. મોક્ષાભિમુખ અને

સંસારાભિમુખ. મોક્ષાભિમુખ આત્મામાં સમભાવની માત્રા અને આત્મ-વિવેક હોય છે. તેથી તે જ્ઞાનનો ઉપયોગ હેયોપાદેય પૂર્વક કરે છે. વળી સમભાવની પુષ્ટિ કરે છે માટે તેને યથાર્થ બોધ ગણ્યો.

સંસારાભિમુખ આત્મા પોતાના જ્ઞાનનો ઉપયોગ સંસાર વાસના પુષ્ટિ માટે કરે છે. માટે તેનો બોધ યથાર્થ બોધ ગણેલ નથી.

આ એક જ સૂત્ર થકી જ્ઞાનો પ્રમાણ ભૂત અને [પ્રમાણ ભાસ] વિપર્યય પણ હોવાનો સંભવ છે તે જણાવી દીધું.

❧

[8] સંદર્ભ

❧

આગમ સંદર્ભ

અગાળ પરિણામેળ' મંતે કતિવિવે પળ્ણત્તે ગોયમા ! તિવિહે પળ્ણત્તે તં જહા મહઅગાળ પરિણામે, સુચઅગાળ પરિણામે, વિમંગળાળ પરિણામે.

પ્રજ્ઞાપના પદ ૧૩/૭

અવિસેસિયા મઈ મહનાળં ચ.... અવિસેસિયં સુચં સુચનાળં ચ સુચ અન્નાળં ચ...

નંદિસૂત્ર: સૂત્ર ૨૫

૦ અન્નાળ કિરિતા તિવિધા પન્નત્તે તં જહા મતિ અન્નાળ કિરિયા સુત્ત અન્નાળ કિરિયા વિમંગ અન્નાળ કિરિયા.

સ્થાનાંગ સૂત્ર સ્થાન-૩ ઉદેશ ૩ સૂત્ર ૧૮૭

અન્ય ગ્રંથ સંદર્ભ

(૧) શ્રી વિશેષાવશ્યક સૂત્ર ગાથા ૩૨૬ થી ૩૩૨ મતિ અજ્ઞાન નિરૂપણ

❧

[9] પદ

❧

- (૧) મતિ શ્રુત અવધિ એ ત્રણ અજ્ઞાન રૂપે થાય છે મતિ શ્રુતને અજ્ઞાનને વિભંગ એમ બોલાય છે
- (૨) અવધિ ને મતિ શ્રુત ત્રણ અજ્ઞાન છે કહ્યાં અનાત્મદષ્ટિને આત્મદષ્ટિ અજ્ઞાન જ્ઞાનમાં

❧

[10] નિષ્કર્ષ

❧

આ સૂત્રની વિશેષ સમજ સૂત્ર:૩૩માં પણ આપી છે તેથી સૂત્ર: ૩૨ અને સૂત્ર ૩૩માં સંયુક્તપણે નિષ્કર્ષ રજૂ કરેલ છે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૩૩

“સમ્યગ્દર્શનથી જોડાયેલા હોય ત્યારે મત્યાદિ ત્રણ જ્ઞાન છે અને તેથી વિપરીત હોય તો તે ત્રણેય જ્ઞાન અજ્ઞાન છે” એમ પૂર્વ સૂત્રમાં જણાવ્યું પણ ભવ્ય કે અભવ્ય મિથ્યાદષ્ટિઓ પણ ઈન્દ્રિયોની મદદથી સ્પર્શોદિ વિષયોને અવિપરીત રીતે બરાબર જાણે છે. સ્પર્શને સ્પર્શ તરીકે, રસને રસ તરીકે...એ રીતે પાંચે ઈન્દ્રિયોના વિષયને ઓળખાવે છે તો પછી તેને વિપરીત જ્ઞાન કેમ કહેવાય ?

❧ [1] સૂત્રહેતુ ❧

આ સૂત્ર ઉપરોક્ત પ્રશ્નનો ઉત્તર આપે છે અર્થાત્ મિથ્યાદષ્ટિના ત્રણ જ્ઞાન વિપરીત કેમ કહ્યાં ? તે જણાવવાનો આ સૂત્રનો હેતુ છે.

❧ [2] સૂત્ર : મૂળ ❧

સદસતોરવિશેષાદ્ યદ્દંછોપલઙ્ઘેરુન્મત્તવત્

❧ [3] સૂત્ર : પૃથક્ ❧

સત્-અસતોઃ અવિશેષાત્ યદ્દંછા ઉપલઙ્ઘેઃ ડન્મત્તવત્

❧ [4] સૂત્રસાર ❧

સત્ અને અસત્નો તફાવત સમજી શકતા ન હોવાથી ગાંડાની માફક મરજી પ્રમાણે [અર્થ કરવાથી મતિ આદિ જ્ઞાન અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.]

❧ [5] શબ્દજ્ઞાન ❧

સત્-વાસ્તવિકતા અથવા સત્ પદાર્થ
અસત્-અવાસ્તવિકતા અથવા અસત્ પદાર્થ
અવિશેષાત્-તફાવત રહિત [લેદ ન જાણતા]

યદ્દંછા-ઉપલઙ્ઘિ-વિચારશૂન્ય-ઉપલઙ્ઘિના કારણથી અર્થાત્ મરજી પ્રમાણે.

ડન્મત્તવત્-ગાંડાની જેમ

❧ [6] અનુવૃત્તિ ❧

મતિશ્રુતાવધયો વિપર્યયશ્ચ.

卐

[7] પ્રબોધ ટીકા :

卐

પૂર્વસૂત્રના અંતે પ્રશ્ન કર્યો કે સ્પર્શ-રસ વગેરે જ્ઞાન સમ્યગ્-દર્શનીકે મિથ્યાદષ્ટિવાળા બંનેને સમાન હોય છે તો પછી આ જ્ઞાન ને અજ્ઞાન કેમ કહ્યું? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતા આ સૂત્રના લાભ્ય થકી ખુલાસો કરે છે-

જેમ કોઈ ગાંડો માણસ [ઉન્મત થયેલો માણસ] કર્મોના ઉદયથી તેની ઈન્દ્રિયો ખામીવાળી હોવાને લીધે ખરી વસ્તુ સ્થિતિ-[વાસ્તવિકતા કે સત્ પદાર્થ]ને જાણી શકતો નથી તે ગાયને ઘોડો કે ઘોડાને ગાય એમ કહી દે છે. સોનાને ઢેકું કે ઢેકાંને સોનું પણ ધારે છે.

આ પ્રમાણેની વિપરીત ધારણાઓને કારણે તેને જેમ અજ્ઞાન જ કહે છે તેમ-વિપરીત રીતે ધારણા કરનારને અજ્ઞાન જ હોય છે. અર્થાત્ મિથ્યાદર્શનથી જેની ઈન્દ્રિયો અને બુદ્ધિ ઘેરાઈ ગયેલી હોય તેના મતિશ્રુત અને અવધિ અજ્ઞાનરૂપ હોય છે.

આ અજ્ઞાન ને અપ્રમાણ કે અસમ્યગ્ [મિથ્યા] જ્ઞાન પણ કહે છે. સૂત્રકારે તેને માટે વિપર્યય [જ્ઞાન] શબ્દ પણ વાપરેલ છે.

મિથ્યાદષ્ટિ :- સત્ ને અસત્ કહે અને અસત્ ને સત્ કહે. કોણ સત્ છે અને કોણ અસત્ છે? કેમ સત્ કે અસત્ છે, વગેરે વિશેષતાઓ સમજી શકતો નથી.

સર્વજ્ઞ ભગવંત જણાવે છે કે પ્રત્યેક વસ્તુ સ્વ-રૂપે સત્ છે અને પર-રૂપે અસત્ છે. દરેક વસ્તુ સ્વ-દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ ભાવની અપેક્ષાએ સત્-વિદ્યમાન છે અને પર દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ અસત્-અવધિમાન છે.

સુપ્રસિદ્ધ અને વારંવાર કહેવાતા ઘડાના દષ્ટાંતને જોઈએ.

જેમ-અમઠાવાદનો શિયાળામાં બનેલો લાલ રંગ માટીનો એક ઘડો છે-તે-માટીરૂપ સ્વ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ સત્ છે પણ સુતરરૂપ પર દ્રવ્યની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

અમઠાવાદ રૂપ સ્વક્ષેત્રની અપેક્ષાએ સત્ છે અને મુખઈ રૂપ પરક્ષેત્રની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

શિયાળારૂપ સ્વકાલની અપેક્ષાએ સત્ છે અને ઉનાળારૂપ પર કાલની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

લાલરંગ રૂપ સ્વભાવ [પર્યાય]ની અપેક્ષાએ ઘડો સત્ છે પણ કાળા રંગરૂપ પરભાવની અપેક્ષાએ અસત્ છે.

□ આ રીતે પ્રત્યેક પદાર્થમાં સત્ત્વ કે અસત્ત્વ, નિત્યત્વ કે અનિત્યત્વ, સામાન્ય કે વિશેષાદિ ધર્મો હોવા છતાં મિથ્યાદ્રષ્ટિ અમુક વસ્તુ સત્ જ છે કે અમુક વસ્તુ અસત્ જ છે... એવા એકાંત રૂપે એકાદ ધર્મનો સ્વીકાર કરી અન્ય ધર્મનો અસ્વીકાર કરે છે. આથી તેનું જ્ઞાન-અજ્ઞાન સ્વરૂપ છે.

સારાંશ રૂપે એમ પણ કહી શકાય કે ઉન્માદના કારણે જેમ સત્ય-અસત્યનો તક્ષાવત જાણી શકતા નથી. આથી તેનું સાચુ જૂઠું બધું જ્ઞાન વિચાર શુન્ય અથવા અજ્ઞાન જ કહેવાય તેમ મિથ્યાદ્રષ્ટિ કે સંસારાભિમુખ આત્મા ગમે તેટલા અધિક જ્ઞાનવાળો હોય તો પણ આત્મિક વિષયમાં આંધળો હોવાથી એનું બધું લૌકિક જ્ઞાન આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ અજ્ઞાન જ છે. કેમકે તેનું વિશાળ જ્ઞાન સાંસારિક વાસનાની પુષ્ટિમાં જ વપરાશે.

જે જ્ઞાનમાં વિપર્યય થતો ન હોય તો જગત્માં બધાં મોક્ષાભિલાષી જ રહે અથવા કયાંય મત-મતાંતર કે ગેરસમજ કે ભૂલ થવાનું બને જ નહીં બધાં બધી વસ્તુને સમરૂપે જ સ્વીકારે અથવા સત્ય વાત સમબતા ભૂલ છોડી જ દે. પણ તેમ બનતું નથી માટે જ્ઞાનમાં વિપર્યયતા છે તે ચોક્કસ છે માટે જ તે અજ્ઞાન છે.

મોક્ષમાર્ગના ત્રણ સાધનો

- સમ્યગ્દર્શન વિશે સૂત્ર ૮ સુધીમાં કહેવાયું.
- સમ્યગ્જ્ઞાન વિશે આ સૂત્ર સુધીમાં કહ્યું.
- સમ્યગ્ચારીત્ર વિશે અધ્યાય : ૯ માં કહેશે.

પૂર્વે સૂત્ર ૫ માં પ્રમાણનયૈરધિગમઃ કહ્યું. પ્રમાણ એટલે જ્ઞાન તેની ચર્ચા કરી હવે એ સૂત્રમાં નયને જણાવે છે.

卐

[8] સંદર્ભ

卐

આગમ સંદર્ભ

સે કિં તં મિચ્છાસુયં ? જં ઇમં અણ્ણાણિં હિં મિચ્છાદિટ્ટહિં
સચ્છંદં બુદ્ધિં મહિં વિગાપ્પિઅં ઇત્યાદિં । નંદિ સૂત્ર : ૪૨

❧

[9] પદ્ય

❧

- (૧) ખોટા ખરાનો ભેદ ન લે વિના વિચારે આચરે
જેમ ગાંડાની પ્રવૃત્તિ તેમ તેહ અજ્ઞાની કરે.
(૨) હોય જ્યારે ત્રણે જ્ઞાન નહિં આત્મા વિમુખ જ્યાં
ત્યારે ગણાય અજ્ઞાન જ્ઞાને આત્માભિમુખતા

❧

[10] નિષ્કર્ષ

❧

આ સૂત્રમાં જણાવ્યાનુસાર મિથ્યાદષ્ટિ જીવ સત્ અને અસત્નો ભેદ જાણતો નથી તેથી નિષ્કર્ષ એ લઈ શકાય કે પ્રત્યેક મોક્ષાભિલાષી જીવે પહેલા સત્ અને અસત્નું યથાર્થ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા અને વિવેક જાળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ.

અથવા તો તેના પાયારૂપ એવી પૂર્ણ શ્રદ્ધા કેળવવી જોઈએ. કેમકે સમ્યગ્દર્શનીનું જ્ઞાન સમ્યગ્ ગણ્યું છે.

વળી ૩૧ સૂત્ર સુધી અસ્તિ પણાને સૂચવે છે. જ્યારે આ જે સૂત્ર નાસ્તિ પણાને જણાવે છે. મતલબ કે આ જે સૂત્ર પરિહાર પણું જણાવે છે. તેથી આદરવા યોગ્ય વસ્તુ આદરી અને છોડવા યોગ્ય વસ્તુનો પરિહાર કરી સત્ અને અસત્ના ભેદના જ્ઞાનથી મિથ્યાજ્ઞાન ટાળવું.

જ્ઞાનના ભેદો માટે શ્રીનંદિસૂત્રાનુસાર ભેદો જાણવા પરિશિષ્ટ જોવું.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

અધ્યાય : ૧ સૂત્ર : ૩૪

❧

[1] સૂત્રહેતુ

❧

આ સૂત્ર થકી સૂત્રકાર નયોતું નિરુપણ કરે છે એ રીતે પ્રમાણન-નયૈરધિગમ : સૂત્રમાંના નય શબ્દનું સ્વરૂપ સ્વયં સ્પષ્ટ કરે છે-

❧

[2] સૂત્ર : મૂળ

❧

નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહારજુ સૂત્ર શબ્દા નયા :

卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐

* નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહાર ઋજુસૂત્ર શબ્દાઃ નયા :

卐 [4] સૂત્રસાર 卐

નૈગમ-સંગ્રહ-વ્યવહાર-ઋજુ સૂત્ર અને શબ્દ એ પાંચ નયો છે.

卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐

[લાભ્યકાર મહર્ષિના જણાવ્યા મુજબ]

નૈગમનય-નિગમ એટલે દેશ. જુદા જુદા દેશોમાં જે જે શબ્દો બોલાય છે. તેઓના અર્થો અને શબ્દાર્થોનું જ્ઞાન તે.

સંગ્રહનય-પદાર્થોના સર્વ દેશ અને એક દેશનો સંગ્રહ જે શબ્દોથી જણાય તે.

વ્યવહાર નય-જે શબ્દોથી સામાન્ય લોકો જેવું લગભગ ઉપચાર રૂપ અને ઘણા જોયોવાળું જ્ઞાન થાય તે.

ઋજુસૂત્ર નય-વર્તમાનકાળે વિદ્યમાન પદાર્થને જ પદાર્થ તરીકે ઠહેવાય અને જણાય તે.

શબ્દનય-જેવો અર્થ તે પ્રમાણે જે શબ્દો વડે ઠહેવાય તે.

[નોંધ :-પૂર્વ સૂત્ર ૧ : ૬ માં શબ્દજ્ઞાનમાં નય નો અર્થ અને પ્રબોધ ટીકામાં નયના ભેદોની સમજ આપેલી છે અને સૂત્ર ૧ : ૩૫માં વિસ્તારથી આપી છે.]

卐 [6] અનુવૃત્તિ 卐

આ સૂત્રમાં કોઈ પૂર્વસૂત્રની અનુવૃત્તિ આવતી નથી.

卐 [7] પ્રબોધટીકા 卐

(૧) શ્રી લાભ્યકાર મહર્ષિએ કોઈ વિશેષ લાભ્ય બનાવેલ નથી.

(૨) સામાન્ય સમજ તથા નયના બધાં ભેદો પૂર્વે સૂત્ર ૧ : ૬ માં નોંધાયેલા જ છે. એટલે નયનો અર્થ તથા પ્રકારો ફરીથી અહીં નોંધેલ નથી.

(૩) નયના ભેદોની વિસ્તૃત સમજ સૂત્ર ૧:૩૫માં આપવાની છે-શ્રી લાભ્યકારે પણ તેમજ કરેલ છે. તેથી અહીં તેનું અનુસરણ કર્યું છે. માટે પ્રબોધટીકા સૂત્ર : ૧ : ૬ તથા ૧:૩૫ જેવા

* દિગંબર આમનાય મુજબ અહીં નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહારજુ સૂત્ર શબ્દ સમમિરુદ્ધૈવમ્ભૂતા નયા : સૂત્ર છે.-જેમાં સમલિરુદ્ધ-એવંભૂત બે વધારે છે.

卐 [8] સંદર્ભ 卐
સંયુક્ત પણે સૂત્ર ૧ : ૩૫માં છે.

卐 [9] પદ 卐
સંયુક્ત પણે સૂત્ર ૧ : ૩૫માં છે.

卐 [10] નિબંધ 卐
સંયુક્ત પણે સૂત્ર ૧ : ૩૫માં છે.

- □ - □ - □ - □ - □ - □ -

અધ્યાય-૧ સૂત્ર : ૩૫

卐 [1] સૂત્રહેતુ 卐
સૂત્ર : ૩૪માં જે નયના પાંચ મુખ્ય લેહો પ્રસ્તુત કર્યા છે તેના પેટા લેહોને જણાવવા માટે સૂત્રકારે આ સૂત્ર અલગ બતાવેલ છે.

卐 [2] સૂત્ર : મૂળ 卐
આઠ શબ્દ દ્વિ ત્રિ મેદૌ

卐 [3] સૂત્ર : પૃથક્ 卐
આઠ શબ્દ દ્વિ-ત્રિ મેદૌ

卐 [4] સૂત્રસાર 卐
પ્રથમનો [નૈગમનયના] બે લેદ છે અને શબ્દનયના ત્રણ લેદ છે. [દેશ પરિપેક્ષી-સર્વ પરિપેક્ષી] [શબ્દના સાંપ્રત-સમલિરૂદ અને એવંભૂત ત્રણ લેદ છે]

卐 [5] શબ્દજ્ઞાન 卐
આઠ- પહેલું અથવા પ્રથમનું [પૂર્વસૂત્રમાં આપેલ પાંચમાં પ્રથમ તે નૈગમનય]

શબ્દ- શબ્દનય [પૂર્વસૂત્રમાં કહેલ છે તે]

દ્વિ- બે ત્રિ -ત્રણ

મેદૌ- પ્રકારો

卐 [6] અનુવૃત્તિ 卐
નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહારનું સૂત્ર શબ્દા નયા :

卐

[7] પ્રબોધટીકા

卐

અહીં સૂત્ર ૩૪ અને ૩૫ બંનેની વિચારણા સાથે કરવાની છે. શ્રી ભાષ્યકાર મહર્ષિ પણુ ભાષ્યમાં સાતે નયોની વિચારણા સંયુક્ત પણુ કરે છે. તેથી એ પરંપરાને અનુસરીને પૂ. સિદ્ધસેન ગણિલ તથા પૂ. હરીભદ્રસૂરિલએ પણુ એ રીતે ટીકા રચી છે. તેથી અહીં પણુ એ પરંપરાનું અનુસરણુ કરેલ છે.

□ ભૂમિકા :- નયના લેહોની સંખ્યા વિશે ત્રણુ પરંપરાનો ઉલ્લેખ મળે છે.

(૧) પ્રથમ પરંપરા સાત લેહોનો ઉલ્લેખ કરે છે. જે અનુયોગ દ્વારમાં જણાવેલ છે—

નૈગમ-સંત્રહ-વ્યવહાર-ઋતુસૂત્ર-શબ્દ-સમલિહ્દ એવંભૂત.

(૨) પૂ. સિદ્ધસેન દિવાકર સૂરિલ ખીલ પરંપરા અનુસરે છે. તેઓ નૈગમનયને છોડીને બાકીના છ નયોને સ્વીકારે છે.

(૩) પૂ. ઉમાસ્વાતિલ મહારાજ ત્રીલ પરંપરા જણાવે છે. તે સુજબ પાંચનયો સૂત્ર : ૩૪માં કહ્યા. આ સૂત્ર થકી બે પેટા લેહો કહ્યા.

□ નય નિરુપણુ :- કોઈ એક વસ્તુ વિશે અનેક પ્રકારના વિચારો થઈ શકે છે. જેમકે એક ઘડાને જોતા આ ઘડો છે— લાલ રંગનો છે. ગોળ છે— હલકો છે— શીયાળામાં બન્યો છે—પાણી સારું રહે તેવો છે...એવા અનેક વિચારો થઈ શકે. આવા વિચારોને એક એક કરી ધ્યાનમાં લેવા અશક્ય બને છે. તેથી આ વિચારોનું વર્ગીકરણુ કરી દેવાય છે. આવા વર્ગીકરણુને “નય” કહે છે.

“વિરોધી દેખાતા વિચારોને વાસ્તવિક અવિરોધનું મૂળ તપાસનાર તેમ કરી તેવા વિચારોનો સમન્વય કરનાર શાસ્ત્ર” તે નયવાદ—એવી પણુ વ્યાખ્યા જોવા મળે છે.

જેમકે એક પુરુષને કોઈ બહાદુર કહે છે— કેમકે તેણુ જંગલમાં સીંહને વીંધી નાખ્યો. ખીલ ખીકણુ કહે છે. કેમકે તેની સ્ત્રીથી પણુ ખીતો ફરે છે. ત્રીલ વિદ્વાન કહે છે. કેમકે યુનિવર્સિટી પરીક્ષામાં પ્રથમ આવેલો ચોથા મુખર્ કહે છે કેમકે તેનું વ્યવહારનું જ્ઞાન નથી. આવા અનેક ગુણધર્મોથી તે માણસની ભિન્ન ભિન્ન ઓળખ અપાય છે.

અહીં પરસ્પર વિરોધી લાગતા લક્ષણો જ એક માનવીમાં જણાય છે. છતાં તેને અસત્ય કહી શકાતું નથી. કારણ કે દરેક લક્ષણ કોઈને કોઈ અપેક્ષાએ કહેવાયું છે. નયવાદ આવા પરસ્પર વિરોધી વાક્યો વચ્ચે એકવાક્યતા સાધે છે. તેથી નયવાદ અપેક્ષાવાદ પણ છે.

આપણે સમગ્ર વ્યવહાર નય અથવા અપેક્ષા પર ચાલે છે. વસ્તુમાં રહેલા અનેક ધર્મોમાંથી આપણને જે વખતે જે ધર્મનું પ્રયોજન હોય તે વખતે તે ધર્મને આગળ કરીને આપણે વ્યવહાર કરીએ છીએ. જેમકે સાધુ ભગવંત “મોક્ષને સાધે છે.” તે અપેક્ષાએ સાધુ કહ્યા. ઘર રહિત હોવાથી અજાગર કહ્યા. ભિક્ષાચર હોવાથી ભિખી કહ્યા. અગ્નિ રહિત હોવાથી નિગ્રંથ કહ્યાં એ રીતે એક અપેક્ષા એ મુનિ કહ્યા, બીજી અપેક્ષાએ શ્રમણ કહ્યાં બધાં જ સાધુ શબ્દના પર્યાય છે. છતાં જ્યારે જે અપેક્ષાએ વાત થાય તે ધર્મને આગળ ધરી તેનો પર્યાય કહ્યો છે. અપેક્ષા અનંત છે માટે નયો પણ અનંત છે. આ અનંત નયમાંથી અહીં પાંચ [સાત] નયો સૂત્રકારે આપણી સમક્ષ મૂકેલા છે.

□ નયનો અર્થ અને અપર્યાય :- [બુદ્ધા બુદ્ધા અર્થ કે વ્યાખ્યા પૂર્વે સૂત્ર ૧ : ૬ માં કહ્યા છે. એટલે નય નિરૂપણમાં આપેલી વિગતને જ અહીં વ્યાખ્યા રૂપે રજૂ કરી છે.

પ્રત્યેક વસ્તુમાં અનંત ધર્મ કે સ્વભાવ હોવાથી એક જ વસ્તુ બુદ્ધી બુદ્ધી અપેક્ષાએ બુદ્ધી બુદ્ધી ભાસે આ અનંત ધર્મમાંથી જે ધર્મ કે સ્વભાવને મુખ્ય કરીને બોલાય તે નય કહેવાય.

આ નય શબ્દના વિવિધ પર્યાયો કહ્યા છે.

નય :- નયન્તે इति नया :- જીવાદિ પદાર્થોને સામાન્યથી પ્રગટ કરવું એ નય.

તેને માટે ભાષ્યકાર મહર્ષિ પ્રાપક-કારક-સાધક-નિર્વર્તક-નિર્ભાસક-ઉપલંભક-વ્યંજક એ પર્યાય શબ્દો વાપરે છે. [સિદ્ધસેનીય તથા સભાષ્ય ટીકામાં તેની વ્યાખ્યા કરાયેલી છે.] જેમકે

પ્રાપક :- જે તે પદાર્થોને આત્મામાં પહોંચાડે તે પ્રાપક.

કારક :- આત્મામાં અપૂર્વ પદાર્થનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન કરાવે તે કારક.

૦ સૂત્રકારે મુખ્ય પાંચ નયો કહ્યા. જેમાં શબ્દ નયના ત્રણ ભેદ ગણતાં કુલ [૪ + ૩] સાત ભેદો થશે. જે નીચે મુજબ કહ્યાં છે.—

(૧) નૈગમનય :—

નૈગમ એટલે દેશ. જુદા જુદા દેશોમાં જે જે શબ્દો બોલાય છે. તેઓના અર્થોનું જ્ઞાન તે નૈગમ નય.

વ્યુત્પત્તિ અર્થ લઈએ તો ન ઈકો ગમો યસ્ય. જેને એક ગમ એટલે કે એક વિકલ્પ કે દષ્ટિ નથી અર્થાત્ બહુ વિકલ્પ કે અનેક દષ્ટિઓ છે તે નૈગમ.

વ્યવહારમાં થતી લોકરૂઢિ તે આ નૈગમનયની દષ્ટિથી છે.

જે વિચાર લૌકિક રૂઢિ અને સંસ્કારના અનુસરણમાંથી જન્મે તે. નૈગમનયના ત્રણ ભેદો થકી તેનું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ કરાય છે.

(૧) સંકલ્પ :— એક ક્રિયા કરવા વિશે નિર્ણય કર્યો. તે મુજબ તે ક્રિયા માટે અન્ય પ્રવૃત્તિ આરંભી તો તે પ્રવૃત્તિને પણ ક્રિયા માટેની પ્રવૃત્તિ જ ગણી.

કોઈ ગરીબ મજૂરને પૂછે કે “ક્યાં જાઓ છો ?” તે કહેશે કે જમવા જાઉં છું. ખરેખર તો તે મજૂરીના પૈસા લઈ બજારમાં જશે. ત્યાંથી ખરીદી કરશે, ઘેર જઈ રોટલી—શાક ખનાવશે, પછી જમશે.

તો પણ ફેક્ટરીએથી છુટતાં જ તે “હું જમવા જાઉં છું” તેમ કહે છે. અહીં ભોજન ક્રિયાની મુખ્યતા છે. તે સંકલ્પની સિદ્ધિ માટે અન્ય ક્રિયાઓ છે તેની ગૌણતા છે. તેથી આ સંકલ્પ—નૈગમનય કહ્યો.

અંશ :— અંશનો પૂર્ણમાં ઉપચાર તે અંશ—નૈગમનય કહ્યો. પંગમાં સામાન્ય ફેક્ટર થયું હોય તો પણ પગ લાંગરે તેમ કહેવાય છે. સાડી સહેજ ગંદી થઈ હોય તો પણ આખી સાડી ગંદી કરી નાખી તેવું બોલાય છે. આ સમગ્ર વ્યવહારને અંશ નૈગમ કહ્યો.

ઉપચાર :—ભૂતનો વર્તમાનમાં ઉપચાર, ભવિષ્યનો વર્તમાનમાં ઉપચાર, કારણનો કાર્યમાં ઉપચાર, આદેયનો આધારમાં ઉપચાર એમ અનેક રીતે ઉપચાર કરવામાં આવે છે. તેને ઉપચાર નૈગમ કહે છે.

આજે દિવાળીનો દિવસ છે. આજે ભગવાન મહાવીર નિર્વાણ પામ્યા. હવે પ્રભુના નિર્વાણને તો સેંકડો વર્ષ થઈ ગયા છતાં આપણે ભૂતકાળનો વર્તમાનમાં આરોપ કરીને બોલીએ છીએ.

મજૂરો એમ બોલે છે કે “ચા” એ અમારું જીવન છે. ખરેખર “ચા” જીવન થોડું છે? પણ મજૂરોને “ચા” જીવનના અંગભૂત કારણ સમાન લાગે છે. અહીં કારણમાં કાર્યનો ઉપચાર થયો કહેવાય.

રાબના કુંવરના લગ્નને દિવસે આખું નગર આનંદમય બની ગયું. અહીં નગરજનોના હૃદયને બદલે નગર આનંદમય થયું તેમ બોલાય છે તે આદેય એવા નગરજનો આધારરૂપ નગરમાં ઉપચાર કરાયો છે.

આ બધાં ઉપચાર નૈગમના દૃષ્ટાંતો છે.

સામાન્ય-વિશેષ નૈગમનય-

નૈગમનય સામાન્ય તથા વિશેષ બંનેને અવલંબે છે. તેનો આધાર લોકરૂઢિ છે.

જેમ લંડન ગયેલા કોઈ ભારતીયને પૂછે કે ક્યાં રહો છો? તો તે કહીશે કે હિન્દુસ્તાનમાં રહું છું.

હિન્દુસ્તાનમાંના કોઈ અન્ય પ્રદેશમાં હોય અને પૂછે કે તમે ક્યાંના? કહીશે કે હું મહારાષ્ટ્રનો વતની.

મહારાષ્ટ્રમાં કદાચ કોઈ ગામડે ગયો હોય અને પૂછશે કહીશે કે હું મુંબઈનો. મુંબઈમાં પાંચધુની ઉપર મળી બંધને પૂછો કે ક્યાં રહો છો? તો કહીશે કાંદીવલી.

છેવટે શંકર ગલી-શંકરગલીમાં મહાવીર એપાર્ટમેન્ટ ૨-બી. ૧૭૬ એવો કોઈ જવાબ આવશે.

અહીં મહારાષ્ટ્રની અપેક્ષાએ હિન્દુસ્તાન સામાન્ય છે પણ મુંબઈ વિશેષ છે. મુંબઈની અપેક્ષાએ મહારાષ્ટ્ર સામાન્ય પણ કાંદીવલી વિશેષ.

આ રીતે આ નૈગમનય સામાન્ય તથા વિશેષ ઉભયને અલંબ કરે છે.

□ ભાષ્યકારે જણાવેલા નૈગમનયના બે ભેદ

(૧) સર્વપરિક્ષેપી (૨) દેશ પક્ષેરિપી

સર્વપરિક્ષેપી એટલે સામાન્ય. દેશપરિક્ષેપી એટલે વિશેષગ્રાહી.

પ્રત્યેક વસ્તુ સામાન્ય અને વિશેષ એમ ઉભય સ્વરૂપ છે.

જીવમાં ‘જીવત્વ’ એ સામાન્ય ધર્મ છે જે સદાકાલ સાથે રહેનારું છે. જ્યારે તેના પર્યાય એ વિષય ધર્મ છે. નારક-તિર્થ-ચ-દેવ-માનવ એ જીવના પર્યાયો છે.

એ જ રીતે—ઘડો. ઘડા તરીકે સામાન્ય ધર્મ છે. જ્યારે લાલ-કાળો વગેરે તેના વિશેષ ધર્મો છે.

(૨) સંગ્રહનય :-

૦ પદાર્થોનો સર્વદેશ [સામાન્ય] અને એક દેશ [[વિશેષ]નો સંગ્રહ [જે શબ્દોથી] જણાય તેને સંગ્રહનય કહે છે.

૦ સંગ્રહણાતિ ઇતિ સમ્રહઃ જે એકત્રિત કરે તે. અર્થાત્ જે વિશેષ ધર્મનો સામાન્ય સત્તાએ સંગ્રહ કરે છે.

૦ જે વિચાર જુદી જુદી અનેક પ્રકારની વસ્તુઓને અને અનેક વ્યક્તિઓને કોઈપણ જાતના સામાન્ય તત્વની ભૂમિકા ઉપર ગોઠવી એ બધાંને એકરૂપે સંકેલી લે છે તે સંગ્રહનય.

૦ જેનય સર્વ વિશેષોને એકરૂપે સંગ્રહ કરી લે છે તે સંગ્રહનય.

અપેક્ષા ભેદથી દરેકમાં સામાન્ય અંશ અને વિશેષ અંશ રહેલ છે. સંગ્રહ નય તેમાં સામાન્ય અંશને ગ્રહણ કરે છે. તે કહે છે કે સામાન્ય વિના વિશેષ ન સંભવે આથી આ નયની દૃષ્ટિ વિશાળ છે.

(૧) “ભુવ” અસંખ્યાત્ પ્રદેશવાન છે. એમ “ભુવ” શબ્દ બોલવાથી બધા ભુવોનો સમાવેશ તેમાં થઈ જાય છે.

(૨) કોઈ શેઠ નોકરને કહે કે “દાંતણુ” લઈ આવ. ત્યાં નોકર દાંતણુ સાથે પાણી-પાવડર-રૂમાલ આદિ લાવશે. ત્યાં દાંતણુમાં ઝાકી બધાંનો સંગ્રહ થઈ જશે.

(૩) આ “વનસ્પતિ” છે. તેમ કહેતા-પીપડો-લીંબડો-આંબો-વાંસ વગેરે વૃક્ષોનો સમાવેશ થઈ જાય છે.

આમ સંગ્રહનયના અનેક દૃષ્ટાન્ત મળશે. સામાન્ય અંશ જેટલો વિશાળ તેટલો સંગ્રહનય વિશાળ.

(૩) વ્યવહાર નય :-

જે શબ્દોથી સામાન્ય લોકો જેવું, લગભગ ઉપચાર રૂપ અને ઘણું જોયોવાળું જ્ઞાન થાય તે જ્ઞાનને વ્યવહાર નય કહે છે.

૦ વિશેષેણ અવહરતિ-જે વિશેષતાથી માને છે કે સ્વીકારે છે તેને વ્યવહાર નય કહ્યો. જે કેવળ વિશેષ ધર્મને જ ગ્રહણ કરે છે.

૦ જે વિચાર સામાન્ય તત્વ ઉપર એક રૂપે ગોઠવાયેલી વસ્તુઓના વ્યવહારિક પ્રયોજન પ્રમાણે ભેદ પાડે છે. તે વ્યવહાર નય.

૦ જે નય વિશેષ તરફ દષ્ટિ કરીને દરેક વસ્તુને જૂદી જૂદી માને તે વ્યવહાર નય.

આ નય કહે છે કે વિશેષ સામાન્યથી અલગ નથી પણ વિશેષ વિના વ્યવહાર ચાલી શકતો નથી. જેમકે “દવા” એવા સામાન્યશબ્દથી બધી દવા લઈ શકાય. પણ “દવા આપો” એમ કહેવા માત્રથી ગમે તે રોગ માટે ગમે તે દવા ન અપાય. જેવો રોગ તેવી જ દવા અપાશે.

આ નયની વિચારણા ન કરો તો “દવા” એવા સામાન્ય સંબંધથી કોઈ રોગ મટે જ નહીં. “સ્ત્રીત્વ” એવા સામાન્ય સંબંધથી જગતમાં કોઈ માતા-બહેન-પત્ની-પુત્રી આદિ વ્યવહાર ચાલશે જ નહીં.

(૪) ઋજુસૂત્ર નય :-

૦ જે શબ્દોથી વર્તમાન કાળે વિદ્યમાન પદાર્થોને જ પદાર્થ તરીકે કહેવાય અને જણાય તે જ્ઞાન-ઋજુ સૂત્ર નય.

૦ ઋજુ એટલે સરળ અને સૂત્ર એટલે યોગ્ય.

સરળ એવો જે વર્તમાન તેની યોગ્ય જેમાંથી થાય છે. તે ઋજુ.

આ નય અતીત અને અનાગત કાળને સ્વીકારતો નથી. વસ્તુના અતીતના પર્યાય નાશ પામ્યા છે અને અનાગત કાળના પર્યાયની ઉત્પત્તિ થઈ નથી તેથી વર્તમાન કાળનો પર્યાય હોય તે જ સ્વીકારવો તેવું આ નય માને છે.

૦ આ રીતે જે નય ભૂત અને ભવિષ્ય કાળને બાજુ પર મૂકી વર્તમાનને સ્પર્શ કરે તે ઋજુ સૂત્ર નય અર્થાત્ અત્યારે કોઈ શેઠાઈ ભોગવતો હોય તો જ તેને શેઠ કહેવો.

૦ કોઈ ભાવિમાં રાજ્ય થનારા એવા રાજકુમારને કદાચ અત્યારે રાજ્ય કહે તો આ નય તેને સ્વીકારતું નથી. રાજ્ય થાય ત્યારે જ રાજ્ય.

૦ આ નય વર્તમાન ભાવોને જ સ્વીકાર તો હોવાથી તેને ભાવ નય પણ કહે છે અને તે નામાદિ ચાર નિક્ષેપામાં માત્ર ભાવનિક્ષેપાને જ સ્વીકારે છે.

(૫) શબ્દ નય :-

જેવો અર્થ તે પ્રમાણે જે શબ્દોથી કહેવાય તે શબ્દ નય.

આ શબ્દ નયના ત્રણ ભેદ છે, સાંપ્રત સમલિરૂઢ અને એવંભૂત.

ત્રણે નયો શબ્દ પ્રધાન છે.—પર્યાયાર્થિક છે અને વર્તમાનકાલિન છે.

(1) સાંપ્રત શબ્દ નય :-

નામ નિક્ષેપાદિક વડે નિક્ષેપાયેલ પદાર્થમાં જે શબ્દ પ્રથમ વાપર્યો હોય, તે શબ્દથી પણ માત્ર ગમે તે એક નિક્ષેપા યુક્ત અર્થ વિશેનું જે જ્ઞાન તે સાંપ્રત શબ્દ નય.

○ શબ્દયતે-આહ્યતે વસ્તુ અનેન ઇતિ શબ્દઃ જેનાથી વસ્તુ બોલાય છે તે શબ્દ.

શબ્દ નય અનેક શબ્દો વડે સૂચવાતા એક વાચ્યાર્થને એક જ પદાર્થ સમજે છે. જેમ-કુંભ કળશ ઘડો આદિ શબ્દો “ઘડો” અર્થના જ વાચ્યાર્થ છે.

આ નયમાં કાળ-લિંગ-વચન-કારક આદિ ભેદે પણ એક જ વાચ્યાર્થ સૂચવાય છે પણ અર્થ જુદાજુદા હોય છે.

○ કાળભેદ :-ભરતક્ષેત્ર હતું છે અને હશે. આમાં ત્રણેમાં કાળ ભેદ છે. પણ શબ્દ રૂપે ભરત ક્ષેત્ર એક જ છે.

અર્થમાં ભેદ પડી જશે. કે “ભરત ક્ષેત્ર હતું” અર્થાત્ તે કાળે જેવું હતું તેવું [છે] વર્તમાનકાળે નથી.

○ લિંગભેદ :-તટ-તટી-તટમ્ ત્રણેનો મૂળ શબ્દ એક જ છે છતાં લિંગ ત્રણેમાં બદલી ગયા. કુવો અને કૂઈ શબ્દ એક છે પણ લિંગ બદલતા અર્થ ભેદ થઈ જશે. વ્યવહારમાં કુવો એટલે મોટો અને કૂઈ એટલે નાના કુવો અર્થ પ્રસિદ્ધ છે.

○ વચનભેદ :-ઢારાઃ એ બહુ વચન છે જ્યારે કલત્રં એ એક-વચન છે. બંને સ્ત્રી શબ્દના સૂચક છે. છતાં અર્થથી ભેદ થઈ જશે. એકમાં સ્ત્રીઓ અર્થ છે. બીજામાં એક સ્ત્રી એવો અર્થ સ્પષ્ટ છે.

□ કારક ભેદ :-છોકરો-છોકરાને-છોકરા વડે-છોકરા તરફથી વગેરેમાં છોકરો શબ્દ સામાન્ય છે. છતાં કારક ભેદે અર્થના ભેદોને સૂચવે છે. એકમાં કર્તા છે. બીજામાં કર્તા બદલી જાય છે. છોકરો કર્મ વગેરે અને છે.

□ ઉપસર્ગ ભેદ :- હ ધાતુને હાર એમ બનવા સાથે જ્યારે જુદાજુદા ઉપસર્ગો લાગે છે ત્યારે વિહાર-આહાર-નિહાર-સમાહાર એવા શબ્દો બને છે. ત્યાં બધાંનો અર્થભેદ જાણીતો છે.

(૬)-[5-2] સમભિરૂઢ શબ્દ નયઃ-નયના સાત લેહમાં છૂંદા અને આપણા શબ્દ નયનો પેટા લેહ ખીજે તે સમભિરૂઢ નય.

□ પોતાના વ્યુત્પત્તિ સિદ્ધ અર્થ સિવાય ખીજા પર્યાય શબ્દથી વાચ્ય પણ પોતાના અર્થો વિદ્યમાન છતાં [જે શબ્દોમાં] તેઓમાં જ્ઞાન ન પ્રવર્તે તે જ્ઞાન સમભિરૂઢ શબ્દ નય.

□ સમ્યક્ પ્રકારેણ પર્યાય શબ્દેષુ નિરુક્તિભેદેન મિન્નં અર્થ અભિરોહન્-इति समभिरूढ :

□ જે વિચાર શબ્દની વ્યુત્પત્તિને આધારે અર્થલેહ કલ્પે તે.

આ નયનો મત એ છે કે જે લિંગ-કારક વગેરે લેહે અર્થલેહ માનો છે તે વ્યુત્પત્તિ લેહે પણ અર્થનો લેહ માનવો જોઈએ.

ઈન્દ્ર-इन्दनात्-ઐશ્વર્યવાળો હોવાથી ઈન્દ્ર.

શક-शकनात्-શક્તિવાળો હોવાથી શક.

પુરંદર-पुरदारणात्-દૈત્યોના નગર નાશ કરવાથી પુરંદર.

(૭)-[5-3] એવંભૂત શબ્દ નય :- વ્યંજન એટલે પદાર્થ ઓળખવા માટે વપરાયેલો શબ્દ. અને અર્થ એટલે જેને માટે તે શબ્દ વાપરેલો હોય તે પદાર્થ. તે બંને જ્યારે બરાબર હોય ત્યારે જે જ્ઞાન પ્રવર્તે તે એવંભૂત નય.

□ एवं भवति એના જેવું હોવું તે. વાચક શબ્દનો જે અર્થ વ્યુત્પત્તિ રૂપે વિદ્યમાન છે. તેની સમાનજ અર્થની તેવીજ રીતે ક્રિયા તે વાચક શબ્દથી બતાવાય છે.

□ નયનો સાતમો લેહ અને શબ્દનયનો ત્રીજો પેટા લેહ એવો આ એવંભૂત શબ્દનય એમ કહે છે કે, “શબ્દથી ક્લિત થતો અર્થ ઘટતો હોય ત્યારે જ તે વસ્તુને તે રૂપે સ્વીકારે, ખીજી વખતે નહીં”

જેમ ગાયક જ્યારે ગાયન ગાતો હોય ત્યારે જ ગાયક અન્ય સમયે નહીં. લખતો હોય ત્યારે જ લેખક- રાજચિહ્નોથી શોભતો હોય ત્યારે જ રાજ.

આમ શબ્દનયના ત્રણ લેહ કર્યાં. તેમાં સાંપ્રતનય- ઘડો-કુલ-કળશ વગેરે પર્યાય કહે છે. સમભિરૂઢનય- ઘટનાત્-એટલે ઘટ-ઘટ એવો અવાજ કરે છે માટે ઘડો કહે છે. એવંભૂતનય-ઘડો ત્યારે કહેવાય

જ્યારે પાણી ભરવાની ક્રિયા માટે તેનો ઉપયોગ થઈ રહ્યો હોય—અથવા સ્ત્રીના મસ્તકે ચડીને પાણી લેવા જવા આવવાની ક્રિયા ચાલુ હોય.

□ નયોના પરસ્પર સંબંધ :-

○ નૈગમનયનો વિષય સૌથી વિશાળ છે કારણ કે તે સામાન્ય અને વિશેષ બંને લોક રૂઢિને અનુસરે છે....સંગ્રહનયનો વિષય નૈગમનયથી ઓછો છે કારણ કે તે માત્ર સામાન્યલક્ષી છે...વ્યવહારનયનો વિષય તો સંગ્રહથી પણ ઓછો છે. કેમકે તે સંગ્રહ નયે સંકલિત કરેલા વિષય ઉપર જ અમુક વિશેષતાઓને આધારે પૃથક્કરણ કરે છે. આ રીતે ત્રણેનું વિષય ક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર ટૂંકાતું જાય છે.

આમ છતાં ત્રણેમાં પૌર્વાપર્ય સંબંધ તો છે જ. સામાન્ય-વિશેષ અને તે બંનેનું ભાન નૈગમનય કરાવે છે. એમાંથી સંગ્રહનયનો જન્મ થાય અને સંગ્રહની જ ભીંત ઉપર વ્યવહારનું ચિત્ર તૈયાર થાય.

આ રીતે સંગ્રહ નય સામાન્યનો અને વ્યવહારનય વિશેષનો સ્વીકાર કરતું હોવા છતાં ક્યારેક પરસ્પર સાપેક્ષ જણાય છે.

જેમ આ નગરમાં મનુષ્યો રહે છે. આ વિચાર સંગ્રહ નયનો છે. તેમ તે નગરમાં મનુષ્ય ઉપરાંત પશુ-પક્ષી પણ હશે જ. એટલે જીવની અપેક્ષાએ વિશેષતા દર્શાવી મનુષ્ય રહે છે તે વાત એ વ્યવહારનય.

સ્ત્રી-પુરૂષો-બાળકોની અપેક્ષા એ મનુષ્ય એવો સામાન્ય શબ્દ તે સંગ્રહનય.

○ ઋગ્નુ સૂત્ર નય વર્તમાનકાળને સ્વીકારીને ભૂત તથા ભાવિનો ઇન્કાર કરે છે. તેથી તેનો વિષય સ્પષ્ટ બની જતા વિશેષ રૂપે બને છે અને આ નયથી જ વિશેષગામી દૃષ્ટિનો આરંભ થાય છે.

ઋગ્નુ સૂત્ર પછીના ત્રણે નયો તો ઉત્તરોત્તર વધારે ને વધારે વિશેષગામી થતા જાય છે. અલબત્ત એક હકીકત અહીં ધ્યાનમાં રાખવી કે ઉત્તર ઉત્તરના નયો જેમ વિશેષ સ્પષ્ટ કે સૂક્ષ્મ બને છે, તેમ તે ઉત્તર નયની અપેક્ષાએ પૂર્વનો નય સામાન્ય ગામી ગણાશે.

○ શબ્દ નય શબ્દલેદથી અર્થલેદ સ્વીકારે છે. પણ જો એક સમાન પર્યાયવાચી શબ્દો હોય તો અર્થલેદ સ્વીકાર તો નથી તેથી ક્યારેક તેના અર્થઘટનમાં વિસંવાદિતા જણાશે. કેમકે કોઈ અર્થલેદ

છે તેમ કહેશે અને કોઈ કહેશે કે શબ્દ ભેદથી અર્થભેદ નથી. જેમકે ચંદ્ર-સોમ-ઈન્દુ-વગેરે શબ્દો પર્યાયવાચી છે. માટે અર્થભેદ ગણેલ નથી. પણ પૂર્વે કહ્યા મુજબ કારક-લિંગ-વચનભેદ થાય તો અર્થભેદ ગણાશે.

જ્યારે સમભિદ્દ નય એક પર્યાય વાચી શબ્દોમાં પણ શબ્દ-ભેદથી અર્થભેદ માને છે.

આ રીતે શાબ્દિક ધર્મોને આધારે જે અર્થભેદની અનેક માન્યતા ચાલે છે તે શ્રેણી શબ્દ નયની. શાબ્દિક ભેદે અર્થભેદની વિચારણા કરતી બુદ્ધિ વ્યુત્પત્તિ ભેદ તરફ ઢળે છે અને રાજા નૃપતિ-ભૂપતિ વગેરેના વ્યુત્પત્તિ ભેદે અર્થ ભેદ કરે છે તે સમભિદ્દ નય-સવિ-શેષ ઉંડાણમાં ટેવાયેલી બુદ્ધિ વ્યુત્પત્તિ ભેદે ઘટતો અર્થ વર્તતો હોય ત્યારે જ તે શબ્દને તે અર્થમાં સ્વીકારે છે. આ રીતે રાજચિહ્નોથી જ્યારે શોભતો હોય ત્યારે જ તે રાજા એવું કહે છે તે એવંભૂત નય.

□ સાતે નયોમાં પૂર્વ-પૂર્વનય કરતા ઉત્તર-ઉત્તરનય વધુ સૂક્ષ્મ છે. પ્રથમના ત્રણ અથવા ચાર સામાન્ય આહી છે. પછીના ચાર અથવા શબ્દાદિ ત્રણ નયો વિશેષ આહી છે. આ રીતે સાત પ્રકારે વિચાર સરણીની ગોઠવણીને નય નિરૂપણ-નયવાદ કે નય વિચાર ધારા કહી છે.

□ સમાપન :- આ રીતે જે નયો કહ્યા તે પ્રત્યેકને જુદી જુદી અપેક્ષાએ સ્વીકારવા પણ એક ખીજના વિરોધી માનવા નહીં. કેમકે એક પદાર્થોમાં જુદા જુદા વિચારોનું મિશ્રણ બેવા મળે છે. જેમ કે- સર્વે પદાર્થોમાં વિશેષતા ન હોવાથી સામાન્ય રીતે સત્ રૂપે એક છે.

સર્વે પદાર્થો જીવ-અજીવ રૂપે બે છે.

સર્વે પદાર્થો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય અપેક્ષાએ ત્રણ છે.

સર્વે પદાર્થો ચાર દર્શનના વિષય તરીકેની અપેક્ષાએ ચાર છે.

સર્વે પદાર્થો પાંચ અસ્તિકાયની અપેક્ષા એ પાંચ છે.

સર્વે પદાર્થો છ દ્રવ્યોની અપેક્ષા એ છ છે.

અહીં પદાર્થ તો તે જ છે માત્ર અપેક્ષા મુજબ વચન બદલાય છે. આ દરેક નયો ખોતખોતાના વિષયમાં સ્વતંત્ર છે. છતાં તે ખીજ નયોને ખોટા કેરવતા નથી માટે તે નયો કહ્યા બે

પોતાની વાતને જ સાચી ઠેરવે અને બીજાને ખોટી ઠરાવે તો તે દુર્નય અથવા નયાભાસ કહેવાય.—

□ નયના વિવિધ ભેદો :— નય ના ઉપર મુજબ સાત અથવા પાંચ નય ગણાવ્યા. એ જ રીતે તેના ભિન્ન ભિન્ન ભેદો પણ ઓળખાવાય છે.

□ દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક નય :—

નૈગમાદિ નયોને મુખ્ય એ વિભાગમાં પણ વિભાજીત કરાય છે.—જે દ્રવ્યના અસ્તિત્વનું અહંબુ કરે છે. અથવા દ્રવ્યની ગુણુ—સત્તાને મુખ્ય-પણે અહે છે અને તેના પર્યાય [ઉત્પાદ્-વ્યય-ઘ્રીવ્ય] ને ગૌણુ પણે અહે છે તે દ્રવ્યાર્થિક નય.

દ્રવ્ય એટલે સામાન્ય કે મૂળભૂત પદાર્થ પ્રથમના ત્રણે નય [કોઈ મતે ચાર નય] દ્રવ્યાર્થિક નયો છે.

(૧) નૈગમનય :— સર્વ જીવ ગુણુ—પર્યાય વંત છે.

(૨) સંબંધનય :— જીવને અસંખ્યાતા પ્રદેશ છે.

[અહીં બધા જીવોનું અહંબુ કર્યું તે સામાન્ય.]

(૩) વ્યવહારનય :— આ જીવ સંસારી છે અને આ જીવ સિદ્ધ છે.

(૪) ઋગ્નુ સૂત્રનય :— જીવ ઉપયોગવંત છે.

જે મુખ્યતાએ પર્યાય ને વસ્તુ માને. તે પર્યાયાર્થિક નય. પર્યાય એટલે વિશેષ અથવા મૂળભૂત પદાર્થની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા. અહીં મુખ્યતાએ પર્યાયોનું અહંબુ છે અને ગૌણતાએ દ્રવ્યનું અહંબુ છે.

આમાં છેલ્લા [ચાર અથવા] ત્રણ નયો લીધા. શબ્દ—સમભિ-રૂઢ—એવંભૂત.

□ નિશ્ચય અને વ્યવહાર નય :—

નિશ્ચય નય :— એટલે સૂક્ષ્મ અથવા તત્ત્વ દષ્ટિ. ખરી રીતે તો એવંભૂત એ જ નિશ્ચયની પરાકાષ્ઠા છે. છતાં ઋગ્નુ સૂત્રાદિ ચારને પણ નિશ્ચય નય કહેવાનો મત જોવા મળે છે.

વ્યવહાર નય :— તે સ્થૂલગામી કે ઉપચાર દષ્ટિ વાળો છે. નૈમિ-તિક ભાવો મુજબ પણ તેમાં વ્યવહારનું આરોપણ થાય છે.

આ વ્યવહાર નયને પણ નય જ ગણેલ છે. તેને અસત્ય કે નયા-રોપણુ ગણતાં નથી. તેથી નિશ્ચય અને વ્યવહાર બંને જાણવા. પછી યથાયોગ્ય અંગીકાર કરવું. પક્ષપાતી થવું નહીં.

વ્યવહારરૂપ બાહ્યક્રિયા ત્યજી દેવાથી સર્વ નિમિત્ત નાશ પામતા, શક્ત એકલા નિશ્ચય રૂપ ઉપાધાનથી મોક્ષ પ્રાપ્તિ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી.

નિશ્ચય દષ્ટિ હૃદયધરીજી પાલે જે વ્યવહાર
પુણ્યવંત તે પામશેજી ભવ સમુદ્રનો પાર

□ શબ્દનય-અર્થનય:-

જેમાં અર્થની વિચારણા પ્રધાન પણે હોય તે અર્થનય અને જેમાં શબ્દનું પ્રાધાન્ય હોય તે શબ્દનય. પહેલાના ચારનય તે અર્થનયો છે. પછીના ત્રણ તે શબ્દ નયો છે.

□ જ્ઞાનનય-ક્રિયાનય:- જે નય જ્ઞાનને અર્થાત્ તત્વને સ્પર્શે છે તે જ્ઞાનનય. જે નય આ તત્વાનુભાવને પચાવે છે અર્થાત્ તત્વાનુસારી આચારને પ્રધાન માને છે તે ક્રિયાનય

□ જીવ તત્વ પર સાત નય:-

પૂર્વે સૂત્ર-૪માં જીવાદિ સાત તત્વો છે. તેમાં જીવ-અજીવાદિ સાતે તત્વોને સાતનય વડે ઘટાવવાના છે. એ-જ-રી-તે દર્શનાદિ ત્રણે પણ સાત નયે ઘટાવવાના હોય છે. જેનો ઉલ્લેખ પ્રમાણનયૈરધિગમઃ સૂત્ર ૧:૬માં પણ છે. તે મુજબ અહીં “જીવ” તત્વના સાત નયો—

- (૧) નૈગમનયે - જીવગુણ પર્યાયવાન્ છે.
- (૨) સંગ્રહનયે - જીવ અસંખ્યાત પ્રદેશવાન્ છે.
- (૩) વ્યવહારનયે - પ્રત્યેક સંસારીઆત્મા-કર્મોનો કર્તા અને લોકતા છે
- (૪) ઋજુ સૂત્ર નયે - દરેક આત્મા દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર ઉપયોગાદિથી સહિત છે.
- (૫) શબ્દનયે - જીવ-ચેતના-આત્મા વગેરે પર્યાયવાચી છે.
- (૬) સમભિરૂઢ નયે - જીવે છે માટે તે જીવ કહેવાય. જ્ઞાનાદિ ગુણ-વંત હોવાથી ચેતના લક્ષણ કહ્યા. પ્રાણોને ધારણ કરે છે માટે પ્રાણુ પણ કહે છે.
- (૭) એવંભૂતનયે - અનંત જ્ઞાન-અનંત દર્શન-અનંત ચારિત્રાદિ ગુણો વાળો તે આત્મા છે.

□ જ્ઞાન અને સાત નય

આપણે મતિ-શ્રુતાદિ આઠ જ્ઞાન જોયા [પાંચ જ્ઞાન + ત્રણ અજ્ઞાન]

*

卐

[9] પદ

卐

[સૂત્ર ૩૪ + સૂત્ર:૩૫ સંયુક્ત]

- (૧) ખીજી અપેક્ષાનો વિરોધ કર્યા વિના અવબોધ જે થાય તે કહેવાય નય તે પાંચ ભેદે જણાય છે. નૈગમ અને સંગ્રહવળી વ્યવહાર ઋગુસૂત્રને શબ્દ ત્રણ ભેદે યુક્ત નૈગમ ભેદે દ્વયસંયુક્ત છે.
- (૨) વર્ગીકૃત વિચારો જે અંશ શ્રુત પ્રમાણના તે નયવાદ છે કિંવા નામો અનેક તેમના શબ્દ અર્થ ક્રિયા દ્રવ્યને વ્યવહાર નિશ્ચય નૈગમ સંગ્રહ વહેવાર ઋગુસૂત્ર શબ્દત્રય.

卐

[10] નિષ્કર્ષ

卐

આ સૂત્રને વ્યવહાર દષ્ટિએ મૂલવીએ તો અપેક્ષાવાદને યાદ કરવો પડશે. વસ્તુના અનંતા ધર્મો અને તે મુજબ અનંત નયો હોવાના માટે કોઈ એક વાતને આત્યન્તિક સત્ય માની નિર્ણય ન બાંધવો કેમ કે તે મિથ્યા દષ્ટિ રાગ પણા તરફ ખેંચી જશે.

ખીજું પ્રત્યેક વાતને ખુલ્લા દિલે સ્વીકાર કરવાની કે તટસ્થ ભાવે સાંભળવા-સમજવાની વૃત્તિ જન્મશે. જે લૌકિક તેમજ આધ્યાત્મિક લાભ અપાવનારી બનશે.

નિશ્ચયથી વિચારો તો આત્માની યાત્રા નૈગમનયથી એવંભૂત નય સુધી સુંદરતમ બનશે.

(૧) જીવને ગુણ પર્યાપવાનું ગણ્યો. જો આ પર્યાયોને કાપીને નીજ ગુણ પ્રગટાવવા હશે તો સામાન્યમાંથી વિશિષ્ટગ્રાહી નયો જોઈશે.

(૨) વ્યવહાર નયે કહ્યા મુજબ આત્મા કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે. આ કર્તા પણામાંથી નિવર્તનું તો નૈગમ નયે કહ્યા મુજબના દ્રવ્યના પર્યાયો કપાશે-અટકશે અને ઋગુસૂત્રે જણાવેલા જ્ઞાન દર્શનાદિ નિજ ગુણો પ્રગટશે.

(૩) શબ્દ નયના કહ્યા મુજબ આત્મા અનંતજ્ઞાન-અનંતદર્શન-અનંત આરિત્ર-અનંતવીર્ય આદિ ગુણો કરી યુક્ત છે તે સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરી પૂર્ણતાને પ્રાપ્ત કરીએ તો જ નિશ્ચય નયની યરમ સિમા પમાશે.

અધ્યાય-પ્રથમની ટીકા સમાપ્ત

परिशिष्ट-१

सूत्रानुक्रम

क्रम	सूत्र	पृष्ठ
१	सम्यग्दर्शनं ज्ञान चारित्राणि मोक्ष मार्गः	३
२	तत्त्वार्थं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनं	१३
३	तन्निसर्गादधिगमाद्वा	२०
४	जीवा जीवास्त्रय बन्ध संवर निर्जरा मोक्षास्तत्त्वम्	२५
५	नाम स्थापना द्रव्य भाव तस्तन्यासः	३५
६	प्रमाण नयैरधिगमः	४६
७	निर्देश स्वामित्त्र साधनाधिकरण स्थिति विधानतः	६०
८	सत्सङ्ख्या क्षेत्र स्पर्शन काला- न्तर भावाल्प बहुत्वैश्च	६६
९	मति श्रुता बधि मनः पर्याय केवलानि ज्ञानम्	८१
१०	तत्प्रमाणे	८८
११	आद्ये परोक्षम्	९३
१२	प्रत्यक्षमन्यत्	९६
१३	मति स्मृति संज्ञा चिन्ता मिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्	१०४
१४	तदिन्द्रिया निन्द्रिय निमित्तम्	११०
१५	अवग्रहेहा पाय धारणा	११६
१६	बहु बहुविध क्षिप्र निश्रितानुपत ध्रुवाणां सेतराणाम्	१२६
१७	अर्थस्य	१३५
१८	व्यञ्जनस्या वग्रहः	१४०
१९	न चक्षुरनिन्द्रिया भ्याम्	१४६
२०	श्रुत मतिपूर्वं द्वयनेक द्वादश भेदम्	१५२

क्रम	सूत्र	पृष्ठ
२१	द्विविधोवधिः	१६४
२२	भव प्रत्ययो नारक देवानाम्	१६७
२३	यथोक्त निमित्तः षड्विकल्पः - शेषाणाम्	१७१
२४	ऋजु विपुलमती मनः पर्यायः	१७७
२५	विशुध्यप्रति पाताभ्यां तदिवशेषः	१८३
२६	विशुद्धि क्षेत्र स्वामि विषयेभ्यो - वधि मनः पर्याययोः	१८५
२७	मति श्रुत योनिर्बन्धः सर्वद्रव्येष्वसर्व पर्यायेषु	१९०
२८	रूपिष्वधेः	१९४
२९	तदनन्तभागे मनः पर्यायस्य	१९६
३०	सर्वद्रव्य पर्यायेषु केवलस्य	१९८
३१	एकादीनि भाज्यानि युगपदे - कस्मिन्ना चतुर्भ्यः	२०२
३२	मतिश्रुता वधयो विपर्यायश्च	२०६
३३	सदसतोरविशेषाद्यहच्छो- - पलब्धेरुन्मत्तवत्	२१०
३४	नैगमसङ्ग्रह व्यवहारजृसूत्र - शब्दा नयाः	२१३
३५	आद्य शब्दौ द्वि त्रि भेदौ	२१५

परिशिष्ट : २

अ कारादि सूत्रकम्

कुंभ	सूत्र	सूत्रांक	पृष्ठ
१	अर्थस्य	१७	१३५
२	अवग्रहेहापाय धारणा	१५	११६
३	आद्य शब्द द्वि त्रि भेदौ	३५	२१५
४	आद्ये परोक्षम्	११	६३
५	ऋजुविपुलमनी मनः पर्यायः	२४	१७७
६	एकादीनि भाज्यानि युगापदेकस्मिन्नाचतुर्भ्यः	३१	२०२
७	जीवा जीवास्त्रवबन्ध संवर निर्जरा मोक्षास्तत्त्वम्	४	२५
८	तत्प्रमाणे	१०	८८
९	तत्त्वार्थं श्रद्धानं सम्यग्दर्शनम्	२	८१
१०	तन्निसर्गादधिगमाद्वा	३	२०
११	तदनन्तभागे मनःपर्यायस्य	२६	१६६
१२	तदिन्द्रियानिन्द्रिय निमित्तम्	१४	११०
११	द्विविधो वधिः	१२	६६
१३	न चक्षुरनिन्द्रियाभ्याम्	१६	१४६
१५	नाम स्थापना द्रव्य भाव तस्तन्न्यास	५	३५
१६	निर्देश स्वामित्व साधनाधिकरण स्थिति विधानतः	७	६०
१७	नैगमसङ्ग्रह व्यवहारजुं सूत्र शब्द नयाः	३४	२१३
१८	प्रत्यक्षमन्यत्	१२	६६
१९	प्रमाण नयैरधिगमः	६	४६
२०	बहु बहुविध क्षिप्र निश्रितानुक्त ध्रुवाणां सेतराणाम्	१६	१२६

क्रम	सूत्र	पृष्ठ
२१	भव प्रत्ययो नारक देवानाम्	१४६
२२	मतिश्रुतयोर्निबन्धः द्रव्येष्वसर्वं पर्यायेषु	१६०
२३	मतिश्रुतावधयो विपर्ययश्च	२०६
२४	मतिश्रुतावधि मनःपर्याय केवलानि ज्ञानम्	८१
२५	मति स्मृति संज्ञा चिन्ता मिनिबोध इत्यनर्थान्तरम्	१०४
२६	यथोक्त निमित्तः पद्विकल्पः शेषाणाम्	१७१
२७	रूपिष्वधेः	१६४
२८	विशुद्धि क्षेत्रस्वामि विषयेभ्योवधि मनःपर्याययोः	१८५
२९	विशुद्धय प्रतिपाताभ्यां तदिशेषः	१८३
३०	व्यञ्जनस्यावग्रहः	१४०
३१	श्रुत मतिपूर्वं दयनेक दादश भेदम्	१५२
३२	सत्सङ्ख्या क्षेत्र स्पर्शन कालान्तर भावाल्प बहुत्वैश्च	६६
३३	सदसतोरविशेषाद्यदृच्छोपलब्धेरुन्मत्तवत्	२१०
३४	सम्यग्दर्शन ज्ञान चारित्राणि मोक्षमार्ग	३
३५	सर्वं द्रव्य पर्यायेषु केवलस्य	१६८

પરિશિષ્ટ : ૩
આગમ સંદર્ભ
(૧) શ્રી સ્થાનાંગ સૂત્રના

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર	સંદર્ભ	પૃષ્ઠ
૩	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૦/૨ ૨૪
૧૦	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૧/૧ ૯૨
૧૨	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૧/૨ અને ૧૨ ૧૦૩
૨૧	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૨/૧૩ ૧૬૭
૨૨	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૨/૧૪ ૧૭૦
૨૩	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૧/૧૫ ૧૭૬
૨૪	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૧/૧૬ ૧૮૨
૧૮	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૧/૧૬ ૧૪૫
૨૦	સ્થાન-૨ ઉદ્દેશો-૧	સૂત્ર ૭૧/૨૧ ૧૬૩
૩૨	સ્થાન-૩ ઉદ્દેશો-૩	સૂત્ર ૧૮૭ ૨૦૬
૧	સ્થાન-૩ ઉદ્દેશો-૪	સૂત્ર ૧૬૪/૨ ૧૩
૯	સ્થાન-૫ ઉદ્દેશો-૩	સૂત્ર ૪૬૩ ૮૭
૧૬	સ્થાન-૬ ઉદ્દેશો-૩	સૂત્ર ૫૧૦ ૧૩૪
૨૩	સ્થાન-૬ ઉદ્દેશો-૩	સૂત્ર ૫૨૬ ૧૭૬
૩૫	સ્થાન-૭ ઉદ્દેશો-૩	સૂત્ર ૫૫૨ ૨૨૮
૪	સ્થાન-૯ ઉદ્દેશો-૩	સૂત્ર ૬૬૫ ૩૪

શ્રી ભગવતી સૂત્રના સંદર્ભ

૧૫	શતક : ૭ ઉદ્દેશો : ૨	સૂત્ર : ૩૧૭ ૧૨૪
૧૮	શતક : ૮ ઉદ્દેશો : ૨	સૂત્ર : ૩૧૭ ૧૪૫
૩૧	શતક : ૮ ઉદ્દેશો : ૨	સૂત્ર : ૩૧૭ ૨૦૫
૯	શતક : ૮ ઉદ્દેશો : ૨	સૂત્ર : ૩૧૮ ૮૭
૨૬	શતક : ૮ ઉદ્દેશો : ૨	સૂત્ર : ૩૨૨ ૧૬૭

त. सूत्र	श्री उत्तराध्ययन सूत्रना संदर्भ		पृष्ठ
२	अध्ययन : २८	गाथा-१५	१६
६	अध्ययन : २८	गाथा-२४	५६
१	अध्ययन : २८	गाथा-३०	१२

श्री नंदी सूत्रना संदर्भ

तत्त्वार्थ	संदर्भ	पृष्ठ
६	सूत्र : १	८७
१०	सूत्र : २	६२
१४	सूत्र : ३	११५
१२	सूत्र : ५	१०३
२१	सूत्र : ६	१६७
२२	सूत्र : ७	१७०
२३	सूत्र : ८ + ६	१७५
२८	सूत्र : १६	१६५
२४	सूत्र : १८	१८२
२५	सूत्र : १८	१८५
३०	सूत्र : २२	२०१
११	सूत्र : २४	६८
२०	सूत्र : २४	१६३
३२	सूत्र : २५	२०६
१५	सूत्र : २७	१२४
१८	सूत्र : २६	१४५
१७	सूत्र : ३०	१३६
१३	सूत्र : ३७/८०	१०६
३३	सूत्र : ४२	२१२

श्री अनुयोग द्वार सूत्रना संदर्भ

तत्त्वार्थ	संदर्भ	पृष्ठ
६ सूत्र : १		८७
५ सूत्र : ८		४५
८ सूत्र : ८०		८०
१४ सूत्र : १४४.		११५
७ सूत्र : १५१/२		६६
	६, ७, १३,	
	१५, १६, १८	
३५ सूत्र : १५२		२३३

श्री प्रज्ञापना सूत्रना संदर्भ

३२	पद १३/७	२०६
----	---------	-----

श्री लुवालिगम सूत्रना संदर्भ

३१	प्रतिपत्ति-१/ सूत्र : ४१	२०५
----	-----------------------------	-----

પરિશિષ્ટ : ૪

શ્વેતામ્બર-દ્વિગમ્બર પાઠભેદ

સૂત્ર	શ્વેતામ્બર	સૂત્ર	દ્વિગમ્બર
૧૫.	અવગ્રહેહાપાયધારણાઃ	૧૫	અવગ્રહેહાવાય ધારણાઃ
૧૬.	બહુબહુવિધક્ષિપ્રાનિશ્રિતાસં- દિગ્ધધ્રુવાણાં સેતરાણામ્	૧૬.	બહુબહુવિધક્ષિપ્રાનિસૂતાનુક્ત ધ્રુવાણાંસેતરાણામ્ સૂત્ર નથી
૨૧.	દ્વિવિધોઽવધિઃ	૨૧.	ભવપ્રત્યયોઽવધિર્દેવનારકાણામ્
૨૨.	ભવપ્રત્યયોનારકદેવાનામ્	૨૨.	ક્ષયોપશમ નિમિત્તઃષડ્વિકલ્પ શેષાણામ્
૨૩.	યથોક્ત નિમિત્તઃષડ્ વિકલ્પ શેષાણામ્	૨૩.	ઋજુવિપુલ્મતી મનઃ પર્યાયઃ
૨૪.	ઋજુ વિપુલ્મતી મનઃ પર્યાયઃ	૨૪.	વિશુદ્ધિ ક્ષેત્રસ્વામિ વિષયેभ्यो- ઽવધિ મનઃપર્યાયયોઃ
૨૫.	વિશુદ્ધિ ક્ષેત્રસ્વામિ વિષયે- भ्योઽવધિમનઃ પર્યાયયોઃ	૨૬.	મતિશ્રુતયોર્નિબન્ધો દ્રવ્યેષ્વ સર્વપર્યાયેષુ
૨૭.	મતિ શ્રુતયોર્નિબન્ધઃ સર્વદ્રવ્યે ષ્વ સર્વપર્યાયેષુ	૨૮.	તદનન્તભાગે મનઃ પર્યાયસ્ય
૨૯.	તદનન્તભાગે મનઃ પર્યાયસ્ય	૩૩.	નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહાર જુ સૂત્ર- શબ્દ સમમિ-રૂઢૈવંભૂતા નયઃ
૩૪.	નૈગમ સંગ્રહ વ્યવહારજુ શબ્દોનયઃ		
૩૫.	આદ્ય શબ્દ દિ ત્રિ ભેદૌ		

પાઠભેદ રૂપક્રીકરણઃ-

સૂત્ર : ૧૫ માં અપાય ને બદલે અવાય છે,

સૂત્ર : ૧૬ માં અનિશ્રિત ને બદલે અનિઃસૂત અને અસંદિગ્ધ ને બદલે અનુક્ત છે.

સૂત્ર : ૨૧ દ્વિગમ્બરમાં નથી.

સૂત્ર : ૨૨ માં વચ્ચે અવધિ શબ્દ વધારે છે.

સૂત્ર : ૨૩ માં યથોક્ત ને સ્થાને ક્ષયોપશમ છે.

સૂત્ર : ૨૪ ૨૫-૨૯ માં મનઃપર્યાય ને બદલે મનઃપર્યાય છે.

સૂત્ર : ૨૭ માં સર્વદ્રવ્ય ને બદલે દ્રવ્ય છે.

અને સૂત્ર ૩૪ તથા ૩૫ ને એક જ સૂત્રમાં ગોઠવેલ છે.

પરિશિષ્ટ : ૫
તત્વાર્થ પરિશિષ્ટ

આ પરિશિષ્ટમાં અપાયેલા સૂત્રો પૈકી છ સૂત્રો તત્વાર્થના પ્રથમ અધ્યાયમાં ઉપયોગી છે. જેની અત્રે નોંધ કરી છે.

(૧) તત્વાર્થ પરિશિષ્ટ સૂત્ર : ૧૨૩

સ્વપરવ્યવસાયિ જ્ઞાનં પ્રમાણ

આ સૂત્ર પ્રથમ અધ્યાયમાં સૂત્ર : ૬ પ્રમાણ નચૈરધિગમ : માંના પ્રમાણુ શબ્દનું લક્ષણુ જણાવે છે.

સૂત્રસાર :- પોતાને અને બીજાને નિશ્ચય કરાવનાર જે જ્ઞાન તે પ્રમાણુ કહેવાય છે.

ટીકા :- જેના વડે પદાર્થનો નિશ્ચય કરી શકાય તેનું નામ પ્રમાણુ અથવા “સ્વ”- પોતાને જણાવનાર અને “પર”- પોતાનાથી ભિન્ન વસ્તુને પણ ઓળખાવનાર એવું જે જ્ઞાન તે પ્રમાણુ.

જેમ ધુમાડો પોતામાં રહેલા ધુમત્વ અને ધુમાડાથી ભિન્ન અગ્નિ બંનેનો નિશ્ચય કરાવે છે.

આત્મા પણ પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ વડે આત્મત્વ અને આત્માથી ભિન્ન એવા શરીરનો નિશ્ચય કરાવે છે.

(૨) તત્વાર્થ પરિશિષ્ટ : સૂત્ર ૧૨૪

અનીક્ષેપ એકધર્મકો વક્તામિપ્રાયો નય :

આ સૂત્ર પ્રથમ અધ્યાયમાં સૂત્ર : ૬ પ્રમાણનચૈરધિગમ : માંના નય શબ્દની ઓળખ આપે છે.

સૂત્રસાર :- આક્ષેપરહિત પણે એક ધર્મ સંબંધિ કહેનારનો જે અભિપ્રાય તેને નય કહેવાય છે.

ટીકા :- કોઈપણ પદાર્થ વિશે નિશ્ચય પૂર્વક કોઈ એક જ અભિપ્રાય વ્યક્ત કરવાને બદલે તેના અનંતા ધર્મમાંથી કોઈ એક ધર્મને જણાવવો તે નય.

આવો અભિપ્રાય, કહેનારની વિશેષ દૃષ્ટિને પ્રગટ કરે છે. અર્થાત્ કહેનાર જે ગુણધર્મને જે દૃષ્ટિએ મૂલવણી કરી બોલે તે અભિપ્રાય

વિશેષ અથવા નય સમજવો. પણ તે આક્ષેપ રહિત હોવો જોઈએ. એટલે કે જે નય જે મતનું સ્થાપન કરે તે ખીજા મતનો વિરોધ રજૂ ન કરતો હોવો જોઈએ.

સામાન્યથી આ ઘડો છે- વિશેષથી કહેતા માટીના અનેક વાસ-ણોમાં આ વાસણ ઘડો કહેવાય...વગેરે [નયના સૂત્ર : ૩૪/૩૫માં કહેવાઈ ગયું છે].

૦ આ નયના નૈગમ-સંગ્રહ વ્યવહાર-ઋણુસૂત્ર-શબ્દ-સમલિરૂઢ એવાં ભૂત એ સાત ભેદો જણાવાયા છે.

તત્વાર્થ પરિશિષ્ટ સૂત્ર : ૬ અને ૭

(૩) ચત્વાર્થ ચત્વારિ ગચ્ચૂતાન્યવધિ-રાધેપરાપર (૬)

(૪) પરતોડર્ધાહીનમ્ (૭)

આ સૂત્ર પ્રથમ અધ્યાયના સૂત્ર ૨૨માં જે ભવપ્રત્યયો નારક દેવાનામ્માં નારકી ના અવધિજ્ઞાન વિશે કહ્યું છે. તે અંગે વિશેષ પ્રકાશ પાડે છે.

સૂત્રસાર :- [સૂત્ર : ૬ અને સૂત્ર : ૭નો સંયુક્ત]

(પહેલી રત્નપ્રભા નારકીને વિશે) અવધિજ્ઞાનનું ક્ષેત્ર ઉત્કૃષ્ટ ૪ ગાઉ અને જઘન્ય ૩ા ગાઉનું છે. ખીજા નારકીથી અડધો અડધો ગાઉ સાતે નારકીમાં ઘટતું જશે.

ટીકા :- પહેલી નારકીના જીવો પોતાના રહેવાના સ્થાનથી ઉધર્-અધો-તીર્ણા લોઠમાં વધુમાં વધુ ૪ ગાઉ સુધી અને ઓછામાં ઓછું સાડા ત્રણ ગાઉ સુધી દેખે છે.

ખીજા નારકીમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩ા ગાઉ અને જઘન્ય ૩ ગાઉ સુધી જુએ.

ત્રીજા નારકીમાં ઉત્કૃષ્ટ ૩ ગાઉ અને જઘન્ય ૨ા ગાઉ સુધી જુએ.

એ રીતે ઘટતા ઘટતા સાતમી નારકી તમ સ્તમપ્રભાના જીવો ઉધર્-અધો અને તીર્થુ ઉત્કૃષ્ટ ૧ ગાઉ અને જઘન્ય ૦ા ગાઉ સુધી અવધિજ્ઞાન વડે જુએ.

□ - □ - □ - □ - □ - □ - □

परिशिष्ट-६

—श्री नन्दिसूत्र-सुख्य ज्ञानना लेटो—

- ज्ञानना पांच प्रकार छे.
- (१) आबिनिओधिक [मति] (२) श्रुत
(३) अवधि (४) मनःपर्याव (५) डेवण
- आ पांचे ज्ञानना समावेश जे लेटोमां कथ्यो
- (१) प्रत्यक्ष (२) परेक्ष
- प्रत्यक्षना जे लेट-
(१) इंद्रिय प्रत्यक्ष (२) नोइंद्रिय प्रत्यक्ष
- इंद्रिय प्रत्यक्ष ज्ञान पांच प्रकारनुं छे.
- (१) श्रोत्रेन्द्रिय प्रत्यक्ष (२) अक्षुरिन्द्रिय प्रत्यक्ष
(३) घ्राणुन्द्रिय प्रत्यक्ष (४) जिह्वेन्द्रिय प्रत्यक्ष
(५) स्पर्शनेन्द्रिय प्रत्यक्ष
- नो इंद्रिय प्रत्यक्ष त्रणु प्रकारे छे—
(१) अवधिज्ञान प्रत्यक्ष (२) मनःपर्यावज्ञान प्रत्यक्ष
(३) डेवणज्ञान प्रत्यक्ष
- अवधिज्ञान प्रत्यक्ष जे प्रकारनुं छे—
(१) लवप्रत्ययिक (२) क्षायोपशमिक
- लवप्रत्ययिक अवधिज्ञान जे प्रकारे—
(१) देवोने थनार (२) नारकने थनार
- क्षायोपशमिक अवधिज्ञान जे प्रकारे—
(१) मनुष्योने (२) तिर्यक पंचेन्द्रियने
- गुणुसंपन्न अणुगार ने क्षायोपशमिक अवधिज्ञान छ लेहे डोय...
- (१) आनुगामिक (२) अनानुगामिक (३) वर्धमान
(४) डीयमान (५) प्रतिपातिक (६) अप्रतिपातिक
- आनुगामिक अवधिज्ञान जे प्रकारे—
(१) अेक दिशाभां जणुनार (२) सर्व दिशाभां जणुनार
- अवधिज्ञान जीणु रीते चार लेट-
द्रव्यथी क्षेत्रथी काणथी लावथी

- મનઃપર્યાવ જ્ઞાનનો બે ભેદ
(૧) ઋતુમતિ (૨) વિપુલમતિ
- મનઃપર્યાવજ્ઞાનના બીજી રીતે ચાર ભેદ
દ્રવ્યથી ક્ષેત્રથી કાળથી ભાવથી
- કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે—
(૧) ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન (૨) સિદ્ધસ્થ કેવળજ્ઞાન
- ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે—
(૧) સયોગી ભવસ્થ (૨) અયોગી ભવસ્થ
- અયોગી ભવસ્થ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે—
(૧) પ્રથમ સમય સયોગી ભવસ્થ
(૨) અપ્રથમ સમય સયોગી ભવસ્થ —અથવા—
(૧) ચરમ સમય સયોગી ભવસ્થ
(૨) અચરમ સમય સયોગી ભવસ્થ
- અયોગી ભવસ્થના પાંચ ઉપર મુજબ બે-બે ભેદ.
- સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન બે પ્રકારે—
(૧) અનંતર સિદ્ધ (૨) પરંપર સિદ્ધ
- અનંતર સિદ્ધ કેવળજ્ઞાન પંદર પ્રકારે
તીર્થ સિદ્ધ-અતીર્થ સિદ્ધ-તીર્થ'કર સિદ્ધ-અતીર્થ'કર સિદ્ધ-
સ્વયંબુદ્ધ સિદ્ધ-પ્રત્યેક બુદ્ધિસિદ્ધ બુદ્ધબોધિત સિદ્ધ-શ્રીલિંગ
સિદ્ધ-પુરુષલિંગ સિદ્ધ-નપુ'સકલિંગ સિદ્ધ-સ્વલિંગ સિદ્ધ-અન્ય
લિંગ સિદ્ધ-ગૃહસ્થલિંગ સિદ્ધ-એક સિદ્ધ-અનેક સિદ્ધ
- કેવળજ્ઞાન બીજી રીતે ચાર પ્રકારે-દ્રવ્યથી-ક્ષેત્રથી-કાળથી-ભાવથી
- પરોક્ષજ્ઞાન બે પ્રકારે—
આભિનિબોધિત જ્ઞાન-શ્રુતજ્ઞાન
- આભિનિબોધિત જ્ઞાન બે પ્રકારે
(૧) શ્રુતનિશ્ચિત (૨) અશ્રુતનિશ્ચિત
- અશ્રુતનિશ્ચિત (મતિ) જ્ઞાન ચાર પ્રકારે
(૧) ઔત્યપાત્તિકી (૨) વૈનયિકા (૩) કર્મજ્ઞ (૪) પારિણામિકા
- શ્રુતનિશ્ચિત (મતિ) જ્ઞાન ચાર પ્રકારે અવગ્રહ-ઈહા-અપાય-ધારણા.

- अत्रयत्वं जे प्रकारे छे—अर्थावत्रयत्वं—व्यंजनावत्रयत्वं
- व्यंजनावत्रयत्वं चार प्रकारे छे—
 (१) श्रोत्रेन्द्रिय व्यंजनावत्रयत्वं (२) घ्राणेन्द्रिय व्यंजनावत्रयत्वं
 (३) जिह्वेन्द्रिय व्यंजनावत्रयत्वं (४) स्पर्शेन्द्रिय व्यंजनावत्रयत्वं
- अर्थावत्रयत्वं छ प्रकारे—
 (१) श्रोत्रेन्द्रियनो (२) अक्षुरिन्द्रियनो (३) घ्राणेन्द्रियनो
 (४) जिह्वेन्द्रियनो (५) स्पर्शेन्द्रियनो (६) नेत्रेन्द्रियनो
- षष्ठा—अपाय—धारणा श्रोत्रेन्द्रिय वगेरे उपरोक्ता छ—छ लेहो छे.
- आ रीते श्रुतनिश्चित मतिज्ञान $६ \times ४ = २४ + ४ = २८$ लेहो छे.
- परीक्ष श्रुतज्ञानना यौह लेहो छे.
 अक्षर—अनक्षर, संज्ञी—असंज्ञी, सम्यक्—मिथ्या, सादृक्—अनादृक्,
 सपर्यवसित—अपर्यवसित, गमिक्—अगमिक्, अंगप्रविष्ट—अंगभाह्य,
 प्रविष्ट.
- अक्षर श्रुतना त्रय लेह छे—
 संज्ञा अक्षर—व्यंजन अक्षर—लघि अक्षर
- संज्ञी श्रुत त्रय प्रकारे—कालिक्—उपदेशथी, उतुवाह, दृष्टिवाह
- श्रुतज्ञान संक्षेपथी चार लेहे—द्रव्य—क्षेत्र—काण—साव
- अंगभाह्य [अनंग प्रविष्ट] ना जे लेह—
 आवश्यक—आवश्यक लिन्न
- आवश्यकना छ लेह—
 सामायिक—अनुविशति—स्तव—वंदन—प्रतिकमणु—कार्योत्सर्ग—परम्यक्भाषु
- आवश्यक लिन्नना जे लेह
 कालिक्—उत्कालिक्
- अंगप्रविष्टना चार लेह
 आचारांग—सुयगडांग—काष्ठांग—समवायांग—लगवती—ज्ञाताधर्मकथा—
 उपाशक दशा—अंतकृतदशा—अनुत्तरौपपातिक—प्रश्न व्याकरण—
 विपाक—दृष्टिवाह

— आ रीते मात्र सुष्य लेहना नाम कथा. तेनो विस्तार के
 स्वरूप ज्ञापना माटे भूज श्री नदिसूत्र तथा तेनी टीका जेवी.

- - - - - - -

□ પૂ. શાસન સમ્રાટશ્રીના આજ્ઞાવર્તીની પૂ. સાધ્વીશ્રી જિતેન્દ્ર-શ્રીજી મ. તથા પૂ. સાધ્વીશ્રી કિર્તિશ્રીજી મ.ના આત્મ શ્રેયાર્થે પૂ. સા. રાજમતીશ્રીજી તથા સા. લખિંધમતેશ્રીજીની પ્રેરણાથી.

□ કુમારિકા કાલ્યુનીબહેનના દીક્ષા પ્રસંગે પધારેલ પૂ. સાધ્વીશ્રી પૂર્ણપ્રજ્ઞાશ્રીજી— સા. કલ્પપ્રજ્ઞાશ્રી જી— સા. કૈરવ પ્રજ્ઞાશ્રીજી સા. રાજ-પ્રજ્ઞાશ્રીજી—સા. પૂર્ણદર્શિતાશ્રીજી—સા. પૂર્ણનંદિતાશ્રીજીની પ્રેરણાથી—

- 1 શ્રી વાસુપૂજ્ય સ્વામી ચૈત્ય સમિતિ
- 2 સુશીલાબહેન કાંતિલાલ મેતા—જામનગરવાળા
- 3 હસમુખલાલ મણીલાલ મેતા—સુધનલક્ષ્મી
- 4 મણીલાલ માણેકલાલ શાહ હસ્તે બિપિનચંદ્ર મણીલાલ
લુણાવાડાવાળા
- 5 મહેન્દ્રભાઈ મંગળદાસ શાહ
- 6 વિનયચંદ્ર શકરચંદ શેઠ હ. લાલુ બહેન તથા વિપુલભાઈ
- 7 નીતીનભાઈ લોગીલાલ શાહ—સુધન લક્ષ્મી
- 8 અશ્વીનભાઈ મુગટલાલ દોશી તથા ચંપકલાલ શનાલાલ વેરા તથા સુરેન્દ્રલાલ ચીમનલાલ નાણાવટી તથા મહાસુખભાઈ નાણાવટી

નિપુણનિર્યામક પૂજ્ય સુનિરાજશ્રી સુધર્મસાગરજીની પ્રેરણાથી

- 1 ખંભાતવાળા જસુબહેન ચીમનલાલ શાહ, હ. રમેશભાઈ—આણંદ
- 2 સૌભાગ્યચંદ્ર કાંતિલાલ શાહ. આણંદ
- 3 ગાંડાલાલ કાનજીભાઈ ફેડ્ડરીયા હ. દિનેશભાઈ, જામનગર
- 4 અ. સૌ. ધીરજબહેનના સિદ્ધિતપની અનુમોદનાર્થે ધીરજલાલ ચુનીલાલ કુંડલીયા, જામનગર.
- 5 શ્રી વિજય દાનસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનમંદિર તથા પૌષ્ઠ શાળા. હ. કાન્તિભાઈ, અમદાવાદ
- 6 શ્રી વિ. ત. જ્ઞાતિ—(પાઠશાળા) જામનગર.

હવે પછી થઈ રહેલ
અભિનવ પ્રકાશન
જરૂરથી લક્ષમાં લેશે:

卐 તત્વાર્થ સૂત્રના આગમ-આધાર સ્થાનો 卐

જેમાં મૂળસૂત્ર-સામાન્ય અર્થ અને તત્વાર્થ સૂત્રના સૂત્રો આગમના જે જે પાઠ સાથે સંબંધ ધરાવે છે તે, તે મૂળ આગમ પાઠો આપવામાં આવેલા છે.

અમે ૨૫૦ જેટલા પેજની તત્વાર્થ સૂત્ર પ્રબોધટીકા (અધ્યાય : ૧) પ્રકાશીત કરી. કદાચ દશે અધ્યાયની પ્રબોધટીકા ૨૫૦૦ જેટલા પૃષ્ઠોમાં તૈયાર થાય. પણ જે અમારું આ નુતન પ્રકાશન જોશે તેો મૂળ આગમ-પાઠને આધારે ટીકા-લાખ્ય વગેરે વાંચી તમે પાંચ-દશ હજાર પૃષ્ઠોમાં પણ તત્વાર્થ સૂત્ર પ્રબોધટીકાનું સર્જન કરી શકશો.

卐 તત્વાર્થ સૂત્રના આગમ-આધાર સ્થાનો 卐

પુસ્તક સાથે રાખવાથી તત્વાર્થ સૂત્ર આગમિક હોવાની પૂર્ણ પ્રતિતિ થશે.

તેમજ

અમને પ્રબોધટીકા અધ્યાય : ૨ થી આગળ ચાલતા કાર્યમાં “આગમ સંદર્ભ” નામનો વિભાગ ૮/૧ ફરી ન છપાવવા માટેની સગવડ મળશે.

નમ્ર વિનંતી

“તત્વાર્થ સૂત્રના આગમ આધાર સ્થાનો”

એ પ્રકાશન જરૂરથી જોશે

અભિનવ શ્રુત પ્રકાશન

પૂજ્ય ગુરુદેવ મુનિરાજ શ્રી સુધર્મ સાગરજી મ. સા.ની
હાર્દિક પ્રેરણા અને સફળ માર્ગદર્શન પામી

□ માત્ર ચાર વર્ષના દીક્ષા પર્યાયમાં □

અભિનવ હેમ લઘુ પ્રક્રિયા-સપ્તાંગ વિવરણ
[૧૦૦૦ જેટલા પૃષ્ઠમાં તૈયાર થયેલ સંસ્કૃત વ્યાકરણ]

□ સાત વર્ષના દીક્ષા પર્યાયમાં □

મન્નહ જિણાણું-શ્રાવકના છત્રીસ કર્તવ્યોની સજ્જાયના
સુંદર વિશદ્ધ વિવરણ યુક્ત વ્યાખ્યાનમાળા ૧૧૦૦ પૃષ્ઠોમાં

અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ

□ દશ વર્ષના દીક્ષા પર્યાયમાં □

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર-પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય-૧
જેવા અભિનવ સાહિત્યનું પ્રદાન કરનાર
મુનિ દીપરત્નસાગર M. Com., M.Ed., Ph.D. [Equivalent]
દ્વારા સર્જિત-સંપાદિત પ્રકાશનોની સંક્ષિપ્ત સૂચિ

(૧) અભિનવ હેમ લઘુ પ્રક્રિયા-ભાગ-૪	૧૦૦૦ પૃષ્ઠ
(૫) અભિનવ ઉપદેશ પ્રાસાદ-ભાગ-૩	૧૧૦૦ પૃષ્ઠ
(૮) સમાધિમરણ	૩૫૦ પૃષ્ઠ
(૯) ચૈત્ય વંદનમાળા (ગુજરાતી) (હિન્દી ત્રણ ભાગોમાં)
૭૭૯ ચૈત્ય વંદનો	

(૧૩) નવપદ-શ્રીપાલ	૯ વ્યાખ્યાન
(૧૪) સિદ્ધાચલનો સાથી	વિધિ તથા ભાવયાગા
(૧૫) ચૈત્ય પરિપાટી	ભાવવાહી-૧૧૧ સ્તુતિ
(૧૬) કૃદન્ત માળા	૧૨૩ ધાતુના ૨૩ ભેદે કૃદન્તો
(૧૭) શત્રુજય ભક્તિ	(ગુજરાતી તથા હિન્દી)
(૧૯) પ્રક્રિયુક પ્રકાશનો-છ	

તથા પ્રસ્તુત પ્રકાશન

(૨૫) તત્ત્વાર્થ સૂત્ર પ્રબોધ ટીકા-અધ્યાય : ૧	૨૫૦ પૃષ્ઠ